

Kontynent europejski wobec wyzwań współczesności

Tom 2

Redakcja

Roman Kordonski
Aleksandra Kordonska
Łukasz Muszyński

Lwów-Olsztyn 2017

*Przyjęto do druku Uchwałą Rady Wydziału Stosunków Międzynarodowych,
Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki we współpracy
z Instytutem Nauk Politycznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie (Protokół nr 2 z dnia 27 listopada 2017 r.)*

Recenzenci:

Prof. dr hab. **Nataliya Khoma**,
Lwowski Uniwersytet Narodowy im. I. Franki
Prof. dr hab. **Arkadiusz Żukowski**,
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Dr hab. **Denys Svyrydenko**,
prof. Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. M.P. Dragomanowa

Redaktor naukowy:

Prof. dr hab. **Markiyan Malskyy**, Lwowski Uniwersytet Narodowy im. I. Franki

Projekt okładki: Ruslan Bezugliy

Skład i łamanie: Aleksandra Kordonska

Kontynent europejski wobec wyzwań współczesności, Tom 2,
R. Kordonski, A. Kordonska, Ł. Muszyński (red.), Lwowski Uniwersytet
Narodowy im. Iwana Franki, Lwów-Olsztyn 2017, 318 s.

Prezentowana naukowa publikacja wieloautorska zawiera wyniki badań naukowców reprezentujących różne dyscypliny naukowe i podejmujących w rozdziałach swojego autorstwa problematykę z obszaru zainteresowania stosunków międzynarodowych, politologii, prawa, ekonomii, historii, kultury, filozofii, literaturoznawstwa oraz pedagogiki. Celem redaktorów niniejszego tomu było rozwinięcie współpracy międzynarodowej pomiędzy ośrodkami naukowymi w Polsce i na Ukrainie.

Odpowiedzialność za treść artykułów ponoszą autorzy.

Redaktorzy niniejszej pracy zbiorowej oddają Czytelnikom do rąk książkę, która stanowi kolejny krok we współpracy polskich i ukraińskich naukowców. Żywią oni także nadzieję na dalsze jej kontynuowanie i rozwijanie w przyszłości.

ISBN 978-617-7448-28-9

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
--------------------	---

Sekcja I.

BEZPIECZEŃSTWO – POLITYKA – STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

Wiktoria Wosińska

<i>Unia Europejska wobec Brexitu... Ocena skutków procesu wychodzenia Wielkiej Brytanii ze struktur Unii Europejskiej</i>	15
---	----

Ganna Stalovierova

<i>Особливості виходу Великобританії зі складу ЄС</i>	27
---	----

Ewelina Gdaniec

<i>Rozwój stosunków brytyjsko-polskich w latach 1947-1949 w świetle akt Foreign Office</i>	37
--	----

Ihor Kushnarev

<i>Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій</i>	47
--	----

Marzena Mruk

<i>Wspólna polityka bezpieczeństwa i obrony Unii Europejskiej wobec wyzwań dla bezpieczeństwa europejskiego w drugiej dekadzie XXI wieku</i>	71
--	----

Dominika Dróżdż

<i>Targeted killings being subject to international public and international criminal liability</i>	83
---	----

Justyna Kulikowska-Kulesza, Mateusz Ziemblicki

<i>Sankcje Unii Europejskiej wobec Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej w latach 2006-2017</i>	99
---	----

Kamila Ziemian

<i>Działania Unii Europejskiej ukierunkowane na rozwiązanie kryzysu migracyjnego</i>	119
--	-----

Dominika Dróżdż

<i>Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego a targeted killings</i>	133
--	-----

Oktawia Ewa Braniewicz, Michał Dahl

<i>Mniejszość muzułmańska we Francji – wybrane aspekty prawne i społeczne</i>	147
---	-----

Grażyna Czerniak

<i>„Polsko-ukraiński chleb i sól”. O mniejszości ukraińskiej mieszkającej na Warmii i Mazurach na podstawie artykułów opublikowanych na łamach „Gazety Olsztyńskiej” [cz. 1]</i>	161
--	-----

Grażyna Czerniak

*„Polsko-ukraiński chleb i sól”. O mniejszości ukraińskiej mieszkającej na Warmii i Mazurach na podstawie artykułów opublikowanych na łamach „Gazety Olsztyńskiej” [cz. 2].....*171

Sekcja II.

GOSPODARKA ŚWIATOWA – PRAWO

Volodymyr Panchenko, Nataliya Reznikova

Неопротекаціонізм як виклик глобальному регулюванню в умовах нової норми світової економіки 185

Tomasz Chłopecki

Gospodarka Niepodległej Polski. Wybrane aspekty polityczne i prawne do roku 1926 205

Nataliya Struk

Обліково-економічні аспекти визнання товарних витрат у мережі зовнішньоекономічного ділового партнерства підприємств 215

Rostyslav Hnatyuk

Криптовалюти та їх природа: переваги, недоліки та перспективи 241

Vitalii Turenko

Модернізація вищої філософської освіти у Європі та Україні в контексті сучасних запитів ринку праці 251

Sekcja III.

RELIGIA – KULTURA – LITERATURA

Agnieszka Zduniak

Християнство сучасної Європи в епоху культурного та релігійного плюралізму 267

Katarzyna Bałdyga

O współczesnym kryzysie wyobraźni religijnej Europy według Czesława Miłosza 279

Jolanta Kowalik

XIX-wieczna moda na homeopatię. Sankt-Petersburskie Towarzystwa Homeopatyczne 289

Elżbieta Pietluch

Odsłony fantastyczności w Literach Tomasza Różyckiego 299

Marcin Smoczyński

Collecting Projects i Documentation Strategies jako jedne z anglosaskich metod selekcji archiwalnej..... 308

WSTĘP

Problem przyszłości Europy i stojących przed nią wyzwań stanowi przedmiot zainteresowania różnych gremiów zarówno Unii Europejskiej, Rady Europy czy konferencji międzyrządowych, jak i samych Europejczyków. Istotne miejsce na mapie Europy zajmują państwa członkowskie UE, które uczestnicząc w procesie integracji europejskiej, modelują ją i nadają jej ostateczny kształt. Zapoczątkowany po II wojnie światowej proces integracji europejskiej stawia wiele pytań. Dotyczą one zarówno samego procesu integracji, kształtu jednoczącej się Europy, stosunku państwa narodowego do wymiaru transnarodowego i ponadnarodowego, jak i formowania się nowej struktury politycznej w postaci państwa europejskiego.

Jako kontynent niejednorodny, trudny do sprecyzowania czy zdefiniowania, Europa stoi przed licznymi wyzwaniami zarówno w sferze politycznej, gospodarczej, jak i społecznej. Rodzi to i stawia przed nią wiele pytań związanych z utrzymaniem dynamiki integracyjnej, instytucjonalnej, wkładu poszczególnych państw w jej rozwój i sposób integracyjny, czy wreszcie realizacji koncepcji „jedności w różnorodności”, który to kierunek można, a nawet należy podejmować¹. Z drugiej strony można postawić tezę, w której „redukuje się” Europę jedynie do samej Unii Europejskiej. Przykładem może być kryzys, jaki powstał wokół proponowanej konstytucji europejskiej, wskazujący wyraźnie na istniejące rozbieżności co do rozwiązań politycznych, gospodarczych i społecznych przyszłej Europy.

Wymienione procesy pokazują, że na te czy inne pytania związane z wyzwaniami, przed jakimi stanęła Europa do dnia dzisiejszego nie można udzielić jednoznacznej odpowiedzi. Można szukać jej w daleko idących rozbieżnościach zawartych zarówno w aspektach politycznych, gospodarczych, społecznych, kulturowych, jak i aksjologicznych współczesnej czy przyszłej Europy.

Niewątpliwie sam proces integracji europejskiej dokonujący się na kontynencie europejskim jest fenomenem we współczesnym świecie i odgrywa coraz bardziej znaczącą rolę. Można tutaj mówić o poszczególnych fazach tego procesu, które modelują i zmieniają jakościowo kształt Europy. Wydaje się, że ostatecznym zamierzeniem

¹ *Motto UE*, https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/motto_pl, [dostęp: 4.12.2017].

celowości tego procesu ma być zjednoczona Europa. Można tutaj mówić o tematyce tzw. „dyskursu europejskiego”, który oznacza wielokierunkową refleksję intelektualną nad historyczno-kulturowym kontekstem integracji europejskiej. Obejmuje on rozważania dotyczące m.in. zmienności pojęcia „Europa”, kształtowania się „idei europejskiej”, „tożsamości europejskiej”, systemu wartości konstytuujących „europejskość”, wreszcie dotyczących metaforycznych, symbolicznych znaczeń związanych z Europą, a także Unią Europejską. Wątek ten niewątpliwie wykracza poza tradycyjnie pojmowaną ideę i tematykę integracji europejskiej, pozwalając tym samym głębiej dotknąć kontekstu odnoszącego się do kształtu Europy.

Niniejszy drugi tom z serii zatytułowanej *Kontynent europejski wobec wyzwań współczesności* jest kontynuacją rozważań nad problematyką o charakterze interdyscyplinarnym. Ważnym punktem odniesienia do proponowanego wydania stały się wnioski z poprzednich edycji wydawniczych, systematycznych badań naukowców z Polski oraz Ukrainy i pogłębionej refleksji nad aktualnymi problemami rozwoju społeczności międzynarodowej. Publikacja stanowi efekt pracy naukowców, którzy prowadzą badania w ramach swoich dyscyplin naukowych. Uczestnikami owej refleksji są przedstawiciele z polskich ośrodków naukowych, a także osoby związane z uczelniami ukraińskimi. Wieloaspektowość zakresu rozważań, przyczynia się do nowego spojrzenia na złożony charakter dotyczący wyzwań współczesności i prowadzi do lepszego zrozumienia przeszłości, a także obecnych procesów kształtujących system globalny.

Sekcję 1. niniejszego tomu rozpoczyna artykuł autorstwa Wiktorii Wosińskiej w którym autorka poddaje analizie korzyści oraz konsekwencje wynikające z decyzji Wielkiej Brytanii o wystąpieniu ze struktur Unii Europejskiej. W trakcie rozważań naukowych dotyczących Brexitu autorka uwypukla brytyjskie podejście dotyczące procesów integracji europejskiej, odmiennego niż dominujący nurt w Europie Kontynentalnej.

W obliczu nowych wyzwań i zagrożeń, transformacji międzynarodowego systemu bezpieczeństwa, kwestia wyjścia Wielkiej Brytanii z UE staje się przedmiotem zainteresowania brytyjskiej społeczności, jak również światowej społeczności i ekspertów. Brak zgody czołowych brytyjskich partii politycznych dotyczącej Brexitu sprawia, że dyskusje na temat wyjścia Wielkiej Brytanii z UE stają się jeszcze bardziej aktualne. Ganna Stalovierova poddaje analizie poli-

tykę brytyjskiej Partii Konserwatywnej oraz brytyjskiej premier Tesy May dotyczącej Brexitu.

Ewelina Gdaniec przedstawia zmiany jakie następowały we wzajemnych stosunkach Wielkiej Brytanii i Polski w latach największych napięć zimnej wojny (1947-1949). Autorka omawia sytuację polityczną, gospodarczą oraz przemiany w polityce kulturalnej, opierając się głównie na dokumentach brytyjskiego ministerstwa *Foreign Office*, zgromadzonych w Archiwum Brytyjskim w Londynie.

Ihor Kushnarev omawia problematykę korupcji politycznej w państwach Południowego Kaukazu. Autor poddaje analizie proces zwalczania korupcji politycznej w Gruzji, Azerbejdżanie i Armenii, koncentrując się głównie na różnicach pomiędzy tymi krajami w wyborze strategii antykorupcyjnych.

Druga dekada XXI wieku podstawiała przed Unią Europejską wiele wyzwań dla jej bezpieczeństwa, takich jak wojna na Ukrainie, kryzys migracyjny czy Brexit. Wyzwania te spowodowały, że Wspólnota powinna dążyć w najbliższej przyszłości do stworzenia własnego systemu obrony w celu zapobiegania zagrożeniom zarówno wewnątrz organizacji, jak i w jej najbliższym otoczeniu międzynarodowym. Marzena Mruk poddaje analizie politykę bezpieczeństwa i obrony Unii Europejskiej wobec wyzwań dla bezpieczeństwa europejskiego w drugiej dekadzie XXI wieku.

Targeted killings to sposób, za pomocą którego silne państwa na arenie międzynarodowej przewidują jego użycie, żeby zlikwidować niewygodne dla siebie jednostki z innego państwa, stąd rodzą się wątpliwości co do jego moralnego i prawnego stosowania. Artykuł Dominiki Dróżdż jest próbą odpowiedzi na pytanie, czy takie postępowanie wspomnianych państw jest zgodne z prawem międzynarodowym publicznym, czyli międzynarodowym prawem humanitarnym oraz prawem praw człowieka jak również międzynarodowym prawem karnym biorąc pod uwagę odpowiedzialność państwa (*responsibility of states*) i wynikające obowiązki dla tych państw.

Począwszy od 2006 r. zaobserwować można postępujący w Koreńskiej Republice Ludowo-Demokratycznej rozwój programu nuklearnego związanego z bronią jądrową. W odpowiedzi na agresywną politykę Korei Północnej Unia Europejska wdraża wobec niej kolejne sankcje. Justyna Kulikowska-Kulesza i Mateusz Ziemblicki omawiają następujące po sobie sankcje UE, będące odpowiedzią na kolejne,

coraz bardziej niepokojące społeczność międzynarodową, działania KRRD w okresie od 2006 r. do chwili obecnej.

Kryzys migracyjny jest jednym z największych wyzwań, z którymi spotkała się Unia Europejska w XXI wieku. Organizacja Międzynarodowa podjęła liczne kroki w celu zaradzenia kryzysowi migracyjnemu, aczkolwiek nie przynosi to oczekiwanych rezultatów. Artykuł Kamili Marleny Ziemian jest refleksją dotyczącą działań UE skierowanych na zwalczanie kryzysu migracyjnego.

Dominika Drózdź w drugim artykule zatytułowanym *Statut międzynarodowego trybunału karnego a targeted killings* poddaje analizie kwestie budzące wątpliwości u przedstawicieli doktryny, z którymi to sprawami musieli, czy powinni się zmierzyć sędziowie, podczas stosowania tego prawa w praktyce. Zdaniem autorki, rozpatrywanie *targeted killings* należałoby przede wszystkim do sądów krajowych, jeżeli państwo nie ratyfikowało zbrodni agresji w MTK i nie jest członkiem MTK.

Wieloetniczność i wielokulturowość niektórych państw europejskich implikują konieczność prowadzenia przez nie przemyślanej polityki imigracyjnej. Potrzeba ta jest szczególnie widoczna na przykładzie mniejszości muzułmańskiej, której znaczny odsetek zamieszkuje m.in. Niemcy, Francję oraz Szwajcarię. Poza odpowiednimi rozwiązaniami legislacyjnymi, niezwykle istotne wydaje się być prowadzenie dialogu społecznego, opartego na poszanowaniu wzajemnej równości, a także krytyczna weryfikacja nieprawdziwych i często krzywdzących stereotypów. W przypadku mniejszości muzułmańskiej we Francji, zrozumienie własnych interesów nie może być możliwe bez poznania historii relacji dwustronnych, w dużej mierze rzucającej na podłoże współczesnych konfliktów. Oktawia Ewa Braniewicz i Michał Dahl rozwijają wyżej wymienione aspekty, wraz ze wskazaniem możliwości odmiennego postrzegania „różnorodności”, jako jednego z filarów integracji europejskiej.

Problematyka Akcji „Wiśła” niejednokrotnie stała się przedmiotem zainteresowania naukowego. Pojawiające się publikacje naukowe w znacznym stopniu przybliżają i porządkują dotychczasową wiedzę. Informacje zawarte na łamach regionalnej prasy, w obranej przez autorkę „Gazety Olsztyńskiej” uzupełniają historyczną wiedzę o wspomnieniu osób, które w 1947 r. zostały przesiedlone. Poprzez analizę wybranych tekstów dotyczących polityki władz wobec mniej-

szości narodowych, Grażyna Czerniak uwypukla struktury kościelne i powstanie fundamentów szkolnictwa wśród osób przesiedlonych.

Grażyna Czerniak w swoim drugim artykule kontynuuje rozważania dotyczące mniejszości ukraińskiej mieszkającej na Warmii i Mazurach na podstawie materiałów opublikowanych na łamach „Gazety Olsztyńskiej”.

Sekcję 2. niniejszego tomu rozpoczyna artykuł autorstwa Volodymyra Panchenko i Natalii Reznikovej, w którym autorzy omawiają „nową formę” gospodarki światowej, którą jest neoprotekcjonizm. Na podstawie badań empirycznych autorzy podkreślają, że na obecnym etapie rozwoju międzynarodowych stosunków gospodarczych w krajach rozwiniętych dominują instrumenty ukrytego protekcjonizmu (dotyczy wewnętrznych podatków i opłat, zamówień publicznych oraz wymagań dotyczących stosowania lokalnych komponentów do wytwarzania gotowych produktów) realizowane głównie poprzez krajową politykę gospodarczą.

Tomasz Chłopecki w artykule pt. *Gospodarka niepodległej Polski. Wybrane aspekty polityczne i prawne do 1926 roku* poddaje analizie rozwiązania gospodarcze prezentowane w Polsce bezpośrednio po odzyskaniu niepodległości oraz koncepcje przedstawiane przez ekonomistów, polityków i prawników. Ramy czasowe artykułu obejmują lata 1918-1926, które charakteryzowały się brakiem odpowiedniej stabilności politycznej, co bez wątpienia miało także istotne znaczenie na sytuację gospodarczą Polski – zarówno tą wewnętrzną, jak i międzynarodową.

Nataliya Struk analizuje istotę pojęcia „straty” w środowisku informacji rachunkowych i gospodarczych ukraińskich przedsiębiorstw i przedstawia ich interpretację. Ponadto, autorka uwypukla treść oraz klasyfikację strat towarowych.

Rostyslav Hnatyuk omawia rozwój kryptowalut w ujęciu światowym jak również w kontekście Ukrainy. Próbuąc odpowiedzieć na pytanie, czy kryptowaluty w rzeczywistości są walutą, autor poddaje analizie potencjalne korzyści dla systemu gospodarczego oraz przyczyny, które powodują, że należy traktować je z ostrożnością. Autor zaznacza, że kryptowaluty stanowią potencjał wzrostu na kontynencie europejskim jak również na całym świecie.

Vitalii Turenko omawia metodologiczne oraz społeczno-ekonomiczne zasady modernizacji szkolnictwa wyższego w zakresie filozofii na Ukrainie oraz w państwach europejskich. Autor podkreśla, że

zgodnie z aktualnymi potrzebami rynku pracy kluczowym aspektem modernizacji edukacji filozoficznej powinien być cel przygotowania specjalisty o szerokim spektrum działania, który będzie dysponował taką wiedzą i umiejętnościami, które będą potrzebne nie tylko na uniwersytetach oraz naukowych ośrodkach badawczych, ale także w różnych sferach życia publicznego (środki masowego przekazu, polityka, ekonomia, zarządzanie itp.).

Sekcję 3. niniejszego tomu rozpoczyna artykuł autorstwa Agnieszki Zduniak, w którym autorka omawia chrześcijaństwo współczesnej Europy w dobę kulturowego i religijnego pluralizmu. Autorka zaznacza, że każde społeczeństwo do swojego trwania i integracji potrzebuje czegoś więcej niż tylko organizacji państwowej i przepisów prawnych. Potrzebuje również wartości o charakterze fundamentalnym, na których będzie mogło budować swoją zbiorową tożsamość.

Kwestia religijności Czesława Miłosza wzbudzała (i wzbudza) emocje. Niewątpliwie jednak jest to twórca, który licznie odwołuje się do kwestii najważniejszych dla Europejczyków. Jego przemyślenia na temat kryzysu wyobraźni religijnej w Europie do dziś zdumiewają swoją trafnością. Artykuł Katarzyny Bałdyga jest refleksją o współczesnym kryzysie wyobraźni religijnej Europy według Czesława Miłosza.

Homeopatia jest formą medycyny niekonwencjonalnej, która polega na leczeniu schorzeń poprzez podawanie rozcieńczonych substancji. Ten sposób leczenia na europejskim kontynencie pojawił się pod koniec XVIII wieku za sprawą niemieckiego lekarza Samuela Hahnemanna. W Rosji homeopatia zaczęła być stosowana już w latach 20. XIX wieku i zyskała na popularności. Jolanta Kowalik w swoim artykule przybliży historię i przyczyny rozwoju homeopatii w Imperium Rosyjskim w XIX wieku. Ponadto na podstawie analizy działalności Towarzystwa Homeopatycznego autorka omawia inicjatywę podjętą przez jego członków.

Przedmiotem artykułu Elżbiety Pietluch jest przekrojowy wgląd w zawartość treściową najnowszego tomu poetyckiego Tomasa Różyckiego pt. *Litery* i wskazanie zmarginalizowanego dotąd w krytyce literackiej aspektu tematycznego – fantastyczności. O ile we wcześniejszych utworach opolskiego literata wyobraźnia poeticka zorientowana była przeszłościowo, o tyle obecnie tematyka jego utworów dotyczy zaangażowania w sprawy współczesne.

Marcin Smoczyński przedstawia dwie metody selekcji dokumentacji wieczystego przechowywania. W pierwszej części autor omawia założenia oraz przykłady *collecting project*, w drugiej zaś przedstawia wybrane strategie dokumentacyjne. Zdaniem autora, obie metody rozszerzają ofertę archiwów, zachowując źródła, które nie zostały wytypowane do wieczystego przechowywania.

Prezentowana publikacja obejmuje wybrane aspekty związane z wyzwaniami współczesności, przed którymi znajduje się kontynent europejski. Złożoność aspektów badawczych determinuje do kontynuacji rozważań, a także wskazania nowych obszarów z zakresu tytułowej problematyki.

Zespół Redakcyjny

SEKCJA I.

BEZPIECZEŃSTWO

POLITYKA

STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

**UNIA EUROPEJSKA WOBEC BREXITU...
OCENA SKUTKÓW PROCESU WYCHODZENIA
WIELKIEJ BRYTANII ZE STRUKTUR UNII EUROPEJSKIEJ**

Wielka Brytania to państwo, które od samego początku tworzenia struktur europejskich wykazuje fundamentalne zaangażowanie w proces integracji europejskiej. Jednocześnie uwypuklając wyjątkową cechę swojego, brytyjskiego członkostwa, a także dystans do różnych idei integracji ponadnarodowej. Zjednoczone Królestwo pozostaje jedynym z mocarstw zachodnioeuropejskich, które nie pojawiło się w gronie krajów założycieli Wspólnoty Europejskiej. Powyższy stan rzeczy wynika przede wszystkim z silnego indywidualizmu Brytyjczyków, ukształtowanego pod wpływem czynników historycznych, a także wynikającego z geograficznego położenia państwa. Indywidualizmu, który od początków procesów integracji europejskiej w znaczącym stopniu wpływał na generowanie napięć pomiędzy Wielką Brytanią, a pozostałymi państwami Wspólnot Europejskich.

Brytyjska polityka zagraniczna, nacechowana pragmatyzmem i instrumentalizmem od zawsze skupiona była na działaniach, mających na celu zapobieganie wyłonienia się na kontynencie europejskim dominującego mocarstwa. Dodatkowo, potęgując selektywny charakter udziału Zjednoczonego Królestwa Brytyjskiego w europejskich procesach integracyjnych. Stosunkowo największe zaangażowanie Wielkiej Brytanii w inicjatywy europejskie, przypadło na okres powojenny (lata 1947-1957), który wymusił na państwach konieczność współpracy w celu odbudowy i modernizacji gospodarek, co wówczas przewyższało możliwości pojedynczych podmiotów stosunków międzynarodowych. W rezultacie ówczesnej sytuacji międzynarodowej, Wielka Brytania została członkiem założycielem Organizacji Europejskiej Współpracy Gospodarczej, stając się tym samym głównym beneficjentem amerykańskiej pomocy w formie planu Marshalla².

¹ mgr Wiktoria Wosińska, Uniwersytet Śląski w Katowicach,
e-mail: wiktoria.wosinska@gmail.com

² Warunkiem udzielenia finansowej pomocy przez Stany Zjednoczone państwu Europy, było opracowanie przez państwa uczestniczące w planie Marshalla

Z wyjątkiem pierwszych lat okresu powojennego, rząd Wielkiej Brytanii sceptycznie odnosił się do procesów integracyjnych zachodzących w Europie, przede wszystkim ze względu na: silne związki gospodarcze w ramach Brytyjskiej Wspólnoty Narodów, uprzywilejowaną pozycję w stosunkach ze Stanami Zjednoczonymi, długą tradycję nieangażowania się w układy polityczne, poczucie swoistej odmienności wobec państw europejskich. Nie bez przyczyny, brytyjski minister spraw zagranicznych Ernest Bevin stwierdził, że „[...] Wielka Brytania zawsze wyróżnia się od Europy i tym samym nie ma oraz nie będzie pełnej możliwości integracji z nią”³. W rezultacie prowadzonej przez niego polityki zagranicznej, Wielka Brytania nie przystąpiła do utworzonej w 1951 r. Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali (EWWiS), nie podjęła również aktywności w kolejnych etapach integracji europejskiej. Ponadto, przyczyniła się do pogłębienia kryzysu w stosunkach z państwami europejskimi, kiedy lekceważąc konferencję ministrów spraw zagranicznych EWWiS w czerwcu 1955 r. w Messynie, oddelegowała na nią niskiego rangą urzędnika, jako przedstawiciela tzw. komitetu Spaaka⁴.

Zmiana brytyjskiej polityki zagranicznej w kontekście integracji europejskiej, nastąpiła na przełomie lat 50. i 60. XX wieku. W roku 1961 kraje Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej osiągnęły wzrost gospodarczy na przeciętnym poziomie 6,5%, podczas gdy w Wielkiej Brytanii utrzymywał się on na poziomie 2%⁵. Oprócz pogarszającej się sytuacji gospodarczej, rząd w Londynie zaczął w procesach integracji europejskiej upatrywać możliwości umocnienia swojej pozycji na arenie międzynarodowej. W rezultacie, 22 lipca 1961 r. rząd Harolda Macmillana złożył wniosek o członkostwo we Wspólnotach

wspólnego programu odbudowy gospodarek oraz podziału kredytów. W tym celu powstała Organizacja Europejskiej Współpracy Gospodarczej, której jednym z założycieli była Wielka Brytania. Decydenci brytyjskiej polityki zagranicznej zdecydowanie popierali propozycję Stanów Zjednoczonych, zyskując tym samym (obok Francji) miejsce największego beneficjenta amerykańskiej pomocy zagranicznej. Więcej: L. Jesień, *Zmiana i konstytucja. Polityka europejska wybranych państw Unii Europejskiej*, Warszawa 2008, s. 67-68.

³ W. Greenleaf, *The British Political Tradition*, vol. II, London 1983, s. 357-358.

⁴ P. Bobińska, *Próba oceny skutków wyjścia Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej*, http://www.uwm.edu.pl/wne/katedry/kmakro/files/e7_p20.pdf, [dostęp: 12.10.2017].

⁵ B. Jurkowicz, *Wielka Brytania wobec Unii Europejskiej*, „FEA Policy Paper” 2015, nr 25, s. 6.

Europejskich. Należy mieć na uwadze fakt, że jednym z czynników znacznie osłabiającym proces integracji Wielkiej Brytanii ze strukturami europejskimi stanowiła polityka Francji, która pod przewodnictwem Charles'a de Gaulle'a zgłosiła weto wobec brytyjskiej kandydatury, tłumacząc swoją postawę obawą, że sojusz amerykańsko-brytyjski przyczyni się w bezpośredni sposób do umocnienia wpływu Stanów Zjednoczonych na ład europejski. Stosunek rządu w Paryżu zmienił się wraz z wymianą na szczeblach władzy, kiedy w 1969 r. władzę przejął Georges Pompidou, mniej sceptycznie nastawiony do brytyjskiej kandydatury we Wspólnotach Europejskich. Tym samym, rozpoczęły się negocjacje, zakończone podpisaniem Traktatu Akcesyjnego 22 stycznia 1972 r., oficjalne przystąpienie nastąpiło 1 stycznia 1973 r.

Warto w tym momencie wspomnieć, że na relacje brytyjsko-europejskie wpłynęły również podziały dominujących partii brytyjskich. Początkowo, laburzyści wyraźnie sprzeciwiali się przystępowaniu do struktur europejskich, które wynegocjowali konserwatyści. W efekcie, Partia Pracy określiła kluczowe warunki na jakich Wielka Brytania powinna być członkiem Wspólnot Europejskich podkreślając, że jeśli warunki członkostwa nie zostaną zmienione, Brytyjczycy powinni wycofać się ze Wspólnoty. Tym samym, laburzystowski premier zdecydował, aby nie wchodzić do Europejskiego Systemu Walutowego. Z upływem czasu stanowisko głównych partii wobec integracji europejskiej uległo zmianie, laburzyści skierowali się bardziej w stronę proeuropejskiego stanowiska, odwrotnie do konserwatystów, którzy stali się bardziej eurosceptyczni. Powyższy kurs brytyjskiej polityki zagranicznej wyrażał się w polityce dwóch kolejnych premierów Wielkiej Brytanii – Tony'ego Blair'a i Gordon'a Brown'a. Dopiero zmiana rządu oraz wybór na stanowisko premiera David'a Cameron'a w maju 2010 r. spowodowały zmianę w brytyjskiej polityce na kierunku europejskim. Nowy premier zaproponował wprowadzenie zmian w Unii Europejskiej w zakresie: konkurencyjności, elastyczności, uczciwości, odpowiedzialności demokratycznej, repatriacji kompetencji, podkreślając, że jego celem jest renegocjowanie warunków brytyjskiego członkostwa w UE. Na szczycie 18-19 lutego liderzy państw członkowskich przyjęli plan porozumienia dotyczący dalszego członkostwa Wielkiej Brytanii w UE oraz brytyjskich planów reformy struktur europejskich.

Aktualna dyskusja na temat miejsca Zjednoczonego Królestwa w Europie stanowi jeden z kluczowych filarów brytyjskiej tożsamości

politycznej. Wynika to, w głównej mierze ze specyficznego postimperialnego charakteru tego kraju, który z jednej strony poszukuje możliwości potwierdzenia swojej pozycji wśród światowych mocarstw, z drugiej zaś, coraz mocniej związany jest z globalnymi przepływami kapitału i handlu w obrębie UE. Przeprowadzone w 1978 r. brytyjskie referendum dotyczące członkostwa w UE bezapelacyjnie udowodniło, że dla Brytyjczyków przynależność do Wspólnoty stanowi istotny sposób przeciwdziałania marginalizacji ich kraju na arenie międzynarodowej. Zwłaszcza, że w analizowanym okresie, Wielka Brytania stanęła przed koniecznością zmierzenia się z faktem drastycznego zredukowania ich posiadłości kolonialnych, kryzysem państwa opiekuńczego. Jak w swoich rozważaniach naukowych zauważyła Anna Jassem, dla ówczesnych brytyjskich zwolenników integracji europejskiej (konserwatyści na czele z Margaret Thatcher), członkostwo w strukturach europejskich stanowiło przede wszystkim sposób na wzmocnienie roli Wielkiej Brytanii w Europie, wobec rosnącej potęgi Niemiec i Francji⁶. Warto nadmienić, że charakter brytyjskich stosunków ze strukturami unijnymi, zawsze był przedmiotem sporów w brytyjskiej polityce, wywołując konflikty wewnątrzpartyjne. Co więcej, Wielka Brytania w przeciwieństwie do państw założycielskich, takich jak Francja czy Niemcy, nie traktuje członkostwa w UE jako niepodważalnej oczywistości. Władze w Londynie stale podkreślają, że jest ono przede wszystkim wynikiem historycznego funkcjonowania Zjednoczonego Królestwa, jako pomostu między Europą a USA, a nie postrzegania się jako kulturowego serca kontynentu europejskiego.

Podczas szczytu Rady Europejskiej 16 lutego 2016 r., premier David Cameron wynegocjował pakiet gwarancji politycznych na nowo definiujących miejsce Wielkiej Brytanii w Unii Europejskiej, a także stanowiący podstawę prawną do traktatowego wprowadzenia nowych kierunków rozwoju mechanizmów unijnych związanych ze strefą euro, sektorem finansowym oraz politycznymi założeniami funkcjonowania struktur europejskich. W rezultacie, to właśnie powyższy kompromis stał się przedmiotem głosowania, które miało miejsce 26 czerwca 2016 r. Brytyjczycy oddali 51,9% głosów za wyj-

⁶ A. Jassen, *Wielka Brytania a Wspólnoty Europejskie: aspekty ustrojowe - polityczne*, „Studia Europejskie” 2003, nr 1, s. 15.

ściem Wielkiej Brytanii z UE⁷, jednocześnie porozumienie z lutego 2016 r., osiągnięte na posiedzeniu Rady Europy, nie weszło w życie i w konsekwencji przestało istnieć, stawiając przed społecznością międzynarodową konieczność odnalezienia się w nowej sytuacji.

Zmiana rządów w Londynie, sprawiła że premier Theresa May, 2 października 2016 r. na konferencji w Birmingham, zapowiedziała rozpoczęcie negocjacji wyjścia Wielkiej Brytanii z UE z końcem marca 2017 r. Już w grudniu 2016 r. szefowie 27 państw oraz przewodniczący Rady Europejskiej wydali wspólne oświadczenie, w którym wyrazili gotowość rozpoczęcia negocjacji z Wielką Brytanią, gdy tylko ta zgodnie z art. 50 oficjalnie zainicjuje *Brexit*, w oparciu o szczegółowe wytyczne przyjęte przez 27 przywódców Unii Europejskiej.

Zgodnie z politycznymi zapowiedziami w marcu 2017 r. rząd brytyjski formalnie uruchomił art. 50 w celu rozpoczęcia procesu wychodzenia ze struktur unijnych, podkreślając konieczność połączenia negocjacji opuszczenia struktur unijnych, z rozpoczęciem rozmów na temat dalszej współpracy pomiędzy Wielką Brytanią, a państwami europejskimi w oparciu o pogłębione i szczególne partnerstwo. W odpowiedzi, 29 kwietnia 2017 r. Rada Europejska określiła stanowisko Wspólnoty wobec procesu wystąpienia z jej struktur Wielkiej Brytanii, wskazując że powinien on opierać się o ustalone już wcześniej wytyczne (z grudnia 2016 r.). Tym samym, 19 czerwca 2017 r. Michel Barnier (główny negocjator UE ds. *Brexitu*) i David Davis (minister ds. wyjścia z Unii Europejskiej) rozpoczęli pierwszą rundę negocjacji *brexitowych*, 20 lipca 2017 r. zakończyli drugą rundę negocjacji, 28 sierpnia 2017 r. w Brukseli rozpoczęli trzecią rundę negocjacji. W trakcie powyższych trzech spotkań, negocjowano kwestie istotne dla uporządkowanego wystąpienia Wielkiej Brytanii ze struktur unijnych. Wśród najważniejszych obszarów rozmów, należy wskazać zagadnienia dotyczące: praw obywatelskich, rozliczeń finansowych, kwestie Euroatomu, stosunków z Irlandią, procedur unijnych, współpracy sądowej w zakresie cywilnym i karnym.

Ostatnia dotychczas, piąta runda negocjacji zakończyła się 12 października 2017 r. nie przynosząc żadnych, znaczących postępów.

⁷ *Official result of the EU Referendum is declared by Electoral Commission in Manchester*, <https://www.electoralcommission.org.uk/i-am-a/journalist/electoral-commission-media-centre/news-releases-referendums/official-result-of-the-eu-referendum-is-declared-by-electoral-commission-in-manchester>, [dostęp: 14.10.2017].

Ustalono jedynie, że cele unijne i brytyjskie są zbieżne jeśli chodzi o bezpośredni skutek umowy o wyjściu (taki, który zagwarantuje prawa wszystkich obywateli) oraz konieczność przyjęcia wspólnej, jednolitej interpretacji powyższych praw. Co ciekawe, Wielka Brytania potwierdziła, że wywiąże się ze zobowiązań podjętych w trakcie członkostwa w Unii Europejskiej, ale zaznaczyła, że nie jest jeszcze w stanie dokładnie określić, o które zobowiązania chodzi⁸. Mimo wyraźnego impasu w negocjacjach *brexитowych*, warto przyjrzeć się potencjalnym skutkom opuszczenia Unii Europejskiej przez Wielką Brytanię.

Ewentualne konsekwencje wystąpienia Wielkiej Brytanii ze struktur europejskich, należy rozpatrywać co najmniej w trzech wymiarach: politycznym, gospodarczym oraz strategicznym. Politycznym skutkiem decyzji Brytyjczyków z pewnością pozostaje osłabienie współpracy w Europie. Kraje europejskie utracą bowiem w swoich strukturach państwo, tradycyjnie postrzegane jako czynnik hamujący wpływy Niemiec i Francji. Co więcej, *Brexit* może być w przyszłości postrzegany jako precedens, popychając decydentów politycznych pozostałych państw europejskich do wnioskowania wyjścia ze struktur UE ich państw. Spełniając tym samym obawy twórców Wspólnoty Europejskiej przed powstaniem tzw. „Europy dwóch prędkości”, w której państwami centralnymi pozostają kraje strefy euro, pozostałe państwami peryferyjnymi, co oznaczałoby koniec idei europejskiej solidarności.

Na przełomie lat 2012-2013, Wielka Brytania odnotowała więcej obrotów handlowych z krajami Unii Europejskiej, niż z pozostałymi państwami. Szacunkowa wartość eksportu do państw UE wyniosła 149,8 mld funtów w 2012 r. i 150,8 mld funtów w 2013 r., podczas gdy do państw spoza UE, wyniosła analogicznie 146,7 mld funtów oraz 148,5 mld funtów⁹. Głównymi europejskimi partnerami handlowymi Wielkiej Brytanii pozostają Niemcy, Francja, Holandia, Irlandia oraz Belgia. Bez wątpienia, władze w Wielkiej Brytanii muszą mieć na uwadze fakt, że jakakolwiek blokada handlowa będzie bardziej szkodliwa dla niej samej, niż dla pozostałych państw europej-

⁸ M. Garapich, *Brexit – fakty, liczby, mity. Możliwe konsekwencje wystąpienia Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej*, „Badania, Ekspertyzy, Rekomendacje”, <http://www.feswar.org.pl/fes2009/e-books/Brexit.pdf>, [dostęp: 16.10.2017].

⁹ J. Tomaszewski, *Wybrane aspekty polityki bezpieczeństwa Wielkiej Brytanii*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2015, nr 36, s. 39-40.

skich. W rezultacie mało prawdopodobnym pozostaje wprowadzenie ograniczeń w handlu pomiędzy Wspólnotą Brytyjską, a Unią Europejską.

Wyjście Zjednoczonego Królestwa ze struktur europejskich, wiązać będzie się z koniecznością ponownego uregulowania stosunków handlowych z dawnymi partnerami. Intensywność oraz jakość relacji, w dużym stopniu zależęć będzie od rodzaju zastosowanych rozwiązań. Jeśli Wielka Brytania zdecyduje się na model szwajcarski – zawarcie z Unią Europejską *FTA (Free Trade Agreement* – umowy o wolnym handlu), UE będzie naciskała, aby brytyjski eksport spełniał unijne standardy. Powyższe rozwiązanie prowadzić będzie do sytuacji, w której Wielka Brytania będzie miała prawo Unii Europejskiej, ale nie będzie miała na nią wpływu. Według zespołu ekonomistów z *London School of Economics*, wśród najważniejszych kwestii wymagających doprecyzowania i uregulowania należy wskazać na: taryfy celne, kontrole graniczne, a także brak brytyjskiego udziału w dalszym procesie znoszenia tych barier.

Realizacja *Brexitu* to również utrata przez Unię Europejską jednego z głównych płatników netto, który średniorocznie wpłacał do unijnego budżetu około 5 mld euro więcej, niż z niego otrzymywał. W momencie realizacji postanowień *Brexitu*, brakującą kwotę będą musiały pokryć pozostałe państwa struktury europejskiej. Główną podstawą prawną regulującą kwestie gospodarcze pomiędzy Wielką Brytanią, a państwami europejskimi, po jej wystąpieniu z UE pozostałyby umowy *WTO*, a nie jak to miało miejsce dotychczas umowy o wolnym handlu. Zmiana ta wiązałaby się z koniecznością wprowadzenia taryf celnych, które przyniosłyby Wielkiej Brytanii szacunkowe koszty rzędu 11 mld funtów rocznie¹⁰.

Ponadto, *Brexit* może przyczynić się do zmniejszenia atrakcyjności Wielkiej Brytanii, która do chwili obecnej była największym odbiorcą wśród państw Europy bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ). Przykładowo, japońska marka samochodowa zainteresowana otwarciem ośrodka produkcyjnego na rynki europejskie, po *Brexicie* może zdecydować ustanowić go na terenie innego państwa Unii Europejskiej. Warto mieć na uwadze fakt, iż w Wielkiej Brytanii obecnie swoją siedzibę pozaeuropejską ma ponad połowa siedzib czołowych, światowych firm, które w momencie wycofania się tego

¹⁰ T. Morozowski, *Brexit z perspektywy Niemiec*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2016, nr 235, s. 3-4.

państwa z UE, mogą być żywo zainteresowane przeniesieniem do innych krajów Europy.

Niektórzy badacze stosunków międzynarodowych sugerują, iż *Brexit* sprawi, że Unia Europejska utraci swoją dobrą pozycję przetargową w negocjacjach handlowych z globalnymi potęgami ekonomicznymi. Odejście jednego z krajów członkowskich może przyczynić się do zachwiania jej pozycji na rynkach finansowych, poprzez osłabienie wartości unijnych papierów wartościowych. Z drugiej strony spowoduje sytuację, w której osłabieniu ulegają również handlowe możliwości negocjacyjne Wielkiej Brytanii z państwami pozaeuropejskimi.

Należy w tym momencie wyraźnie zaznaczyć, że nawet w przypadku pełnego wycofania się Wielkiej Brytanii z członkostwa w Unii Europejskiej, zostaje wiele potencjalnych możliwości nawiązania współpracy handlowej. Po pierwsze, dołączenie Zjednoczonego Królestwa do Europejskiego Obszaru Gospodarczego, dzięki któremu lokalne przedsiębiorstwa zachowałyby dostęp do jednolitego rynku i w sposób ciągły mogłyby korzystać z unijnych transakcji handlowych z innymi państwami. Warto pamiętać, że znaczną wadą powyższego rozwiązania, z brytyjskiego punktu widzenia, jest brak wpływu na politykę handlową Unii Europejskiej. Tym samym, Zjednoczone Królestwo zobowiązane byłoby do przestrzegania unijnych uregulowań, przy bardzo nikłym wpływie na ich tworzenie.

Po drugie, istnieje możliwość zawarcia unii celnej pomiędzy Wielką Brytanią, a Unią Europejską, która eliminowałaby taryfy wewnętrzne, jednak wymagałaby ustalenia wspólnej taryfy dla państw trzecich. Powyższe rozwiązanie, również uniemożliwiłoby rządowi w Londynie wpływanie na politykę handlową Unii Europejskiej. Co więcej, Wielka Brytania podjęłaby się obowiązku przestrzegania unijnych regulacji, których niespełnienie mogłoby skończyć się zawieszeniem dostępu do rynku lub nałożeniem ceł antydumpingowych.

Trzecim, potencjalnym rozwiązaniem, które z punktu widzenia brytyjskiego interesu narodowego wydaje się być bardziej korzystne, jest zawarcie porozumienia sektorowego w oparciu o umowy, które z Unią Europejską zawarła Szwajcaria. Obejmują one wolny handel towarami z UE, jednak w przeciwieństwie do Europejskiego Obszaru Gospodarczego nie zawierają umów w sprawie usług. Warto pamiętać, że dostęp Szwajcarii do części unijnego rynku usług jest ograniczony i takie same problemy mogłyby spotkać Brytyjczyków.

Po czwarte, dalsza handlowa współpraca między Zjednoczonym Królestwem, a Unią Europejską bazować mogłaby na umowie o wolnym handlu, co pozwoliłoby na eliminację tariff wewnętrznych, przy jednoczesnej swobodzie Wielkiej Brytanii w kreowaniu jej polityki handlowej wobec państw trzecich. Wydaje się prawdopodobnym, że Unia Europejska nie pozwoli na takie rozwiązanie, im bardziej pogłębiona współpraca będzie mieć miejsce między dwoma podmiotami, tym więcej unijnych regulacji będzie musiało być respektowane przez Zjednoczone Królestwo.

W celu ograniczenia możliwości wystąpienia strat gospodarczych po wystąpieniu Wielkiej Brytanii z organizacji, Unia Europejska powinna skupić się na zapewnieniu sobie wolnego handlu tymi towarami i usługami w zakresie, których odnotowuje nadwyżki. Kolejną kwestią po *Brexicie* będzie dążenie do uniknięcia ewentualnego kryzysu finansowego, tak aby nie powtórzyła się sytuacja z Grecją z 2012 r., która zachwiała całą gospodarką Unii Europejskiej. W tym przypadku, wystąpienie kryzysu finansowego wydaje się być mało prawdopodobne, wystarczy jedynie podjąć odpowiednie kroki, takie jak np.: zajęcie przez państwa Wspólnoty pierwszego miejsca Wielkiej Brytanii jako państwa wybieranego przez podmioty gospodarcze, dokonujące inwestycji bezpośrednich na terenie Unii Europejskiej.

Niezwykle wrażliwą kwestią wobec negocjowanego wyjścia Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej, pozostaje sprawa imigrantów przebywających na terenie Zjednoczonego Królestwa. Rząd w Londynie już dawno postulował wprowadzenie norm, które ograniczyłyby zasadę swobodnego przemieszczania się w ramach państw Unii Europejskiej, jednocześnie przyczyniając się do znacznego ograniczenia liczny imigrantów osiedlających się na terenie całego kraju. W brytyjskiej myśli politycznej, często podnoszone były argumenty wskazujące na obciążanie brytyjskiego systemu świadczeń socjalnych przez imigrantów. W konsekwencji jednak, *Brexit* może przełożyć się na spadek konkurencyjności brytyjskiej gospodarki, zwłaszcza w tych regionach, gdzie jej rozwój w dużym stopniu oparty jest o pracę imigrantów. Według szacunków *Bloomberg Intelligence* zmniejszenie poziomu imigracji o 100 tys. osób rocznie, może doprowadzić do

spadku brytyjskiego PKB ponad 1% do 2020 r., czemu towarzyszyć będzie stopniowy wzrost zadłużenia publicznego¹¹.

Z drugiej strony warto pamiętać, że imigranci, którzy w Wielkiej Brytanii przebywają legalnie, płacą podatki, są konsumentami, kupują mieszkania, biorą kredyty zasilając tym samym brytyjskie PKB. Co więcej, przeważająca większość, to ludzie młodzi w wieku produkcyjnym, którzy przyczyniają się do odmładzania starzejącego się brytyjskiego społeczeństwa. *Brexit* to również potencjalne utrudnienie funkcjonowania dla samych Brytyjczyków, którzy z powodów prywatnych lub zawodowych, mieszkają w innych państwach Unii Europejskiej. Przykładowo, może ono utrudnić brytyjskim emerytom przebywającym na stałe w Hiszpanii, Francji, czy Włoszech (ok. 500 tys.) dostęp do usług publicznych (np. służby zdrowia)¹². Oczywiście istnieje pewien pomysł, jak zniwelować ewentualne niedogodności. Jest nim podpisanie dwustronnych umów określających wzajemne udogodnienia dla obywateli dwóch państw. Warto mieć na uwadze fakt, że powyższe dokumenty oznaczałyby lepsze traktowanie Niemiec, Francji, Hiszpanii, czy Holandii w stosunku do Polski, Bułgarii, a także Rumuni. Co wpisałoby się w brytyjski eurosceptycyzm – powstrzymując imigrację z biedniejszych państw europejskich.

W kwestiach politycznych, wystąpienie Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej mogłoby ułatwić proces decyzyjny w ramach struktur europejskich, ze względu na brak eurosceptycznego państwa. Z drugiej strony, bez wątpienia wpłynie ono na zachwianie układu sił w organach UE, osłabiając pozycję liberalnego, prorynkowego bloku Unii Europejskiej, na czele z Wielką Brytanią, Holandią, Danią, Estonią i Szwecją. Ponadto istnieje ryzyko, że jeśli Zjednoczone Królestwo, pomimo *Brexitu* otrzyma od UE pewne przywileje, nie dając nic w zamian, to inne kraje członkowskie w przyszłości wykorzystają powyższy precedens, zagrażając przyszłości, stabilności i jedności Unii Europejskiej.

Osłabienie Europy z pewnością będzie mieć także charakter geopolityczny i wojskowy. Przyczyni się bowiem do osłabienia więzi politycznych. Mogłoby w rezultacie dojść do sytuacji, w której Wielka

¹¹ K. Borońska-Hryniewiecka, *Wpływ Brexitu na sytuację imigrantów ekonomicznych w Wielkiej Brytanii: implikacje dla Polski i polskich obywateli*, „Biuletyn PISM” 2016, nr 24, s. 47.

¹² K. Borońska-Hryniewiecka, *A win-win situation? What to Make of the UK-EU*, „PISM Strategic File” 2016, nr 3, s. 38.

Brytania jako członek NATO, nie byłaby skłonna angażować się strategicznie w te obszary, w których państwa UE widziałyby zabezpieczenie unijnych interesów. Kolejnym politycznym niebezpieczeństwem jest to, że *Brexit* może wywołać reakcje łańcuchowe, przyczynić się do wzrostu krytycznej postawy wobec koncepcji ściślejszej integracji, nawet jeśli wydają się być one uzasadnione z punktu widzenia obronności, czy polityki zagranicznej.

Nie ulega wątpliwości fakt, że Wielka Brytania to państwo, którego członkostwo w strukturach europejskich ma wyjątkowy charakter. Od swojego przystąpienia do Wspólnoty w 1973 r., Wielka Brytania eksponuje korzyści związane z uczestnictwem we wspólnym rynku, jednocześnie będąc niechętną wobec pogłębienia integracji w pozostałych obszarach.

Euroceptycy w swoich poglądach wskazują, że wyjście Zjednoczonego Królestwa z Unii Europejskiej spowoduje zmniejszenie liczby imigrantów oraz zaowocuje zwiększeniem oszczędności, w związku z wycofaniem się z obowiązku przymusowego płacenia pieniędzy do wspólnotowego budżetu, a co więcej kraj wyswobodzi się z ograniczeń ekonomicznych dyktowanych przez UE. Natomiast euroentuzjaści, na podstawie analizy ekonomicznych podkreślają, że *Brexit* oznacza osłabienie wzrostu ekonomicznego, wzrost bezrobocia oraz straty dla sektora bankowego.

Reasumując, ocena powyższej sytuacji jest w dużym stopniu względna i zależy od kierunku rozwoju samej Wspólnoty oraz przyjętej formy współpracy między Zjednoczonym Królestwem, a Unią Europejską. Bez wątpienia sytuacja będzie ulegać dynamicznym zmianom i stałemu rozwojowi. Należy jednak podkreślić, że reakcja najbliższych sojuszników Wielkiej Brytanii – Stanów Zjednoczonych jasno pokazała, że z ich perspektywy współpraca z rządem w Londynie jest o tyle atrakcyjna, o ile posiada ona wpływ na arenie międzynarodowej, zwłaszcza arenie europejskiej.

Bibliografia

Bobińska P., *Próba oceny skutków wyjścia Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej*, <http://www.uwm.edu.pl/>.

Borońska-Hryniewiecka K., *A win-win situation? What to Make of the UK-EU*, "PISM Strategic File" 2016, nr 3.

Borońska-Hryniewiecka K., *Wpływ Brexitu na sytuację imigrantów ekonomicznych w Wielkiej Brytanii: implikacje dla Polski i polskich obywateli*, „Biuletyn PISM” 2016, nr 24.

Garapich M., *Brexit – fakty, liczby, mity. Możliwe konsekwencje wystąpienia Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej*, „Badania, Ekspertyzy, Rekomendacje”, <http://www.feswar.org.pl/>.

Greenleaf W., *The British Political Tradition*, vol. II, Wyd. Hardcover, London 1983.

Jassen A., *Wielka Brytania a Wspólnota Europejskie: aspekty ustrojowe - polityczne*, „Studia Europejskie” 2003, nr 1.

Jesień L., *Zmiana i konstytucja. Polityka europejska wybranych państw Unii Europejskiej*, Wyd. PISM, Warszawa 2008.

Jurkowicz B., *Wielka Brytania wobec Unii Europejskiej*, „FEA Policy Paper” 2015, nr 25.

Morozowski T., *Brexit z perspektywy Niemiec*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2016, nr 235.

Official result of the EU Referendum is declared by Electoral Commission in Manchester, <https://www.electoralcommission.org.uk/>.

Tomaszewski J., *Wybrane aspekty polityki bezpieczeństwa Wielkiej Brytanii*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2015, nr 36.

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОДУ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ЗІ СКЛАДУ ЄС

В умовах появи нових викликів та загроз, трансформації системи міжнародної безпеки, проблематика виходу Великобританії з ЄС стає об'єктом уваги британської спільноти, світової громадськості та експертів. Відсутність згоди провідних політичних партій Великобританії щодо її *Брекзиту* (виходу Британії з ЄС) спричиняють дискусії щодо її виходу з Євросоюзу ще більше актуальними. Автором зосереджено увагу на розгляді політики консервативної партії Великобританії та її лідера, прем'єр-міністра Великобританії Терези Мей, стосовно *Брекзиту*.

Виклад основного матеріалу

У 2010 р. в Великобританії створено коаліційний уряд консерваторів та ліберальних демократів (чи не найбільш проєвропейсько налаштована британська політична сила сучасності). Торі відстоювали помірковані позиції в аспекті євроінтеграції, адже не могли не рахуватися зі своїми партнерами по парламентській більшості. Відповідно, прем'єр-міністр Великобританії, Д. Кемерон, обирає у свій Кабінет консерваторів поміркованих євроскептичних поглядів, при чому, прем'єр сам себе характеризував подібним же чином. Такий характер політики лідера консерваторів призвів до втрати партією підтримки серед населення та пересічних членів, які масово почали переходити під протекторат Партії незалежності Сполученого королівства (далі – ПНСК) на чолі з Найджелом Фараджем².

За різними оцінками, протягом лідерства в консервативній партії Д. Камерона, лави цієї політичної сили залишило

¹ Ганна Сталовєрова, кандидат історичних наук, доцент, ННІ Права, Національного університету водного господарства та природокористування / dr Ganna Stalovierova, Narodowy Uniwersytet Gospodarki Wodnej i Zarządzania Zasobami Naturalnymi, e-mail: h.v.stalovierova@nuwm.edu.ua

² S. Biscop, *The UK and European Defence: Leading or Leaving?*, "International Affairs" 2012, vol. 88, p. 1297-1313.

близько 50% її членів. Окрім цього, напередодні парламентських виборів 2015 р. два коммонери вийшли із партії торі Палаті громад і приєдналися до ПНСК. Відповідаючи на вимоги 100 консервативних коммонерів, фактично третини торі в Палаті громад зразка 2010-2015 рр., та інших непарламентських членів партії, які об'єднавшись погрожували відправити Д. Кемерона у відставку з поста лідера партії, прем'єр-міністр ще влітку 2012 р. висловив підтримку ідеї проведення референдуму щодо виходу з ЄС³.

З метою відновлення партійної єдності та заохочення електорату, в передвиборчому маніфесті 2015 р. однією з обіцянок консерваторів стала „реальна зміна відносин з ЄС”. Зокрема, зазначалося, що в разі перемоги на виборах консерватори зобов'язуються під час першої сесії новообраного парламенту законодавчо закріпити проведення до кінця 2017 р. референдуму щодо виходу Великобританії із ЄС. При цьому зауважено, що референдум буде проведений лише після того, як між Урядом країни та ЄС відбудуться перемовини щодо нових умов членства Британії в союзі, і лише після цього, підданим Її Величності делегують вирішення питання чи влаштовує їх нова модель взаємовідносин з ЄС, чи ні.

Ініціатива проведення референдуму вперше була озвучена консерваторами, чим вони позбавили своїх конкурентів вагомому передвиборчого аргументу. Як відомо, нині в Британії відбувся так званий „зсув вправо” – підвищення рівня євроскептицизму серед населення. Зробивши “ставку” на обіцянку щодо проведення референдуму, і активно використовуючи цей аргумент в передвиборчій кампанії, консерваторам вдалося досягнути неочікуваної перемоги на травневих парламентських виборах 2015 р. Вони отримали стійку парламентську більшість – 331 мандат в Палаті громад, що дозволило торі сформулювати однопартійний Уряд.

Стосовно членства країни в ЄС, погляди у Великій Британії розділилися майже порівну. 29% респондентів вважають, що краще для Британії бути в ЄС. 27% – переконані, що краще, коли країна вийде з Євросоюзу. Водночас, на питання „якби референдум відбувся завтра” – 49% проголосували б за те, аби

³ A. Cottey, *Security in 21st Century Europe*, 2nd ed., Palgrave Macmillan, London – New York 2015, 310 p.

залишитися в єдиній європейській родині, а Brexit підтримали б 41% опитаних.

Серед британських регіонів, Шотландія є найбільш послідовним прихильником членства в ЄС. У вересні 2014 р. в Шотландії відбувся референдум і більшість проголосувала за збереження цілісності Сполученого королівства. Тому незважаючи на вихід Великобританії з ЄС, альтернативою для шотландців залишається членство в ЄС з одночасним поглибленням інтеграції. Тому Шотландська національна партія в повному складі проголосувала проти проведення референдуму щодо виходу Сполученого королівства з ЄС, коли в Парламенті Великобританії розглядався відповідний законопроект.

“За Велику Британію в ЄС” виступили всі європейські лідери, але найголовніше – широка коаліція всередині самої Британії: лідери обох провідних партій, Лейбористської і Консервативної, як і Ліберальні демократи, а разом і всі значущі регіональні партії. Натомість євроскептики здобули перемогу на референдумі щодо виходу країни з ЄС, який відбувся 23 червня 2016 р. За результатами підрахунку голосів у всіх 382 округах за вихід з Євросоюзу проголосували 17 млн 410 тис. 742 особи (51,9%), проти – 16 млн 141 тис. 241 осіб (48,1%). Як повідомляє РБК, прихильники Brexit лідирували вже після підрахунку половини голосів. Англія проголосувала: за Brexit – 53,4%, проти – 46,6%; Уельс: за Brexit – 52,5% голосів, проти – 47,5%; Шотландія: за – 62%, проти – 38%, Північна Ірландія: за – 55,8%, проти – 44,2%⁴.

Що означає *Брекзит*? Це слово, яке використовувалося як скорочений спосіб того, що Великобританія „виходить” з ЄС – об’єднуючи слова *Британія* та *вихід* з метою отримати Brexit, так само, як можливий грецький вихід з євро був раніше прозваний *Грекситом*. Схожа ситуація була з „виходом” Гренландії з ЄС у 1985 р. Але навряд чи можна порівняти острів з 50-тисячним населенням, який не є повноцінною незалежною країною, з країною з населенням в 64 мільйони.

Результати референдуму не означають, що Британія відразу вийде з ЄС. У Лісабонському договорі (основній правовій

⁴ Переговори у Брюсселі щодо умов збереження Британії в складі ЄС затягуються, <http://ua.euronews.com/2016/02/16/the-brussels-brexit-summit-what-you-need-to-know>, [12.02.2016].

базі сучасного Євросоюзу) є стаття 50, яка окреслює умови виходу країни з Євросоюзу. Відповідно до неї, переговори про ці умови мають займати принаймні 2 роки і можуть бути продовжені за консенсусом сторін. Варто зазначити, що для ЄС виникає ситуація, яка досі не мала прецеденту.

На перший погляд, референдум щодо виходу Сполученого Королівства з ЄС може викликати захоплення британською демократією, адже саме народ отримав право прийняти таке важливе рішення. Перші наслідки цього формально незобов'язуючого референдуму вагомі, оскільки ініціатор референдуму та лідер прихильників членства країни в ЄС, прем'єр-міністр Великобританії Девід Кемерон, подав у відставку та заявив про те, що рішення прийняте на референдумі, необхідно виконати.

Проте такі події можуть свідчити про вразливість демократії та її залежність від правильних рішень лідерів. Це особливо важливо зрозуміти у світлі можливих референдумів щодо майбутнього ЄС та інших країн.

Кожній демократії притаманні особливості. Великобританія є чітко вираженою представницькою демократією. На виборах населення обирає своїх представників на основі заявлених програм та оцінює їхню роботу на наступних виборах. Референдуми для Британії – надзвичайно рідкісне явище. За всю історію країни відбулось лише три загальних референдуми (два попередні у 1975 та 2011 рр.). Відтак, цей інструмент є новим та незвичним для країни⁵.

Небезпекою є те, що у країнах зі слабкими традиціями прямої демократії виборці не тільки відповідають на поставлене на референдумі питання, скільки висловлюють своє ставлення до ситуації в країні та її лідерів. Дослідження показують, що на референдумах щодо глибшої інтеграції з ЄС у таких країнах, як Франція та Данія, на користь поставленого питання голосували переважно ті, хто підтримував правлячі політичні сили. Тобто референдум щодо конкретного питання певною мірою перетворювався на голосування за довіру чи недовіру владі. Частково і тому, що саме влада слугувала тлумачем до-

⁵ H. Chalmers, *Towards the UK's Nuclear Century*, "The RUSI Journal" 2013, no 6, 315 p.

мовленостей, часто дуже технічного характеру, які вона досягала в рамках ЄС.

Саме рішення провести референдум називають жахливою політичною помилкою Девіда Кемерона. В країнах, де референдуми є рідкістю і не визначено чітких законодавчих підстав для їхнього проведення, вони часто стають наслідком бажання політиків уникнути відповідальності за складні рішення або інструментом політичної боротьби. Таким інструментом і став референдум 2016 р.

У Великобританії проти виходу з ЄС виступала більшість політичних еліт, в той час як прихильники *Брекзиту* намагались якомога більше дистанціюватись від решти політикуму та експертів. Звідси і фраза одного із лідерів кампанії за вихід з ЄС, випускника Оксфорду та міністра юстиції, Майкла Гоува: „Ми вже ситі по горло експертами!“. Таким чином, для багатьох британців референдум став можливістю висловити розгніваність на „віддалених від народу“ еліт.

Іншою проблемою є поінформованість та компетентність виборців. Прихильники прямої демократії зауважують, що референдуми можуть покращувати якість політики. Так, дослідження показують, що у Швейцарії регулярні референдуми покращують поінформованість громадян та дисциплінують політиків. Проте “референдуми слід супроводжувати заходами, що підвищують політичні знання громадян та сприяють раціональній дискусії”. Важливими є збалансованість та справедливність кампаній. Але щоб досягти цього, зазвичай потрібні час та досвід – яких у британців перед лише третім референдумом в їхній історії не було. Очевидно, що референдум щодо виходу країни з ЄС не був найкращою можливістю здобути такий досвід. Деякі ЗМІ постійно тиражували неправдиві повідомлення, наприклад про загрозу навали мігрантів із Туреччини, що стало важливим чинником впливу на громадську думку. Цілком можливо, що цього можна було би уникнути, якби референдум був усталеним інститутом у Великобританії⁶.

Для України вихід Британії з ЄС означає вихід з тих міжнародних угод, які укладені від імені ЄС. Ключовою для нас є Угода про асоціацію, зокрема про зону вільної торгівлі. Коли

⁶ Що ми знаємо про брекзит?, <http://ua.euronews.com/2016/02/16/the-brussels-brexit-summit-what-you-need-to-know>, [16.02.2016].

процес виходу формально завершиться за кілька років, це означатиме, що положення зони вільної торгівлі між ЄС та Україною вже не поширюватимуться на Британію. Британський ринок може бути цікавим для українського бізнесу, а тому появиться необхідність проведення переговорів про зону вільної торгівлі власне з Британією. Враховуючи те, що Британія традиційно займає більш ліберальний підхід до торгівлі, Україна може сподіватися на певні можливості.

У червні 2016 р. після відставки Д. Кемерона, Т. Мей оголосила про свій старт у виборах лідера консервативної партії. Вона перемогла у виборах і 13 липня 2016 р. приступила до обов'язків прем'єр-міністра Великобританії.

Тереза Мей виступала проти Brexit під час проведення кампанії референдуму, натомість зараз виступає за Brexit, аргументуючи тим, що „це те, чого хочуть британські люди”. 29 березня 2017 р. започатковано дворічний процес виходу з ЄС, а в листі до президента Ради Європи Дональда Туска прем'єр міністр виклала свої цілі переговорів. Також Тереза Мей оприлюднила плани щодо перехідного періоду після *Brexit* у великій промові у Флоренції, Італія (вересень 2017 р.), зосередившись на кількох ключових питаннях, серед яких права громадян ЄС, торгівля між СК та ЄС і також питання оплати за вихід СК зі складу ЄС, або як це ще називають – „оплата розлучення”⁷.

1. Права громадян ЄС

Тереза Мей заявила, що хоче долучити угоду про права громадян ЄС до законодавства Сполученого Королівства вважаючи, що суперечки з цих питань мають вирішуватися британськими судами, але ці суди будуть зобов'язані звертати увагу на судові рішення Європейського суду. Вона вважає, що це є гарантією того, що влада СК хоче аби громадяни ЄС залишались жити та працювати у Британії. Проте, це не відповідає тому, що зі свого боку вимагає ЄС. Голова групи, яка веде перемовини про Брекзит з боку ЄС, Мішель Барньєр, у своїй промові наполягав на тому, що головним гарантом будь-якої домовле-

⁷ Лондон вибрав у Брюсселя нові правила існування Євросоюзу, <http://tsn.ua/svit/london-vibiv-u-bryusselya-novi-pravila-isnuvannya-yevrosoyuzu-583546.html>, [12.03.2016].

ності чи угоди між СК та ЄС має бути саме Європейський Суд, а не будь-який британський.

Найбільшою проблемою тут є те, що юрисдикція є прямим та чітко визначеним питанням, де практично все є чітко вказаним та зрозумілим. СК зі свого боку прагне аби всі подібні питання вирішували саме британські суди, на що ЄС не погоджується. Якби там не було, але наразі виглядає так, що чинна британська влада все більше усвідомлює важливість присутності громадян ЄС і намагається дати їм сигнал, що вони будуть завжди бажаними у СК, але й водночас пані Мей не хоче надто гучно про це заявляти аби зайвий раз не дратувати впливових торі, які намагаються будь-якою ціною та якомога швидше вирвати СК зі складу ЄС.

2. Торгівля

У питанні торгівлі, прем'єр Британії чітко відкинула швейцарський чи норвезький типи стосунків з ЄС, тобто входування Британії у ЄЕП після *Брекзиту*. Згідно бачення прем'єр міністра, Британія матиме свій власний та особливий тип стосунків з ЄС. Тереза Мей також відкинула тип торгових стосунків, який наразі має з Канадою. За її словами укладання торговельної угоди канадського типу є дуже затяжним та надто обтяжливим процесом і до того ж торгові стосунки між СК та ЄС не починаються з нуля, як це було у випадку з Канадою. Всі правила та норми торгівлі СК та ЄС вже давно відповідають одні одним і тому Британія хоче знайти унікальне рішення у питанні майбутніх стосунків у цій сфері, або як зазначила сама пані Мей – „ми хочемо мати нове, глибоке та особливе партнерство”. Проте, жодних інших подробиць, щодо того якими будуть ці стосунки, вона не оприлюднила.

3. Перехідний період

Тереза Мей заявила, що після *Брекзиту* перехідний період триватиме щонайменше два роки. Це означає, що після березня 2019 р. СК буде продовжувати чинні стосунки з ЄС упродовж наступних двох років або й довше, тобто до принаймні до 2021 р. Упродовж цього перехідного періоду на території СК діятимуть всі чинні правила, норми та закони ЄС. Це також означає, що СК буде продовжувати сплачувати всі свої внески у бюджет ЄС і це означає, що принаймні до 2021 р. СК дотримуватиметься

принципу вільного пересування людей. Для країн ЄС наявність перехідного періоду завжди було бажаним кінцевим результатом *Брекзиту* і тепер виглядає так, що СК на це погоджується. Тереза Мей також підтвердила, що упродовж цього перехідного періоду не буде жодних обмежень щодо права на в'їзд чи права на перебування та працевлаштування для громадян ЄС. Проте, після *Брекзиту*, громадяни ЄС будуть змушені реєструватися під час перетину кордону.

4. Оплата за вихід з ЄС

Під час своєї промови Тереза Мей намагалася запевнити країни ЄС в тому, що СК буде дотримуватися всіх своїх поточних та майбутніх фінансових зобов'язань перед ЄС. Чинний бюджет ЄС триватиме до 2020 р. Це означає, що СК буде продовжувати сплачувати всі свої внески до цього часу⁸. Упродовж перехідного періоду, якщо він триватиме не більше двох років, очікується, що СК сплатить у бюджет ЄС приблизно 20 мільярдів євро (18 мільярдів фунтів).

Зараз у Великій Британії 40 депутатів-консерваторів готові підписати лист недовіри прем'єр-міністру Терезі Мей, а це на вісім депутатів менше, ніж необхідно для проведення конкурсу зі зміни лідера партії, механізму, за допомогою якого Мей можуть усунути з посади і замінити іншим представником Консервативної партії. Однопартійці Терези Мей незадоволені тим, що вона затягує переговори щодо виходу Британії з Євросоюзу. Через це в Брюсселі пригрозили заморозити обговорення нової торговельної угоди.

Керівник делегації ЄС, Мішель Барньє, на переговорах з Лондоном після чергового раунду заявив, що Євросоюз упродовж двох тижнів очікує від Великої Британії ясності щодо низки питань, пов'язаних з її виходом із ЄС, зокрема про кордон між Північною Ірландією та Ірландією і про розмір фінансових зобов'язань, які Лондон має взяти на себе у зв'язку з *Брекзитом*.

За словами Барньє, на Саміті ЄС 14-15 грудня 2017 р. можна буде ухвалити рішення про перехід до наступної фази переговорів – про торговельні відносини – лише у випадку, якщо

⁸ Ibidem.

будуть вирішені нинішні питання⁹. Тереза Мей також заявляла про готовність до поступок, зокрема щодо фінансових зобов'язань, пов'язаних з виходом із ЄС. Однак вона вважає завищеною суму в 60 мільярдів євро, названу Євросоюзом¹⁰. 10 листопада 2017 р. Тереза Мей ще раз підтвердила позицію її уряду – забезпечити вихід Лондона з ЄС до березня 2019 р.

Отже, тематика Європейського Союзу та Великобританії найближчим часом буде все більш актуальною та важливою за весь час членства її в ЄС. Спроби розбити табір опонентів на континенті, “виторгувати” більш вигідні (перш, за все, фінансові) умови виходу і, що ще важливіше, зберегти високий рівень інтеграції в економічній і гуманітарних сферах будуть диктувати порядок зовнішньої політики Лондона. Головний наслідок *Брекзиту*, без сумніву, полягає в послабленні ЄС та в можливому ефекті доміно в інших країнах. Це удар по ідеї європейської інтеграції в Україні, яка скеровує багато процесів за останні кілька років.

Бібліографія

Biscop S., *The UK and European Defence: Leading or Leaving?*, “International Affairs” 2012, vol. 88, p. 1297-1313.

Chalmers H., *Towards the UK's Nuclear Century*, “The RUSI Journal” 2013, no 6.

Cotter A., *Security in 21st Century Europe*, 2nd ed., Palgrave Macmillan, London – New York 2015, 310 p.

Kirkup J., *Navy Chief: Britain Cannot Keep up Its Role in Libya Air War Due to Cuts*, “The Telegraph” 2011, 20 June.

Richards J., *A Guide to National Security. Threats, Responses and Strategies*, Oxford University Press, Oxford 2012, 182 p.

Брексит набирает обороты: глава банка Англии о членстве Великобритании в ЕС, <https://8banks.com/forex/2015/10/29/breksit-nabiraet-oboroty-glava-banka-anglii-o-chlenstve-velikobritanii-v-es-v-5-grafikah.html>.

Брюссель пытается избежать брексит, <http://politobzor.net/show-70348-bryussel-pytaetsya-izbezhat-breksit.html>.

⁹ *Брексит набирает обороты: глава банка Англии о членстве Великобритании в ЕС*, <https://8banks.com/forex/2015/10/29/breksit-nabiraet-oboroty-glava-banka-anglii-o-chlenstve-velikobritanii-v-es-v-5-grafikah.html>, [10.06.2016].

¹⁰ *Що ми знаємо про брексит?*, <http://ua.euronews.com/2016/02/16/the-brussels-brexit-summit-what-you-need-to-know>, [16.02.2016].

Великобританія може вийти з єврозони, http://ipress.ua/news/velykobrytaniya_mozhe_vyyty_z_yevrosoyuzu_bler_5982.html.

Лондон вибив у Брюсселя нові правила існування Євросоюзу, <http://tsn.ua/svit/london-vibiv-u-bryusselya-novi-pravila-isnuvannya-yevrosoyuzu-583546.html>.

Переговори у Брюсселі щодо умов збереження Британії в складі ЄС затягуються, <http://ua.euronews.com/2016/02/16/the-brussels-brexit-summit-what-you-need-to-know>.

Чи залишиться Великобританія в ЄС?, http://24tv.ua/chi_zali_shitsya_velikobritaniya_v_yes_n660921.

Що ми знаємо про брекзит?, <http://ua.euronews.com/2016/02/16/the-brussels-brexit-summit-what-you-need-to-know>.

ROZWÓJ STOSUNKÓW BRYTYJSKO-POLSKICH W LATACH 1947-1949 W ŚWIELE AKT *FOREIGN OFFICE*

Wprowadzenie

Głównym założeniem artykułu² jest analiza i interpretacja polityki brytyjskiej w stosunku do Polski w latach 1947-1949. W problematyce tej mieści się niezwykle szeroki zakres zagadnień. Przedmiotem badań będą przede wszystkim relacje laburzystowskiego rządu Clementa Attlee z komunistycznym rządem w Warszawie opisywane w licznych dokumentach dyplomatycznych, wypowiedziach polityków, programach partii, pamiętnikach oraz w prasie brytyjskiej. Istotna poznawczo jest przede wszystkim korespondencja Foreign Office (Ministerstwa Spraw Zagranicznych Wielkiej Brytanii) z ambasadą brytyjską w Warszawie oraz konsulatami w Szczecinie, Gdańsku i Katowicach. Na wstępie należy zaznaczyć, że materiał dotyczący tego zagadnienia jest tak szeroki, że autorka nie jest w stanie opisać całego zjawiska na parunastu stronach. Zostaną więc zasygnalizowane jedynie najistotniejsze kwestie.

Ramy czasowe wyznaczać będą lata 1947-1949. W polityce międzynarodowej był to okres budowania ładu powojennego oraz strategii ideologicznego kompromisu. Rok 1947 jest znamieny

¹ mgr Ewelina Gdaniec, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, e-mail: eteo@op.pl

² Artykuł powstał na podstawie danych źródłowych zgromadzonych po kwerendzie w londyńskim *The National Archives* oraz częściowo na podstawie wystąpienia konferencyjnego autorki z Międzynarodowej Konferencji Naukowej w Toruniu z czerwca 2014 r. pt. *Wizerunek Polski w korespondencji brytyjskich służb dyplomatycznych w Warszawie z 1949 roku*. Wykorzystane zostały zespoły Ministerstwa Spraw Zagranicznych Wielkiej Brytanii (FO) o sygnaturze 688 (ambasady brytyjskiej w Warszawie), sygn. 371 (departamentów politycznych: korespondencji generalnej 1906-1966), sygn. 800 (korespondencji biura ministra FO), sygn. 953 oraz sygn. 1110 (*Information Research Department*) i część sygn. 369 (konsulaty w Polsce) za lata 1947-1949. W ramach uzupełnienia źródeł dotyczących aresztowań obywateli Wielkiej Brytanii w Polsce dokonana zostanie kwerenda akt procesowych Sądu Okręgowego w Warszawie, Wojskowego Sądu Rejonowego w Warszawie, Sądu Apelacyjnego w Warszawie, Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, Sądu Wojewódzkiego dla województwa warszawskiego oraz akt Instytutu Pamięci Narodowej.

w historii stosunków brytyjsko-polskich z racji wprowadzenia innowacyjnych założeń w polityce brytyjskiej w stosunku do nowego rządu w Polsce. Po kontrowersyjnych wyborach ze stycznia zwycięstwo odniosła Polska Partia Robotnicza. 5 lutego 1947 r. premierem został wybrany Józef Cyrankiewicz z Polskiej Partii Komunistycznej. Wybór ten nie zaskoczył Brytyjczyków, którzy już od stycznia 1947 r. planowali politykę wobec Polski na następne lata.

Należy podkreślić, że rząd laburzystowski premiera Clementa Attlee zakładał przede wszystkim przeciwdziałanie ekspansji ideologii socjalistycznej na terenie Polski poprzez propagowanie zachodnich wzorców. Między innymi w tym celu 27 stycznia 1947 r. utworzono Brytyjskie Centrum Informacyjne. Należy również pamiętać, że w latach powojennych Wielka Brytania ściśle współpracowała ze Stanami Zjednoczonymi na gruncie polityki zagranicznej oraz gospodarki. Po wojnie Brytyjczycy byli dłużnikami USA, a ponadto zdawali sobie sprawę z ich potęgi i wpływów na arenie międzynarodowej. Trudno oszacować na ile polityka brytyjska zmieniła się wraz z przystąpieniem przez Wielką Brytanię do programu odbudowy Europy autorstwa Georgea Marshalla, jednak można wysnuć wniosek, iż Stany Zjednoczone miały od tej pory większy wpływ na decyzje zapadające w Londynie.

Na zorganizowanej 12 lipca 1947 r. w Paryżu konferencji międzynarodowej, która miała ustalić szczegóły dotyczące pomocy finansowej Stanów Zjednoczonych dla Europy zabrakło jednak Polski. Trzy dni przed planowanym zjazdem minister spraw zagranicznych Polski Zygmunt Modzelewski wręczył ambasadorom Francji i Wielkiej Brytanii notę negacyjną, w której Polska odrzucała pomoc USA. Tę symboliczną datę przyjąć można jako moment oficjalnego wyłączenia się Polski ze współpracy z zachodem oraz przyjęcia przez Wielką Brytanię postawy kierowania się względami sojusznictwami.

Polityka brytyjska wobec Polski w okresie od 1947 do 1949 r. nie była do tej pory przedmiotem wnikliwych badań polskich historyków. W przeciwieństwie do dziejów II Wojny Światowej, a także pierwszych lat powojennych³ nie została wyczerpująco opisana⁴.

³ Do ważniejszych prac obejmujących lata 1945-1947 należy zaliczyć m.in.: R.J. Aldrich, *The Hidden Hand: Britain, America, and Cold War Secret Intelligence*, Londyn 2001; W. Borodziej, *Od Poczdamu do Szklarskiej Poręby. Polska w stosunkach międzynarodowych 1945-1947*, Londyn 1990; A. Defty, *Britain, America and Anti-Communist Propaganda 1945-1953*, Salford 2002; M. Nurek, *Gorycz Zwycię-*

Uwaga ta dotyczy zarówno jej kompleksowej charakterystyki, jak i analizy poszczególnych problemów⁵.

Polityka brytyjska wobec Polski

Wielka Brytania posiada jedną z najbardziej rozbudowanych sieci placówek dyplomatycznych na całym świecie. Dziś głównym urzędem zajmującym się utrzymaniem stosunków z innymi państwami jest Foreign and Commonwealth Office. Ministerstwo to po-

stwa. *Los Polskich Sił Zbrojnych na zachodzie po II Wojnie Światowej 1945-1949*, Gdańsk 2001; M. Pułaski (red.), *Między dwoma totalitaryzmami: Europa środkowa i południowo-wschodnia w latach 1933-1956*, Kraków 1997; J. Tebinka, *Brytyjska propaganda wobec Polski w latach 1947-1956*, [w:] M. Malinowski, P. Niwiński, T. Dmochowski (red.), *Media w PRL, PRL w mediach*, Gdańsk-Warszawa 2004; J. Tebinka, *Szczecin w polityce brytyjskiej w latach 1945-1970*, [w:] M. Wojciechowski (red.), *Polska w podzielonym świecie po II wojnie światowej do 1989 r.*, Toruń 2002; idem, R. Techman, *Raporty brytyjskiego wicekonsula w Szczecinie z 1946 r.*, cz. I i 2, „Zapiski Historyczne” 1997, nr 1, nr 2-3; W.G. Tuchanowski, *Anthony Eden*, Warszawa 1979; A. Zaćmiński, *Emigracja polska w Wielkiej Brytanii wobec możliwości wybuchu III wojny światowej 1945-1954*, Bydgoszcz 2003.

⁴ Na temat stosunków polsko brytyjskich w okresie 1948-1949 zob.: S.A. Bidwell, *Dzieje Wielkiej Brytanii w XX wieku. Od światowego imperium do „małego państwa” na obrzeżach Europy*, Warszawa 2008; D. Jarosz, *Wizerunek Polski i Polaków w latach 1948-1955 w świetle brytyjskich dokumentów dyplomatycznych*, „Wiadomości Historyczne” 2003, nr 3; idem, M. Pasztor, *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1958*, Warszawa 2011; M.K. Kamiński, *Polska i Czechosłowacja w polityce Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii 1945-1948*, Warszawa 1991; A. Korzon, *Skrócona misja ambasadora brytyjskiego w Polsce w 1956 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2002, nr 1, s. 155-183; J. Linowski, *Stosunki polsko-brytyjskie w latach 1945-1956*, Łódź 1990; M. Pasztor, *Francja i Wielka Brytania wobec polskich koncepcji rozbrojeniowych 1957-1964*, „Dzieje Najnowsze” 2003, nr 1, s. 85-111; K. Łastawski, *Polityka zagraniczna Wielkiej Brytanii 1945-1956*, Warszawa 1979; D. Piotrowicz, *Dyplomacja kulturalna Wielkiej Brytanii wobec Polski na przykładzie działalności British Council w latach 1945-1982*, [w:] B. Ociepi (red.), *Historia w dyplomacji publicznej*, Warszawa 2015; W. Rojek, *Strategiczne założenia brytyjskiej polityki zagranicznej w przededniu wojny koreańskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1997, Prace Historyczne nr 122, s. 45-58; J. Tebinka, *Nadzieje i rozczarowania. Polityka Wielkiej Brytanii wobec Polski 1956-1970*, Warszawa 2005; idem, R. Techman, *Ostatni raport brytyjskiego wicekonsula w Szczecinie Henrego F. Bartletta o sytuacji w tym mieście (6 III 1951 r.)*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2000, z. 25, nr 4; L. Zyblikiewicz, *Polityka Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii wobec Polski 1944-1949*, Warszawa 1984.

⁵ Należy pamiętać, że istnieje szereg prac traktujących o tym temacie, które ukazały się w Polsce przed rokiem 1989, a więc są to prace badaczy, którzy często mieli ograniczony dostęp do źródeł.

wstało w marcu 1782 r. z połączenia dwóch niezależnych instytucji, mianowicie Północnego i Południowego Departamentu Stanu (*Nothern and Southern Departments of the Secretary of State*). Każdy z nich zajmował się zarówno sprawami wewnętrznymi jak i zagranicznymi. Następnie zagraniczne zobowiązania obu Departamentów zostały przydzielone Foreign Office. Stanowisko ministra spraw zagranicznych w Foreign Office pełnił od 27 lipca 1945 r. do 9 marca 1951 r. Ernest Bevin z Partii Pracy⁶.

W świetle stosunków brytyjsko-polskich wiele uwagi warto poświęcić Departamentowi Północnemu Foreign Office. Odpowiadał on między innymi za bezpośredni kontakty z państwami tzw. „bloku sowieckiego” czyli z: Czechosłowacją, Danią, Estonią, Finlandią, Islandią, Łotwą, Litwą, Norwegią, Szwecją, Związkiem Radzieckim oraz Polską. Był on jednym z około pięćdziesięciu samodzielnych departamentów działających w Foreign Office (liczba ta zmieniała się w kolejnych latach)⁷.

Jak już zostało zasygnalizowane we wstępie, już od stycznia 1947 r. w Londynie trwały narady w sprawie ustalenia założeń polityki zagranicznej wobec Europy Wschodniej, w tym także w stosunku do Polski. Nierozwiązana pozostała nadal kwestia zachodniej granicy państwa polskiego oraz rent dla weteranów wojennych. W marcu 1947 r. poczyniono rozmowy na linii Warszawa-Londyn w sprawie odszkodowań za znacjonalizowane mienie brytyjskie. Strona polska domagała się natomiast zwrotu okrętów wojennych. Podobnych niejasności było wiele. Miały być one wyjaśnione w trakcie krótkich wizyt Ernesta Bevina w Polsce. Doszło do nich w czasie podróży brytyjskiego Sekretarza Stanu do Moskwy na i z konferencji Rady Ministrów Spraw Zagranicznych w Moskwie. W czasie krótkich pobytów w Warszawie Bevin dyskutował te kwestie z Zygmuntem Modzelewskim (ministrem spraw zagranicznych Polski) oraz premierem Józefem Cyrankiewiczem. Nie podjęto jednak żadnych konkretnych decyzji. Przedstawiciel Wielkiej Brytanii unikał jakichkolwiek ostatecznych zobowiązań wobec uznania zachodniej granicy Polski, natomiast Cyrankiewicz wstrzymywał się od składania obietnic w sprawach spornych na piśmie⁸.

⁶ R. Frelek, *Dzieje Dyplomacji. Zarys historii stosunków międzynarodowych*, Toruń 2006, s. 5.

⁷ *A Directory of British Diplomats*, 4 stycznia 2016, s. 940.

⁸ M.K. Kamiński, op. cit., s. 253-254.

Znamiennym wydarzeniem w relacjach polsko-brytyjskich w tym okresie była także ucieczka Stanisława Mikołajczyka, w której kolaborowali dyplomaci Korony. Bezsprzecznie incydent ten pogłębił wzajemne antagonizmy.

Okres powojenny charakteryzował się szeroko rozumianą „szpiegomania”. Jednym z narzędzi stosowanych przez władze Polski, które miało wpływać na stosunki międzynarodowe i politykę państw zachodnich były procesy sądowe personelu dyplomatycznego lub osób z nim związanych o szpiegostwo. W wielu przypadkach miały one ewidentnie charakter polityczny i w założeniach miały deprecjonować wizerunek Wielkiej Brytanii jako państwa zachodniego i pokazać opinii publicznej jej wrogi stosunek wobec socjalistycznej Polski. Gazety polskie w sposób propagandowy wykorzystywały każdą wzmiankę o aresztowaniu obcokrajowca. Podobnie postępowała prasa zagraniczna, która wszelkie aresztowania obcokrajowców w Polsce opisywała jako działanie władz komunistycznych przeciwko Zachodowi.

W latach 1947-1956 (ale głównie do 1949 r.) najistotniejsze sprawy dotyczyły czterech Brytyjczyków tj. dyrektora fabryki Wedla Charlesa Whitehead’a, który został aresztowany i skazany za kolaborację z III Rzeszą w trakcie II Wojny Światowej, płk. Claudea H. Turner’a zatrzymanego i skazanego za próbę ukrycia i wywiezienia do Wielkiej Brytanii Polki, która w rzeczywistości była podstawioną agentką UB, sekretarza ambasady brytyjskiej Keitha H. Jones’a zatrzymanego pod zarzutem zerwania plakatu pierwszomajowego oraz innego dyplomaty Foley’a aresztowanego pod zarzutem wszczęcia bójki na tle rasistowskim. Co więcej, zatrzymania dotyczyły także dwóch Polek, które pracowały w ambasadzie brytyjskiej w Warszawie tj. Marii Marynowskiej oskarżonej o współpracę z III Zarządem Głównym WiN oraz Haliny Firth aresztowanej i skazanej za ukrywanie zbiegów. Pod zarzutem morderstwa poszukiwano w Polsce kapitana Thompsona oraz attaché wojskowego ambasady brytyjskiej Dobree-Bell’a. Natomiast z Wysp Brytyjskich pod zarzutem szpiegostwa wydalono pracowników ambasady polskiej w Londynie Zygmunta Bakusza oraz Marka Kaczbarka. Doszło także do dwóch aresztowań na polskich statkach, pierwsze dotyczyło niemieckiego uchodźcy Gerharda Eisler’a, a drugie obywatela polskiego Antoniego Klimowicza. Wszystkie wymienione sprawy zostaną szerzej omówione na tle historycznym. Wraz z odchodzeniem od stalinizmu i stopniową poprawą stosunków na linii Warszawa-Londyn, drobne incy-

denty przestano nagłaśniać, a wręcz starano się je rozwiązywać w drodze dyplomacji⁹.

Wymiana gospodarcza

Wymiana handlowa Brytyjczyków z Polską na większą skalę ruszyła już w 1946 r., jednak pierwsza znacząca umowa została podpisana w czerwcu 1947 r. na okres trzech lat. Do czerwca 1950 r. Polska miała dostarczyć Wielkiej Brytanii produkty spożywcze o wartości 23 milionów funtów w wymianie między innymi za wełnę, gumę oraz maszyny (przede wszystkim sprzęt górniczy) o wartości 15 milionów funtów. Stopniowo umowę tę rozszerzano, a w ciągu pięciu lat całkowita wymiana miała sięgnąć wartości 130 milionów funtów. Warto podkreślić, że 31 października 1947 r. został podpisany w Warszawie protokół odszkodowawczy za znacjonalizowane mienie brytyjskie.

W latach 1947-1949 wymiana z Wielką Brytanią była tak intensywna, że stanowiła 10,3% globalnego importu Polski. Jak przytacza Dariusz Jarosz: „Obserwując rozwój przemysłu w Polsce dokonywany w ramach planu sześcioletniego Brytyjczycy z jednej strony informowali swą centralę o powstawaniu jego nowych gałęzi (przemysł samochodowy w postaci fabryk na Żeraniu i w Lublinie), z drugiej – koncentrowali się na kosztach społecznych tego procesu”¹⁰.

Stanowisko to potwierdza materiał źródłowy zgromadzony w Archiwum Narodowym w Londynie. W raporcie rocznym za rok 1949 ambasador brytyjski Donald Gainer informował o Planie Sześcioletnim, który został opracowany przez prezydenta Polski Bolesława Bieruta oraz Hilarego Minca¹¹. Nad realizacją założeń planu miało czuwać sześć mniejszych ministerstw ekonomicznych¹². Przed rozpoczęciem realizacji Planu Sześcioletniego, w rolnictwie wprowadzono nowe założenia. Chciano doprowadzić do znacznego ograniczenia gospodarstw indywidualnych czego wyrazem było utworzenie od 1949 r. Państwowych Gospodarstw Rolnych (PGR). Te podlegały

⁹ E. Gdaniec, *Aresztowania i procesy sądowe brytyjskiego personelu dyplomatycznego oraz obywateli brytyjskich w Polsce (1947-1956)*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 3, s. 121-144.

¹⁰ D. Jarosz, op. cit., s. 133.

¹¹ Hilary Minc wówczas sprawował funkcję ministra Przemysłu i Handlu oraz przewodniczącego Państwowego Komitetu Planowania Gospodarczego.

¹² TNA, sygn. FO 688/50 Polish Internal Affairs, 21/24/49.

całkowitej kontroli komunistów, a wszelkie konkursy na stanowiska administracyjne były prowadzone pod kontem zgodności kandydata z ideologią Partii¹³. Ambasador Gainer twierdził ponadto, że pomimo zapewnień rządu polskiego, że prywatna działalność w okresie trwania Planu Sześcioletniego funkcjonuje dobrze i wydajnie, ta faktycznie przestała istnieć. Należy nadmienić, że według attaché z warszawskiej ambasady R. B. Kirby'ego w listopadzie 1949 r. prywatny handel detaliczny w Polsce stanowił mniej niż 40%¹⁴. W tym czasie Państwo oraz komitety spółdzielni kontrolowały więc 60% prywatnego handlu. W rzeczywistości drobni handlowcy zostali całkowicie wyeliminowani¹⁵.

Pomimo wprowadzania przez rząd wielu przemian gospodarczych, warunki bytowe Polaków nie polepszały się. Z końcem 1948 r. zniesiono reglamentację żywności oraz wymianę towarową między przedsiębiorcami¹⁶. Należy podkreślić, że mimo, iż w 1949 r. pensje Polaków nieznacznie wzrosły, nie poprawiła się ich sytuacja materialna. Wielu robotników musiało pracować nawet ciężiej i dłużej za takie samo lub nieznacznie większe wynagrodzenie¹⁷, a ceny artykułów spożywczych nieustannie wzrastały¹⁸. Jak komentowali Brytyjczycy, ceny żywności rosły w takim tempie, że jedynie przodownicy pracy mogli sobie pozwolić na niektóre z nich. Wywołało to ogólnie niezadowolenie społeczeństwa oraz nastroje buntu nawet wśród komunistów¹⁹.

W roku 1949 zauważalny był znaczny spadek dostaw mięsa do polskich sklepów. Brytyjski vice-konsul z Katowic F.C. Everson, podaje dwie możliwe przyczyny tego zjawiska: 1) eksport znacznych ilości żywca i mięsa za granicę tj. do Wielkiej Brytanii i Związku Radzieckiego, 2) eksport mięsa dla wojska do radzieckiej strefy okupacyjnej w Niemczech. Niedobór mięsa zaobserwowano także we Frankfurcie nad Odrą. W tym samym raporcie konsul zaznaczał, że jeden z brytyjskich majorów z powodu braku jakiegokolwiek mięsa przez trzy dni żywił się jedynie jajecznicą. Mieszkańcy Szczecina, z uwagi na kom-

¹³ TNA, sygn. FO 688/53, Szczecin Political Report, 142/9/49.

¹⁴ TNA, sygn. FO 688/55 Polish Internal Affairs, 21/67/50.

¹⁵ TNA, sygn. FO 371/17855, NP 1011/1, [w:] *Raporty roczne Ambasady Brytyjskiej w Warszawie 1945-1970*, oprac. M. Nurek, Warszawa 2003, s. 106-108.

¹⁶ TNA, sygn. FO 371/17855, NP 1011/1, [w:] *Raporty roczne...*, s. 106.

¹⁷ TNA, sygn. FO 688/55 Polish Internal Affairs, 21/67/50.

¹⁸ TNA, sygn. FO 371/17855, NP 1011/1, [w:] *Raporty roczne...*, s. 106.

¹⁹ D. Jarosz, op. cit., s. 135.

pletny brak tego artykułu spożywczego, zastąpili w swojej diecie mięso rybami²⁰.

Sytuacja ta stała się podstawą ogólnego niezadowolenia społecznego oraz oporu pracowników. J. Walters, vice-konsul brytyjski w Szczecinie informował w swoim raporcie z czerwca 1949 r., że to właśnie w tym zachodnim mieście panują najniższe morale wśród pracowników²¹. W październiku opisywał, że sytuacja braku mięsa, masła i jajek jest na tyle poważana, że władze miasta postanowiły podjąć kroki. Zdecydowano, że żywność będzie rozprowadzana bezpośrednio w fabrykach. Brytyjscy dyplomaci mieszkający w Szczecinie upatrywał w tym zagrożenie braku tych surowców na wolnym rynku. Finalnie, winą za brak podstawowych artykułów spożywczych obarczano biurokrację. Walters informował także, że w Szczecinie nie występuje zjawisko handlu artykułami spożywczymi na tak zwanym „czarnym rynku”²².

Po przystąpieniu do szeregu państw korzystających z pomocy Planu Marshalla, Brytyjczycy zostali objęci zakazem eksportu części maszyn do krajów sprzymierzonych ze Związkiem Radzieckim. Wynikało to z obawy o rozbudowywanie arsenału wojskowego w państwach tzw. „nowej demokracji”. Oznaczało to złamanie umowy o handlu z Polską z czerwca 1947 r. Jednak potrzeby obu rynków okazały się silniejsze niż zakazy zza oceanu. Brytyjsko-polska wymiana trwała nadal lecz już w znacznie mniejszym stopniu. W lutym 1949 r. podjęto rozmowy dotyczące zawarcia nowej umowy handlowej z Polską, jednak z powodu braku konsensusu rozmowy zerwano po ponad roku w styczniu 1950 r.

Polityka kulturalna

W 1946 r. w Warszawie otwarto ponownie brytyjski instytut kulturalny British Council oraz bibliotekę przy Alejach Jerozolimskich w Warszawie. British Council była głównym realizatorem brytyjskiej polityki zagranicznej w dziedzinie oświaty oraz kultury i dysponowała siecią ponad 120 placówek w 80 krajach.

Warto wspomnieć również o Georgeu Bidwellu, dyrektorsze British Council w Polsce, który 5 czerwca 1949 r. zrezygnował z dotychczasowej pracy oraz wystąpił o polskie obywatelstwo. Dla oficjeli

²⁰ TNA, sygn. FO 688/53 Szczecin Political Report, No.21.

²¹ TNA, sygn. FO 688/53 Szczecin Political Reports, 142/4/49.

²² Ibidem, 142/8/49.

brytyjskich zachowanie Bidwella było szokujące i niezwykle problematycznie. Obawiano się, że z racji swojego stanowiska Bidwell poznał znaczącą ilość kluczowych informacji, które teraz mógł przekazać władzom w Warszawie. Po trzech latach pobytu w Polsce, Bidwell doskonale znał pracowników wywiadu SIS oraz brytyjskich szpiegów, więc mógł z łatwością wskazać ich funkcjonariuszom polskiego Urzędu Bezpieczeństwa.

Co więcej należy przytoczyć, iż w latach 1948-1956 Brytyjczycy przeprowadzili badania znajomości języka angielskiego wśród nauczycieli w Polsce. Wyniki wykazały druzgocąco niski poziom wiedzy. Z tego powodu British Council przygotowało specjalny program edukacji nauczycieli oraz darmowe i otwarte prelekcje. British Council stało się bardzo wpływowe w Warszawie. Z jego biblioteki korzystali polscy intelektualiści, a na organizowane wydarzenia kulturalne z roku na rok przychodziło co raz więcej osób. W miarę zaostrzania się zimnej wojny, władze polskie starały się ograniczyć działalność British Council. W 1949 r. zamknięto redakcję czasopisma „Głos Anglii”, a na początku 1950 r. wydano zakaz sprzedaży czasopism anglojęzycznych przez ambasadę brytyjską w Warszawie²³.

Na początku lat 50 rolę propagatora zachodnich wzorów przejęły radio Wolna Europa (RL), Głos Ameryki (VOA) oraz BBC, które starały się prezentować Polakom prawdziwy obraz globalnych wydarzeń. Radio, jako jedyne medium w tych czasach nie mogło zostać całkowicie ocenzone. Oczywiście służby starały się zagłuszyć niewygodne dla siebie programy, lecz technika ta była droga i nieskuteczna.

Finalnie, niezwykle istotną rolę w upowszechnianiu kultury zachodniej w Polsce odegrała sama ambasada brytyjska w Warszawie. Kolejni ambasadorowie starali się współpracować z British Council i upowszechniać w Polsce wzorce zachodnie. W kolejnych latach założenia polityki kulturalnej były dość podobne. Skupiano się na propagowaniu brytyjskiej kultury, upowszechnianiu języka angielskiego wśród intelektualistów i młodzieży oraz generalnym edukowaniu narodu polskiego. Należy pamiętać, że w czasach powojennych wielu Polaków było niepiśmiennych. Przede wszystkim rolę ambasad było jednak promowanie idei kapitalizmu i przekazywanie Polakom rzetelnych informacji dotyczących sytuacji panującej w ich kraju jak i na świecie. Pod koniec marca 1955 r. ambasador Arthur Noble

²³ L. Zyblikiewicz, op. cit., s. 343-345.

wystosował wewnętrzną notę do Foreign Office w której proponował korektę dotychczasowej polityki brytyjskiej wobec Polski w dziedzinie kultury. Zmiany które przedstawił nie były jednak tak znaczące jak te z 27 grudnia 1955 r., kiedy to postanowiono zintensyfikować propagandowe upowszechnianie idei zachodnich w Polsce, co było kontynuowane aż do 1956 r.²⁴

Bibliografia

- A Directory of British Diplomats*, 4 stycznia 2016, s. 940.
Extradition Act on Polish Ship Calling at Southampton: Diplomatic Protest.
- Frelek R., *Dzieje Dyplomacji. Zarys historii stosunków międzynarodowych*, Toruń 2006.
- Gdaniec E., *Aresztowania i procesy sądowe brytyjskiego personelu dyplomatycznego oraz obywateli brytyjskich w Polsce (1947-1956)*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 3, s. 121-144.
- Jarosz D., *Wizerunek Polski i Polaków w latach 1948-1955 w świetle brytyjskich dokumentów dyplomatycznych*, „Wiadomości Historyczne” 2003, nr 3.
- Kamiński M.K., *Polska i Czechosłowacja w polityce Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii 1945-1956*, Warszawa 1991.
- Karski J., *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945. Od Wersalu do Jałty*, Londyn 1985.
- Korzon A., *Skrócona misja ambasadora brytyjskiego w Polsce w 1956 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2002, nr 1, s. 155-183.
- Linowski J., *Stosunki polsko-brytyjskie w latach 1945-1956*, Łódź 1990.
- Linowski J., *Wielka Brytania w polityce zagranicznej Polski w latach 1945-1956*, Toruń 2001.
- Łukasik-Duszyńska M., *Brytyjskie poselstwo donosi*, Warszawa 2008.
- Nowak-Kiełbikowa M., *Polska – Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1931-1938*, Warszawa 1989.
- Nurek M., *Raporty roczne Ambasady Brytyjskiej w Warszawie 1945-1970*, Warszawa 2003.
- Skrzypek A., *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944-1957*, Pułtusk 2002.
- TNA (The National Archives), sygn. FO 688/50 Polish Internal Affairs.
- TNA, sygn. FO 688/51 Religion in Poland.
- TNA, sygn. FO 688/52 Gdansk Politicla Reports.
- TNA, sygn. FO 688/53 Szczecin Politicla Reports.
- TNA, sygn. FO 688/54 Eisler Gerhard: German-born American Communist Arrested under
- TNA, sygn. FO 688/55 Polish Internal Affairs.
- Zybliekiewicz L., *Polityka Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii wobec Polski 1944-1949*, Warszawa 1984.

²⁴ A. Korzon, op. cit., s. 157-158, 174.

**ПОЛІТИЧНА КОРУПЦІЯ
У ДЕРЖАВАХ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ:
АНАЛІЗ ВІДМІННОСТЕЙ СТРАТЕГІЙ**

Корупційна (антикорупційна) проблематика сьогодні перебуває у центрі уваги усіх акторів політичного процесу: жодна партія не оминає цю проблему у своїй передвиборчій програмі, вітчизняна та зарубіжна політична практика є постійною ілюстрацією дедалі нових форм зловживань суб'єктів політики. Викриття корупціонерів формують суспільні настрої в антикорупційній боротьбі; розуміння громадськістю потреби обмеження, викорінення корупційних практик, стає стимулом до вироблення нової антикорупційної політики і посилення контролю за діями політиків.

Сьогодні політична корупція набула характеру глобальної проблеми. Вона характерна усім державам, незалежно від рівня їх соціально-економічного розвитку та типу режиму. Хоч не можна не помітити, що рівень корупційної компоненти у політичному процесі корелює з низкою чинників.

У державах пострадянського простору проблема політичної корупції набула особливої гостроти: виникають нові форми політичної корупції за одночасного пошуку шляхів запобігання їм. Ці процеси потребують аналізу та пошуку своєрідного „рецепту” – механізму запобігання політичній корупції. Хоча держави Південного Кавказу (Грузія, Азербайджан і Вірменія) визнали політичну корупцію викликом для свого розвитку, то протидія цьому виклику в цих державах відмінна – залежить від поступу до декларативного антикорупційного популізму. В статті проаналізовано особливості антикорупційних стратегій трьох держав Південного Кавказу, а також виявлено відмінності їхніх методів запобігання політичній корупції.

¹ Ігор Кушнарєв, кандидат юридичних наук, докторант відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / dr Ihor Kushnarev, Instytut Państwa i Prawa im. W. Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie, e-mail: polit@ln.ua

Грузія

Грузія є лідером регіону за критерієм ефективності боротьби з корупцією. За Індексом верховенства закону у країнах світу в 2016 р. серед країн Східної Європи та Центральної Азії, Грузія обіймає перше лідерське місце. За Індексом сприйняття корупції Грузія поступово набирає вищі показники: 2012 р. – 52 бали (зі 100-а можливих), 2013 – 49, 2014 – 52, 2015 – 52, 2016 – 57. За результатами 2016 р. – це 44-е місце у світі; з пострадянських держав попереду лише Естонія та Литва. Грузія значно випереджає сусідні по регіону Південного Кавказу держави (Вірменія в індексі 2016 р. займає 113-е місце, а Азербайджан – 123-є).

Швидкий підйом Грузії в Індексі сприйняття корупції (з 124-го місця у 2003 р. на 44-е у 2016 р.) спричинено в значній мірі упорядкуванням системи оподаткування, де раніше була поширена корупція; у результаті бюджет країни збільшився в кілька разів за короткий період. Посилилися кримінальні переслідування через корупцію. Було проведено низку законодавчих реформ, але водночас залишаються проблеми, на яких ми зупинимось нижче. Можна стверджувати: корупцію в Грузії зведено до мінімуму на рівні саме громадських та особистих послуг, у сфері оподаткування, але це не означає однозначну проекцію успіху на площину політичної корупції.

Безумовно, можна погодитися з грузинськими дослідниками, що реформаційний досвід Грузії став яскравим прикладом того, як пострадянська патріархальна держава здатна на справжній цивілізаційний ривок. Водночас можна ставити під сумнів повну перемогу Грузії над корупцією і висловити припущення про збереження певних корупційних проявів, своєрідну мутацію корупції. На це звернули увагу низка дослідників:

– у дослідженні Світового банку міститься заувага, що Грузія до сьогодні „ще не завершила інституційні реформи, які будуть необхідні для забезпечення стійкості результатів боротьби з корупцією в Грузії й які введуть у дію систему стримувань і противаг”²;

² С. Caryl, *The Georgian Paradox*, <http://foreignpolicy.com/2012/01/31/the-georgian-paradox/>, [11.10.2017].

– американський дослідник К. Керіл у дослідженні „Грузинський парадокс” (2012)³ звернув увагу на кілька тривожних моментів, які попри світову ейфорію грузинським прогресом у викоріненні корупції, не варто ігнорувати. Відбулося посилення влади центральних органів, зменшилися свободи медіа (на цьому акцентувала у своїх звітах й організація „Репортери без кордонів”), представники однієї провладної партії (мова про партію М. Саакашвілі „Єдиний національний рух”) обіймали (мова про період до 2012 р.) більшість керівних посад у країні тощо;

– американський дослідник Л. А. Мітчелл у праці „Сумнівна демократія: зовнішня політика США та грузинська Революція Троянд”⁴, відзначаючи успіхи Грузії у боротьбі з корупцією в цілому, звернув увагу, що після 2003 р. М. Саакашвілі та його оточення конституційно змінили виборчу систему на свою користь. У результаті виник зразок системи, наділеної усіма зовнішніми атрибутами ліберальної демократії, але який не уможливлює істинну політичну конкуренцію: в опозиції немає шансів на перемогу;

– аналітик вашингтонського Фонду міжнародного миру Карнегі Т. де Вааль зауважує: „політична еліта Грузії – це модернізатори, але не демократи”⁵.

Антикорупційні реформи дозволили значно знизити корупцію на середньому й нижньому рівнях, тоді як залишається „елітна корупція”, що викликає серйозну стурбованість громадських організацій Грузії⁶. Цю думку розвиває й В. Суханов, який у своєму дослідженні підкреслює, що Грузія перемогла корупцію саме на побутовому рівні, тоді як політична корупція залишилася майже не охопленою антикорупційною боротьбою⁷. В. Мацієвський і В. Ковалко слушно зауважують, що „хоча обсяг

³ Ibidem.

⁴ L.A. Mitchell, *Uncertain Democracy: U.S. Foreign Policy and Georgia's Rose Revolution*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2008.

⁵ T. de Waal, *Georgia's Saakashvili heads to Washington with a big test in his future*, <https://www.washingtonpost.com/opinions/georgias-saakashvili-heads-to-washington-with-a-big-test-in-his-future/2012/01/27/> [08.10.2017].

⁶ О. Боднарчук, *Боротьба з корупцією в Грузії: досвід для вивчення та наслідування в Україні*, „Актуальні проблеми держави і права” 2014, № 71, с. 323.

⁷ В. Суханов, *Коррупция в органах государственной власти как глобальная проблема*, „Вестник МГИМО университета” 2013, № 4, с. 215.

корупційних схем у Грузії зменшився, акцент змістився з низового рівня на рівень еліт”⁸. Г. Кохан теж зацентровує, що „історію успіху Грузії не варто ідеалізувати, оскільки програма інституційних реформ не була завершена, політична корупція залишилася, проявляючись у вигляді непотизму, фаворитизму і непрозорому процесі державних закупівель, через що навряд чи вдасться закріпити уже досягнуті антикорупційні результати без створення надійного механізму стримувань і противаг”⁹.

Згідно результатів аналізу антикорупційних успіхів Грузії зазвичай констатується, що вони стали можливими завдяки сильній виконавчій владі, яка залишається єдиною, головною рушійною силою змін. Але це породжує питання про високу концентрацію влади в країні за водночас слабкої системи стримувань і противаг, що створює умови для потенційного зловживання владою. Тобто, ставиться питання про необхідність посилення у Грузії системи стримувань і противаг. Висловлюються гіпотези¹⁰, що довший час у країні не було сильної опозиції й це перешкоджало здійсненню якісного парламентського контролю за виконавчою владою у цій державі. Зокрема, експерт *Transparency International* Е. Урушадзе звертає увагу на такі політичні процеси після Революції Троянд, як концентрація влади в руках М. Саакашвілі та дуже звуженого кола близьких людей, ослаблення парламенту та судової влади, установлення контролю за ЗМІ¹¹. Більшість медіа залишалися незалежними, але було встановлено контроль над основними телеканалами – цього достатньо з урахуванням того, що саме телебачення було основним джерелом інформації для понад 80% грузинів. Як зауважує Е. Урушадзе, цензура, звісно ж, не запроваджувалася, але завдяки впливу на судову владу уряду вдалося домогтися, що власниками основних медіакомпаній стали дружні до уряду особи; як наслідок – зникли з ефірів програми критичної щодо

⁸ Ю. Мацієвський, В. Ковалко, *Політичні еліти та доля реформ: Україна і Грузія у порівняльній перспективі*, “Агора” 2016, № 17, с. 17.

⁹ Г. Кохан, *Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз*. Національний інститут стратегічних досліджень, Київ 2013, с. 5.

¹⁰ *Боротьба з корупцією у сфері державних послуг* (Е. Шевченко, Trans.), The World Bank, Washington 2012, с. 102.

¹¹ Э. Урушадзе, *Новейшая история власти и коррупции в Грузии*, <http://news.liga.net/interview/politics/14780931>, [13.09.2017].

уряду спрямованості¹². Фактично почала формуватися система, за якої мінімальними були механізми громадського контролю за діями влади; опозиція була слабкою; у правлячій партії усі важливі питання вирішувало мінімальне коло партійців „Єдиного національного руху”. Фактично реальна влада в країні концентрувалася в руках невеликої кількості осіб і були відсутні реальні механізми запобігання можливим зловживанням. Такий привілейований статус було використано для закріплення при владі: під час виборів-2008 партія „Єдиний національний рух”, на думку експертів *Transparency International*, отримала значно більше фінансування за інші партії; багато опозиційних партій узагалі не отримали жодних пожертв від бізнесу через побоювання переслідувань за підтримку опозиції.

Отже, попри викоринення низової корупції, політична корупція все ж була, наприклад, у формі фінансування політичних партій, механізму спрощених державних закупівель для компаній, які згодом робили пожертви до передвиборчого фонду правлячої партії. *Transparency International* фіксувала випадки такого характеру: компанії, пов’язані з високопосадовцями, отримували без тендера державні замовлення на реалізацію інфраструктурних проектів; екс-урядовці раптово трансформувалися в успішних бізнесменів зі збільшенням доходів у рази буквально за кілька місяців спрощених державних закупівель.

Безумовно, грузинським урядом у 2004–2012 рр. Здійснювалися великі реформи, існував щирий намір модернізувати країну та викоринити корупцію. Але у „Єдиного національного руху” (як, зрештою, і для будь-якої партії) була мета якнайдовше утриматися при владі. Заради забезпечення партій ресурсами і допускалися дії, які можна кваліфікувати як політичну корупцію.

Після зміни влади у 2012 р. (перемога опозиційної коаліції „Грузинська мрія – Демократична Грузія”, яка набрала більшу кількість голосів (54,97%) за Єдиний національний рух (40,34%)) *Transparency International* почала реалізовувати програму моніторингу судової влади, яка включає присутність експертів організації під час судового процесу. „До цього часу у всіх справах, у яких в уряді був інтерес, суди виносили рішення на користь влади у 100% випадків. Після 2012 р. [...] 100% контролю на

¹² Ibidem.

суддями не стало”¹³, але й у нового уряду виникла необхідність організувати судочинство так, щоб важливі для нього судові справи (наприклад, щодо членів попереднього уряду) потрапляли на розгляд до певних суддів, на яких уряд мав вплив. Такі справи доводилися до обвинувачувального вироку, навіть якщо доказова база була не завжди достатньою; отже, певна залежність судової влади Грузії збереглася й після 2012 р. (особливо в частині саме політичних справ). Група суддів отримала пролонгацію повноважень понад того 10-літнього терміну, який передбачено законом, аж до довічного призначення для деяких. Висловлювалися припущення, що саме ця група суддів і забезпечувала винесення потрібних владі рішень.

У період 2011–2015 рр. за висновками *Transparency International*¹⁴ відбулися як позитивні антикорупційні зрушення, так і збереглися певні проблеми. Серед позитивів: підвищення рівня незалежності ЗМІ; більша незалежність судової влади; більш плюралістичний парламент із вищою незалежністю від уряду; більш незалежні органи, які організовують проведення виборчих кампаній та ін. Серед проблем: недостатня незалежність парламенту, необхідна для належного контролю за урядом; є приклади політичної мотивації та вибіркового правосуддя у кримінальних справах проти колишніх державних чиновників; фіксуються випадки непотизму та фаворитизму в призначеннях державного сектора тощо. Ще не досягнуто прогресу задля встановлення рівних умов участі у виборах для політичних партій з огляду на прогалини у виборчому законодавстві. Потрібна незалежна, професійна цивільна служба, вільна від політичного впливу; прозора система найму, просування, звільнення по державній службі, викорінення випадків фаворитизму та кумівства; неприпустимість практики масового звільнення державних службовців після виборів.

Після виборів-2016 грузинська влада намагалася побудувати систему контролю, схожу на ту, яка існувала до 2012 р. і встановити контроль над телебаченням (зокрема, опозиційний канал „Руставі-2”). За рішенням Європейського суду з прав людини, влада Грузії мусить утриматися від будь-якого втручання

¹³ Ibidem.

¹⁴ *Georgia National Integrity System Assessment. 2011*, Transparency International Georgia, Transparency International Georgia, Tbilisi 2011.

в редакційну політику каналу, призначення його керівництва. Таке рішення було прийняте після того, як у березні 2017 р. Верховний суд Грузії виніс рішення у справі телекомпанії, ухваливши повернути її колишньому власнику (К. Халваші).

Окремої уваги заслуговує проблема фінансування партій. З 01.10.2007 р. діє формула державного фінансування партій із бюджету: партії, які подолали бар'єр 4% (на парламентських) і 3% (на місцевих) виборах мають право на отримання базового фінансування з державного бюджету. На момент запровадження цього нововведення розмір фінансування визначався як 150 тис. ларі¹⁵. Наприкінці 2011 р. у Грузії був змінений порядок фінансування політичних партій. Вони можуть на законних підставах отримувати державне фінансування, пожертви та надходження у формі членських внесків. Внесені поправки до закону „Про політичні партії” забороняють партіям отримувати пожертви від юридичних осіб. Від фізичних осіб партія може отримати не більше 60 тис. ларі в рік. Для забезпечення прозорості фінансування політичних партій усі пожертви мають проводитися банківським переказом. Законодавчо уможливлються кредити та позики партій: їх можуть надавати лише комерційні банки на суму не більше 100 тис. ларі на рік¹⁶. Обсяг щорічних членських внесків партійців теж має верхню межу (1,2 тис. ларі). Особливістю цього закону була сила зворотної дії: у триденний термін після опублікування нормативного акту партії мали повернути юридичним особам невитрачені на той момент надлишкові суми; в іншому випадку ці кошти переходили у власність держави. У випадку виявлення факту отримання партією забороненої пожертви, ці кошти перераховуються у бюджет, а партія штрафується на суму, вдвічі більшу за розмір пожертви. За порушення допустимих розмірів пожертв штраф становить понад 5 тис. ларі. Прийняття акта одразу викликало критику опозиції (Республіканської, Консервативної, Народної партій, партії „Наша Грузія – Вільні демократи”). Ці партії отримували підтримку від структур, які контролювалися олігархом Б. Іванішвілі.

¹⁵ *Парламент поддержал новые правила государственного финансирования политических партий*, <http://www.civil.ge/rus/article>, [11.10.2017].

¹⁶ *Отчет ОЭСР о проделанной работе. Грузия*, <https://www.oecd.org/corruption/acn/49910984.pdf>, [30.09.2017].

У Грузії уже п'ять років діє Служба державного аудиту Грузії, яка вивчає фінанси політичних партій, особливо перед виборами¹⁷. При Службі створене державне відомство – служба фінансового моніторингу політичних партій, яка наглядає за прозорістю доходів політичних об'єднань. Це передбачено п. 2 ст. 6 Закону Грузії „Про Службу державного аудиту” (2012)¹⁸. Також Служба аналізує різноманітні порушення під час виборчої кампанії, як-от: підкуп виборців, „благодійність” із політичною метою тощо.

Загалом порушення процедури фінансування грузинських політичних партій зменшилися після накладення штрафу на партію „Грузинська мрія – Демократична Грузія” (заснована Б. Іванішвілі) у розмірі, еквівалентному 1,5 млрд грн. Грузинське законодавство передбачає, що 50% фінансування партії має йти „на розвиток партії”, 50% – на інші потреби. Всього в Грузії налічується понад 240 партій, із яких звітують 70-ть, позаяк решта не мають необхідної кількості оборотних коштів, які вимагають звітування¹⁹.

У боротьбі з корупцією в Грузії європейська інтеграція виявилася важливою мотиваційною складовою процесу. Лібералізація візового режиму вимагала, щоб частиною „домашнього завдання” Грузії стало вдосконалення антикорупційного законодавства. У 2015 р. до закону „Про несумісність інтересів і корупції на державній службі” були внесені поправки: набула чинності система моніторингу майнових декларацій держслужбовців (з 01.01.2017 р.); державних службовців зобов'язали заповнювати майнову декларацію навіть через рік після залишення служби²⁰.

Грузія досягла певних результатів у питаннях законодавчої відкритості. З лютого 2016 р. в грузинському законодавчому органі діє Постійна рада з відкритості та прозорості парла-

¹⁷ Финансирование перед выборами: партии в Грузии под прицелом, <https://sptnkne.ws/fgv>, [14.09.2017].

¹⁸ Закон Грузии „О Службе государственного аудита”, <http://www.bsu.ru/content/page/16172/o-sluzhbe-gosudarstvennogo-audita.pdf>, [02.10.2017].

¹⁹ Б. Бондаренко, Фінансування політичних партій: український та світовий досвід, https://ukr.lb.ua/blog/education_assembly/355836_finansuvannya_politichnih_partiy.html, [21.08.2017].

²⁰ Л. Тугуши, Реалии и вызовы антикоррупционной политики в Грузии, “EaP Think Bridge” 2017, № 3, с. 17.

менту. Вона розробила план дій відкритого парламенту, у якому вказано широкий спектр своїх зобов'язань щодо розробки електронного механізму участі громадян у створенні кодексу етики, обов'язкового для дотримання парламентарями.

Наприкінці 2016 р. у Грузії розпочала роботу Конституційна комісія, завданням якої є виявлення неточностей, прогалин в Основному Законі, у т. ч. у питанні перерозподілу влади. Одним із завдань Конституційної комісії „є створення ефективної системи контролю. Насамперед це стосується посилення ролі парламенту як фінансового контролюючого органу виконавчої влади. За чинною Конституцією парламент слабкий: конституційні поправки 2010 р. замінили суперсильного президента суперсильним прем'єр-міністром”²¹.

Для мінімізації політичної корупції Грузії необхідна низка реформ, на які звертає увагу грузинська дослідниця Л. Тугуши: „посилення функції фінансового моніторингу парламенту; підвищення бюджетних повноважень парламенту в процесі бюджетування; продовження здійснення програми Відкритого Уряду для забезпечення більшої відкритості всіх гілок влади, в т.ч. виконавчої, а також більшої залученості громадян; поглиблення реформи державної служби; мобілізація більшого обсягу фінансових ресурсів для судів; досягнення більшої прозорості при розподілі справ в антикорупційних цілях, впровадження електронної системи розподілу справ між суддями; посилення політичних партій через впровадження справедливішої системи фінансування, що уможливить розширення можливостей опозиційних партій; забезпечення альтернативних джерел фінансування громадських організацій і свободи при розміщенні реклами в ЗМІ”²².

У цілому в Грузії ще не сформована плюралістична система управління. Цьому перешкоджає відсутність сильних політичних партій і нерозуміння окремими політичними гравцями справжньої цінності демократії та плюралізму. У грузинського громадянського суспільства бракує волі наполягти на зміні виборчого законодавства: чинний закон надає партії-переможниці можливість створювати у парламенті надійну більшість і згодом цілковито ігнорувати опозицію. Це і призводить до концентрації влади. Таким чином, перед грузинами стоїть завдання закріпити

²¹ Ibidem, с. 18.

²² Ibidem.

демократичні досягнення та запобігти їх деградації, бо щоразу після виборів і зміни влади система концентрації влади само-відновлюється. Цьому могли б запобігти по-справжньому сильні партії. Їх поява надзвичайно затребувана у ситуації, коли понад 60% населення (як свідчать результати опитувань громадської думки) не підтримують жодну з існуючих партій. Можливо, певні позитивні зміни будуть досягнуті у результаті роботи Конституційної комісії, якщо основним політичним партіям (7 провідних партій представлені у Комісії) все ж вдасться домовитися з ключових питань.

Для Грузії все ще залишається викликом та проблемою створення ефективного механізму для викриття можливих випадків ТОП-корупції, насамперед, через відсутність незалежних слідчих органів²³. Основною проблемою Грузії в питанні боротьби з корупцією, та й демократичного розвитку загалом, є високий рівень концентрації влади в руках правлячої партії. Узурповані всі інститути до такої міри, що неможливо уявити, як і хто може відкрити боротьбу проти своїх близьких союзників²⁴. Занепокоєння через відсутність незалежності судів і політичне втручання після низки сприятливих для уряду судових рішень у резонансних справах продовжує мати місце²⁵. Отже, залишається проблемою забезпечення незалежності судової влади, яка була б неупереджена при розгляді фактів політичної та іншої форм корупції. Великі надії покладаються на поточний конституційний процес, який може внести істотні зміни до Основного Закону. Але бурхливий перебіг цього процесу у 2017 р. поки що не дає підстав прогнозувати кінцевий законотворчий результат і його вплив на політичну корупцію у Грузії.

На відміну від Грузії, держави Південного Кавказу (Азербайджан, Вірменія) демонструють тенденції у збереженні корупційних практик у політиці. Хоч і в Грузії, на відміну від побутової корупції, політична доволі виражена, але на тлі регіональних сусідів ця держава вирізняється. Спільним Азербайджану та Вірме-

²³ А. Дубровник-Рохова, *Грузинське антикорупційне nanів(чудо)*, <https://day.kyiv.ua/uk/ekonomika/gruzynske-antikorupciyne-napivchudo>, [13.07.2017].

²⁴ Ibidem.

²⁵ *Amnesty International rapport 2016/2017*, https://amnestyfr.cdn.prismic.io/amnestyfr%2Fbce7b768-7cc9-424c-9654-5db02f1c9c9b_air_201617-french_2017-embargo.pdf, [21.08.2017].

нії є не лише пострадянське минуле, але й те, що новітні політичні режими обох держав не є відповідні стандартам демократії. Так, *Freedom House* визначає політичний режим Азербайджану як „консолідований авторитарний”²⁶. Ю. Нисневич відносить режими обох держав до неоавторитарних: режим Азербайджану визначає як „персоналістський династичний” (Г. Алієв, І. Алієв), а режим Вірменії – „корпоративний” (на чолі якого стоять політико-економічні групи)²⁷. Попри напружені відносини між двома державами (проблема Нагірного Карабаху), ми вирішили об’єднати їх в аналізі з огляду на схожість проблем у площині політичної корупції.

Для держав із неоавторитарними режимами характерний високий рівень політичної корупції (винятком є Сінгапур). Корупція слугує основним механізмом функціонування такого режиму і набуває всеосяжного характеру аж до корупційного „захоплення держави”²⁸. Правлячі політико-економічні угруповання повністю приватизують публічну владу, використовують її можливості, адмінресурс для досягнення своїх корупційних цілей. Транспарентна політична конкуренція витіснена монополізмом (партійним, персональним). Законодавчі новації декларативно пропагують антикорупційні цілі, усебічну демократизацію, але насправді закладаються передумови для обмеження політичної конкуренції і створюються передумови для домінування певних політичних сил. У неоавторитарних державах (Азербайджан і Вірменія), відбуваються зловживання видами адмінресурсу публічної влади, політична корупція переплітається з економічною. Зупинимося детальніше на цих державах.

Азербайджан

Політична система Азербайджану залишається закритою та непрозорою. На думку Р. Мусабєкова, корупція в Азербайджані має тотальний характер, уразивши усі сфери громадського

²⁶ *Nations in Transit* 2016. Azerbaijan, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/azerbaijan>, [30.09.2017].

²⁷ Ю. Нисневич, *Современный авторитаризм и коррупция*, “Мировая экономика и международные отношения” 2017, № 61, вид. 1, с. 116.

²⁸ Ю. Нисневич, *Коррупция как фактор современной политики*, [w:] *Власть и политика: институциональные вызовы XXI века*, Российская политическая энциклопедия, Москва 2012, с. 343.

життя, а державна влада не тільки не бореться з корупцією, а й її організовує²⁹. У 2004 р. за ініціативи *Transparency Azerbaijan* проведено масштабне опитування громадської думки на корупційну тематику. Вивчалось широке коло питань, які меншою мірою стосувалися власне політичної корупції, а концентрувалися на побутовій, адміністративній її видах. Втім, звернемо увагу: вже тоді основними причинами корупції в країні більшість респондентів назвали корумпованість владної верхівки, дефектність системи державного контролю та відсутність громадського контролю³⁰. Тобто причинами розквіту корупції визначена неефективність самої азербайджанської влади на тлі недостатнього спротиву суспільства. Про значні проблеми корупційного характеру свідчать доволі посередні позиції Азербайджану в Індексі сприйняття корупції: 2012 р. – 27 балів, 2013 – 28, 2014 – 29, 2014 – 29, 2016 – 30.

Азербайджанський політолог Р. Юнус висловлює міркування, що „з 1996 р. в Азербайджані реалізується операція „Престолоуспадкування” та запроваджується одновладдя”³¹. Як приклад, дослідник згадує імена сина Президента Азербайджану І. Алієва – Г. Алієва-мол. (депутат парламенту), а також дружини президента – М. Алієвої³² (призначена у лютому 2017 р. на посаду першого віце-президента держави). Нинішній президент фактично „успадкував” владу від батька – Г. Алієва³³, який керував країною (з невеликою перервою) майже тридцять років.

²⁹ Р. Мусабеков, *Коррупция в Азербайджане*, <http://www.ca-c.org/journal/cac-07-2000/12.musabekov.shtml>, [14.09.2017].

³⁰ *Оценка уровня коррупции в стране: исследование общественного мнения в Азербайджане*, Трансперанси Азербайджан, Баку 2004, с. 7.

³¹ Д. Али-Заде, *Власть и бизнес: как Алиевы реализуют в Азербайджане операцию „Престолонаследие”*, <https://www.currenttime.tv/a/28329002>, [18.09.2017].

³² Британський аналітик із проблем Кавказу Т. де Ваал вважає, що факт призначення М. Алієвої першим віце-президентом „поклало кінець будь-яким ілюзіям, що країна є виборною демократією, а не сімейною династією”. Див.: Т. де Ваал, *Назначение Алиевой вице-президентом положило конец всем иллюзиям в отношении Баку*, <http://www.yerkramas.org/article/117694/>, [19.09.2017].

³³ Г. Алієв фактично створив вертикаль влади, в рамках котрої особисто контролював кожне серйозне рішення. Його контроль часто характеризують як „тотальний”.

Дослідник О. Зотін звертає увагу, що І. Алієв контролює не лише політичну сферу країни, а й економічну³⁴. З прізвищами членів родини глави держави пов'язуються бізнес-інтереси. Вони ставали предметом журналістських розслідувань і подальших переслідувань представників медіа. Розміри статків Алієвих різко контрастують із доходами пересічних громадян, які не є достатніми, зважаючи на нафтогазові доходи країни. Адже, як відомо, в азербайджанському секторі шельфу Каспійського моря є запаси нафти, на континентальній частині – нафти та газу; з кінця 1990-х рр. почався видобуток, доходи наповнювали державний бюджет. Водночас у суспільстві зароджувалися питання про справедливість розподілу національного багатства.

Аналіз досвіду країн, які були у схожій ситуації (надмірна залежність економіки країни від експорту нафти), дозволив американській дослідниці Ш. О'Лір зробити висновок, „що нерівномірний розподіл вигод від нафтової ренти дозволяє правлячій еліті не удосконалювати систему державного управління з метою створення бази для процвітаючого суспільства”, і „якщо Азербайджан продовжить рух цим шляхом, то очікування його населення можуть не справдитися”³⁵. Контрастом Азербайджану може слугувати Норвегія, уряд якої вміло розпоряджається в ім'я суспільного блага доходами від видобутку нафти та газу.

У 2012 р. проект із розслідування корупції та організованої злочинності (*Organized Crime and Corruption Reporting Project*, далі: OCCRP) назвав очільника Азербайджану І. Алієва „корупціонером року” з огляду на зібрані факти про те, що родина глави держави систематично упродовж багатьох років захоплювала частки прибуткових бізнесів. Звернемо увагу, що у відповідь на публікацію серії статей про приватні ділові інтереси сім'ї президента Азербайджану І. Алієва в червні 2012 р. парламент ухвалив правові норми, які дозволили азербайджанським компаніям не надавати інформацію, що стосується їх реєстрації, структури власності та акціонерів. Парламент також надав імунітет президентові та його дружині від кримінального переслідування за

³⁴ А. Зотин, *Азербайджан: восточная сказка длиной в 30 лет*, <http://carnegie.ru/2017/03/24/ru-pub-68386>, [10.08.2017].

³⁵ Т. де Ваал, *Азербайджан – что впереди?*, „Pro et Contra” 2013, № 6 (61), с. 85-86.

дії, вчинені під час перебування на посаді³⁶. Фінансова імперія президента І. Алієва залишається непорушною попри те, що у 2015 р. були опубліковані доповіді з описом способів, якими президентська родина експропріювала та розтратила національне багатство Азербайджану на свою користь³⁷.

Зі середини 2012 р. влада Азербайджану використовувала низку неправдивих звинувачень задля притягнення до кримінальної відповідальності політичних активістів, які критикують уряд. Це стосується партійної верхівки (зокрема, таких опозиційних структур, як Партія рівності (Мусават), партія „Народний Фронт Азербайджану” та ін.), блогерів, активістів соціальних мереж *Facebook* і *Twitter*, які активізувалися в Азербайджані після початку „Арабської весни”. Затримувані активісти відомі своєю критикою уряду через корупцію та порушення прав людини. Особливо вороже влада Азербайджану налаштована щодо невідконтрольних владі медіа. Міжнародні інституції неодноразово звертали увагу на сфабриковані звинувачення щодо журналістів, які призводили до судового переслідування, ув’язнення представників медіа, блогерів, правозахисників та інших критиків політики уряду. Серед останніх прикладів – засудження навесні 2017 р. до дворічного ув’язнення азербайджанського антикорупційного блогера М. Гусейнова³⁸. У щорічному рейтингу свободи друку „Репортери без кордонів” визначили Азербайджан на 162-му місці з 180-ти країн. Причиною такого низького місця країни є переслідування опозиційних медіа, наприклад, 12.05.2017 р. критичні новинарні сайти („Радіо Свобода”, „Мейдан ТВ”, газети „Азадлиг”, „Азербайджанський час”, телеканал „Туран”) були заборонені судом із мотиву їх загрози безпеці держави.

Британський дослідник із проблем Кавказу Т. де Ваал акцентує на непрозорості політики Азербайджану³⁹. У 2013 р.

³⁶ Sh. Abbasov, *Azerbaijan: Parliament Throws Veil of Secrecy over Business Sector*, <http://www.eurasianet.org/node/65534>, [02.07.2017].

³⁷ R. Safaraliyeva, *Azerbaijan: closing down civil society*, https://www.transparency.org/news/feature/azerbaijan_closing_down_civil_society, [19.09.2017].

³⁸ *Azerbaijani Anticorruption Blogger Sentenced To Two Years In Prison*, <https://www.rferl.org/a/azerbaijan-blogger-sentenced-two-years-prison/28345204.html>, [10.10.2017].

³⁹ Т. де Ваал, *Азербайджан – что впереди?*, „Pro et Contra” 2013, № 6 (61), с. 79-82.

І.Алієв втретє балотувався у президенти, ініціювавши задля цього референдум (за Конституцією Азербайджану обрання допускається не більше двох раз). Представники опозиції (а також представники ОБСЄ) стверджують, що їх кандидати стали жертвою фальсифікацій: результати виборів спотворені в результаті обмеження свободи думки, зборів, що не уможливило рівні умови для усіх кандидатів на вищу державну посаду. Загалом опозиційні політичні сили мають нерівні умови з про-владними, наприклад, не можуть отримати дозвіл на про-ведення мітингів у центрі Баку, мають обмежений доступ до ефірного часу на телебаченні, відбувалися арешти опозиціонерів і критично налаштованих до влади журналістів.

У доповіді 2013 р. організації *Human Rights Watch* конста-товано наступ на демократію в Азербайджані: „Уряд докладає скоординованих зусиль задля обмеження політичної активності опозиції, карає тих, хто критикує його дії чи виступає з публіч-ними обвинуваченнями у корупції, а також посилює контроль за неурядовими організаціями”⁴⁰. У доповіді Ради Європи щодо боротьби з корупцією по Азербайджану (квітень, 2015 р.) зазна-чено: „Не дивлячись на серйозні зусилля, докладені з 2011 р. для боротьби з корупцією в державному секторі нижчого рівня, мало що свідчить про її рішуче переслідування серед політичної еліти вищих ешелонів державної служби”⁴¹; експропріація державних ресурсів правлячою елітою зберігається. У 2015–2017 рр. вико-навча влада Азербайджану здійснювала подальші агресивні кро-ки задля мінімізації критики та протестних настроїв, які розгор-талися на тлі наростаючої економічної кризи (зростання інфля-ції, скорочення видобутку та експорту енергоносіїв, дефіцит бюджету тощо).

У січні 2017 р. в Азербайджані прийнятий закон, який пе-редбачив спрощення реєстрації неурядових організацій. Але це наразі не відновило свободу громадянського суспільства в краї-ні, де майже усі незалежні громадські організації, медіа за кілька

⁴⁰ *Tightening the Screws Azerbaijan's Crackdown on Civil Society and Dissent*, <http://www.hrw.org/reports/2013/09/01/tightening-screws>, [03.10.2017].

⁴¹ *Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors, Evaluation Report Azerbaijan, Council of Europe*, [https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/Eval%20IV...\(2014\)2_Azerbaijan_EN.pdf](https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/Eval%20IV...(2014)2_Azerbaijan_EN.pdf), [08.10.2017].

останніх років були вигнані за межі держави чи придушені. Підкреслимо, що в країні існує повна заборона на іноземні гранди. Така практика діє з 2012 р. – обмежувальні закони забороняють інституціям громадянського суспільства отримувати підтримку від міжнародних донорів. Це зумовило руйнування численних громадських ініціатив. Без активного громадянського суспільства важко притягнути до відповідальності уряд, у т. ч. й за корупційні дії. І навіть *Transparency Azerbaijan*, підрозділ впливової міжнародної інституції *Transparency International*, у серпні 2017 р. вимушено закрила два регіональних відділення та скоротила операції у столиці країни⁴². Це зумовлене несхваленням урядом розширення фінансування, позаяк воно надходить із-поза Азербайджану.

У червні 2017 р. парламент Азербайджану знову висловився за перегляд порядку фінансування партій і неурядових організацій із метою посилення звітності (раніше були внесені законодавчі новації з метою „запобігання фінансуванню терору”)⁴³. Влада Азербайджану акцентує на тому, що саме опозиційні політичні партії та низка неурядових організацій порушують вимоги фінансової прозорості; ці суб’єкти політики підозрюються у відкритті закордонних банківських рахунків, незаконному ввезенню у країну фінансових засобів⁴⁴.

Ще у 2005 р. було прийнято рішення про обов’язковість декларації доходів чиновників, але ця процедура не є запроваджена досі. І. Алієв доручив уряду підготувати механізм декларування, але упродовж 12 років прийнятий закон „Про декларування доходів державних чиновників” не має механізму своєї реалізації. Це пояснюється відсутністю погодженої єдиної форми декларації про доходи, але насправді громадськості очевидна причина такого зволікання, виражена небажанням підзвітних категорій демонструвати свої статки та пояснювати їх появу⁴⁵.

⁴² R. Safaraliyeva, *Azerbaijan: closing down civil society*, https://www.transparency.org/news/feature/azerbaijan_closing_down_civil_society, [19.09.2017].

⁴³ В Азербайджане пересмотрят правила финансирования партий и НПО, <http://ru.sputnik.az/azerbaijan/20170613/410697616/>, [30.09.2017].

⁴⁴ Р. Бабаев, Генпрокурор Азербайджана обещает выявлять незаконные источники финансирования политических партий и НПО, <http://interfax.az/view/705064>, [11.10.2017].

⁴⁵ Дж. Алекперова, Декларация о доходах в Азербайджане «зависла»? <http://ru.echo.az/?p=54670>, [09.10.2017].

На 2017 р. влада Азербайджану задекларувала намір прийняти нову Державну програму по боротьбі з корупцією та хабарництвом (ці два види протиправних дій розділяють). Станом на 10.10.2017 р. інформація про проект програми, перебіг її прийняття не оприлюднювалася. Водночас в опитуваннях громадської думки при оцінці перспектив боротьби з корупцією домінує скепсис: респонденти прогнозують, що кожна нова антикорупційна реформа завершиться лишень імітацією рішучих дій без прояву політичної волі керівництва держави.

Дослідники проблематики азербайджанської корупції роблять припущення, що якщо корупція в державі дещо і скоротилася (як це декларує влада Азербайджану), то лише у незначних масштабах на рівні побутової корупції. Натомість топ-корупція, політична корупція залишаються незмінними. Випадки звільнення, притягнення до відповідальності за корупційні дії представників азербайджанського істеблішменту є одиничними. Так, наприкінці 2015 р. були звільнені з посад за звинуваченнями у корупції экс-міністр національної безпеки Е. Махмудов, экс-міністр зв'язку А. Аббасов.

За даними ОБСЄ Азербайджан не проводить по-справжньому вільні та справедливі вибори, відповідні міжнародним стандартам. В основному організація констатує відсутність справедливої передвиборчої атмосфери (обмеження доступу кандидатів до медіа), втручання в процес виборів у день голосування⁴⁶. Венеціанська комісія неодноразово рекомендувала Азербайджану внести корективи у виборче законодавство, але досягнутий за роки переговорів прогрес оцінено як незначний.

Формально Азербайджан декларує готовність до боротьби з різними формами корупції – ратифікував низку конвенцій (наприклад, Конвенцію ООН про боротьбу з корупцією), приєднався до Групи країн по боротьбі з корупцією Ради Європи (ГРЕКО) тощо. Але, не дивлячись на високий (з негативною конотацією) рейтинг Азербайджану в Індексі сприйняття корупції, кількість осіб, реально засуджених за корупційні дії за останні роки, незначна; судові переслідування по корупційних справах в основному велися щодо чиновників низького рангу. Уряд постійно

⁴⁶ БДИПЧ ОБСЄ критикує вибори в Азербайджані, <http://flnka.ru/digest-analytics/4237-bdipch-obse-kritikuet-vybory-v-azerbaydzhan.html>, [21.08.2017].

бореться із джерелами незалежної інформації та переслідує журналістів за критичні щодо влади публікації. Суди Азербайджану виносять політично мотивовані рішення у справах проти правозахисників і журналістів; судова система перетворилася на інструмент покарання інакодумців.

Вірменія

Попри дещо кращі позиції Вірменії в Індексі сприйняття корупції у порівнянні з Азербайджаном (2012 – 33 балів, 2013 – 35, 2014 – 37, 2015 – 36, 2016 – 34), ситуація в цих державах мало чим відрізняється – корупція є системною і становить загрозу національній безпеці та розвитку вірменської державності в цілому. На цьому наголосив і Ф. Фукуяма, який убачає одну з найбільших проблем Вірменії – у державних інститутах, якості держави; корупція та патронаж у Вірменії, на думку мислителя, становлять істотну небезпеку⁴⁷. Для цієї держави характерний дефіцит прозорості діяльності уряду; корупція існує на усіх рівнях влади; обмежена незалежність судової влади; звужені можливості громадян щодо зміни влади.

Вірменський політолог О. Іскандарян привертає увагу до ситуації, характерної для Вірменії: „в умовах крайньої мізерності природних ресурсів неминуче формується коаліція представників торгового та виробничого капіталів, регіональних князьків і держслужбовців”⁴⁸. „Фактично на політичному полі діють не партії, а елітні групи, в першу чергу бізнес-групи, і законодавчі збори поступово стають полем для представництва економічних інтересів”⁴⁹. Аналітик Р. Гірагосян вважає саме корупцію головною перепорою для реформ і розвитку Вірменії⁵⁰. Також він звертає увагу на „відсутність вільних і справедливих виборів як механізму мирних перетворень у Вірменії”⁵¹.

⁴⁷ „Армения, в отличие от Грузии, не может расширить связи с Европой”. Ответь Фрэнсиса Фукуямы, <http://www.armenianreport.com/pubs/165222/>, [31.08.2017].

⁴⁸ А. Іскандарян, *Армения между автократией и олиархией*, “Pro et Contra” 2011, № 3-4, с. 19.

⁴⁹ Ibidem, с. 26.

⁵⁰ Р. Гірагосян, *Армения: Испытания, изменения и избранники*, “EaP Think Bridge” 2017, № 1, с. 7.

⁵¹ Р. Гірагосян, *Преобразования в Армении: поворотный момент или критическая точка?*, “EaP Think Bridge” 2017, № 1, с. 18.

Сьогодні у Вірменії діє Рада по боротьбі з корупцією (це вже шоста антикорупційна структура в історії незалежної республіки) та Коаліція по боротьбі з корупцією. При її створенні персональний склад Ради викликав резонанс. На думку громадськості, окремі члени Ради далекі від „чистоти рук”, тому така антикорупційна боротьба видається штучною. Критики, особливо вірменська блогосфера, назвали новоутворену Раду „комітетом із розширення корупції”.

Після воєнних дій у квітні 2016 р. (т. зв. „Чотириденна війна”) розпочалася кампанія, яка показала витрати державних коштів, виділених на безпеку держави. До цього часу корупція не сприймалася як загроза національній безпеці Вірменії, а як „частина звичаєвого права”. Таку тезу розвиває вірменський етнограф А. Тадевосян: причиною поширення корупції у Вірменії є менталітет; більшість залучених у корупційні ланцюжки не сприймають свої дії як злочинні, громадяни не виявляють готовності повідомляти про корупційні дії, якщо стають дотичними до них; корупційні схеми сприймаються як шлях до вирішення будь-яких питань⁵².

На відміну від Азербайджану, у Вірменії запроваджена процедура декларування майна на доходи державних службовців. Однак, певна кількість таких декларацій не стають (в силу їх „ідеальності”) предметом уваги компетентних органів, адже все майно записано на родичів, третіх осіб. Це дає привід для „чорних жартів” у блогосфері щодо організації віртуальних зборів пожертв для матеріальної підтримки політиків⁵³. Тому сам факт запровадження чи відсутності процедури декларування майна та доходів не є показником антикорупційного прогресу.

2 квітня 2017 р. у Вірменії відбулися парламентські вибори, які викликали в контексті політичної корупції багато питань. ОБСЄ розкритикувала їх прозорість, заявивши про випадки підкупу голосів і втручання (купівля голосів, тиск на державних службовців, співробітників приватних компаній і виборців)⁵⁴.

⁵² Т. Мартиросян, *Борьба с коррупцией в Армении. Миф или реальность*, <https://jam-news.net/?p=21073&lang=ru>, [30.09.2017].

⁵³ *Декларации о доходах чиновников стали мишенью для критики*, <https://www.azatutyun.am/a/25357394.html>, [13.09.2017].

⁵⁴ *International Election Observation Mission Page: 2 Republic of Armenia, Parliamentary Elections, 2 April 2017 Statement of Preliminary Findings and*

Під час моніторингу цих виборів Антикорупційний центр *Transparency International* зафіксував випадки незвичних розподілів виборців за місцями проживання, коли багато адрес візуалізувалися як велелюдні помешкання, де проживало по 10–15 виборців⁵⁵. Водночас при проведенні цих виборів були запроваджені нові процедури, які мали антикорупційну мету, наприклад, уперше застосовано сканери для зняття відбитків пальців виборців, які прийшли на дільниці. Мотивація нововведення – запобігання корупційній практиці повторного голосування. Цей досвід був не надто вдалим через часті відмови техніки, яка не могла розпізнати виборця за його відбитками (не було ідентифіковано навіть президента Вірменії С. Саргсяна, экс-президента Л. Тер-Петросяна та ін.). Правозахисники висловили підозри, що проблема зі сканерами могла бути частиною використаного на цих виборах адміністративного ресурсу.

Серед антикорупційних новацій, внесених до Виборчого кодексу у 2016 році напередодні парламентських виборів-2017, були: оперативне оприлюднення на сайті Центровиборчому⁵⁶ списків усіх, хто проголосував; постійне фільмування на дільницях з онлайн-трансляцією; запровадження кримінального покарання від 2 до 5 років ув'язнення за голосування за іншого виборця та ін. Попри значну кількість новацій, Антикорупційний центр *Transparency International* представив факти про зловживання адміністративним ресурсом, підкуп виборців та інші порушення на виборах. Констатовано, що це відбувається через слабкість партійної системи Вірменії, квалітет опозиції (організаційну та фінансову)⁵⁷.

Окремим питанням у площині політичної корупції є фінансування політичних партій. Вірменське законодавство передбачає надання державного фінансування політичним партіям. Його отримують лише ті партії, які набрали на останніх парламентських виборах не менше 3% голосів. Ще у 2006 р. Венеціанська

Conclusions, <http://www.osce.org/office-for-democratic-institutions-and-human-rights/elections/armenia/309156?download=true>, [09.09.2017].

⁵⁵ V. Hovhannesian, *Electoral commissions worked at lightning speed*, <http://en.a1plus.am/1258827.html>, [06.09.2017].

⁵⁶ Див.: <http://www.elections.am/>, [15.09.2017].

⁵⁷ В. Октанян, *При слабой оппозиции трудно рассчитывать, что злоупотреблений не будет*, <http://golosarmenii.am/article/55413/>, [15.09.2017].

комісія прийняла заключення про заборону на фінансові внески політичним партіям з іноземних джерел. Законодавство Вірменії узгоджено з міжнародними стандартами, забороняючи партійне спонсорство іноземців. Водночас згадаємо про великі розміри вірменської діаспори, яка майже втричі перевищує кількість вірмен, які проживають на батьківщині. На перший погляд, представники діаспори як іноземці є вилученими з політичного процесу, але конституційні поправки 2005 р. дозволили подвійне громадянство. Особи з подвійним громадянством мають низку політичних прав, можуть бути рівноправними членами партії, матеріально підтримувати її. Така практика є нечастою у світі.

Необхідною умовою забезпечення прозорості є вимога до партій Вірменії оприлюднювати свою фінансову звітність, включно з інформацією про банківські займи, договори з фондами, об'єднаннями, пов'язаними з ними. Наразі у Виборчому кодексі містяться норми про звітування перед Контрольно-ревізійною службою на 10-й, 20-й дні після початку виборчої кампанії та за 3 дні до офіційного оголошення результатів виборів. Однак, цього механізму недостатньо: потрібен належний і незалежний контроль за фінансуванням передвиборчих кампаній, контроль за фінансуванням партій силами незалежного органу, який здійснював би нагляд за такими фінансами, проводив розслідування і вирішував питання санкцій. На останньому акцентовано в Стамбульському плані дій із боротьби з корупцією (третій раунд моніторингу)⁵⁸.

Боротьба з політичною та іншими формами корупції у Вірменії проявляється у форматі законодавчих змін, інколи – гучних арештів (зазвичай, у нижчих ешелонах влади), але у керівництва державою відсутня головна компонента антикорупційного успіху – політична воля, а також не здійснюється системна профілактика корупції, формування культури нетолерування корупційним діям. На часі – створення незалежного антикорупційного органу, який виконуватиме слідчу, освітню, превентивну функції. Обговорення створення такого органу ведеться у Вірменії не один рік.

⁵⁸ *Антикоррупционные реформы в Армении. Третий раунд мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией*, <http://www.oecd.org/daf/anti-bribery/Armenia-Round-3-Monitoring-Report-RUS.pdf>, [10.10.2017].

Як показало наше дослідження, політична корупція залишається проблемою держав регіону Південного Кавказу, але методи протидії їй істотно відрізняються. На відміну від Грузії, політична корупція у Азербайджані та Вірменії досі широко сприймається як ендемічне і інституціоналізоване явище, яке проникло у всі сфери суспільно-політичного життя за допомогою укоріненої мережі політичного патронажу, тісно пов'язаної з політичною елітою. Для більшості населення Азербайджану й Вірменії на сьогодні характерне збереження патріархального типу політичної культури; вони не настільки модернізувалися, щоб проігнорувати в ім'я демократичних цінностей кланові зв'язки. Викривальні матеріали антикорупційних організацій, представників медіа зазвичай завершуються зміщенням із посади високопосадовця-корупціонера, але не притягнення його до відповідальності. Можна констатувати збереження у населення культури корупційної толерації та водночас відсутність політичної волі у керівництва аналізованих держав. Громадянське суспільство в Азербайджані й Вірменії є значно слабшим, порівняно з грузинським. Це виступає головними причинами відсутності прогресу Азербайджану та Вірменії у боротьбі з корупцією загалом, і політичною корупцією, зокрема. Водночас зауважимо, що прогрес Грузії в подоланні політичної корупції і успіхи в мінімізації побутової корупції поки що не можна зіставляти з досягненнями у боротьбі саме з політичною корупцією.

Бібліографія

Алекперова Дж., *Декларация о доходах в Азербайджане „зависла“?*, <http://ru.echo.az/?p=54670/>.

Али-Заде Д., *Власть и бизнес: как Алиевы реализуют в Азербайджане операцию „Престолонаследие“*, <https://goo.gl/aMQcPW/>.

Антикоррупционные реформы в Армении. Третий раунд мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией, <http://www.oecd.org/daf/anti-bribery/Armenia-Round3MonitoringReport>.

„Армения, в отличие от Грузии, не может расширить связи с Европой“. Ответь Фрэнсиса Фукуямы, <https://goo.gl/pWff9B/>.

Бабаев Р., *Генпрокурор Азербайджана обещает выявлять незаконные источники финансирования политических партий и НПО*, <http://interfax.az/view/705064/>.

Боднарчук О., *Борьба с коррупцией в Грузии: досвід для вивчення та наслідування в Україні*, „Актуальні проблеми держави і права” 2014, № 71, с. 349-356.

Бондаренко Б., *Фінансування політичних партій: український та світовий досвід*, https://ukr.lb.ua/blog/education_assembly/355836/.

Борьба с коррупцией у сфере государственных услуг (Е. Шевченко, Trans.), The World Bank, Washington 2012.

В Азербайджане пересмотрят правила финансирования партий и НПО, https://ru.sputnik.az/azerbaijan/20170613/410697616/... /.

Ваал Т. де, *Азербайджан – что впереди?*, “Pro et Contra” 2013, № 6 (61), с. 76-87.

Ваал Т. де, *Назначение Алиевой вице-президентом положило конец всем иллюзиям в отношении Баку*, <https://goo.gl/7jGcdz/>.

Гирагосян Р., *Преобразования в Армении: поворотный момент или критическая точка?*, “ЕaP Think Bridge” 2017, № 1, с. 17-20.

Гирагосян Р., *Армения: Испытания, изменения и избранники*, “ЕaP Think Bridge” 2017, № 1, с. 6-7.

Декларации о доходах чиновников стали мишенью для критики, <https://www.azatutyun.am/a/25357394.html/>.

Дубровник-Рохова А., *Грузинське антикорупційне напів(чудо)*, <https://goo.gl/Cb8pGn/>.

Закон Грузии „О Службе государственного аудита”, <http://www.bsu.ru/content/page/16172/o-sluzhbe-gosudarstvennogo-audita.pdf/>.

Зотин А., *Азербайджан: восточная сказка длиной в 30 лет*, <http://carnegie.ru/2017/03/24/ru-pub-68386/>.

Искандарян А., *Армения между автократией и полиархией*, “Pro et Contra” 2011, № 3-4, с. 19-28.

Кохан Г., *Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз*, Національний інститут стратегічних досліджень, Київ 2013.

Мартиросян Т., *Борьба с коррупцией в Армении. Миф или реальность*, <https://jam-news.net/?p=21073&lang=ru/>.

Мацієвський Ю., Ковалко В., *Політичні еліти та доля реформ: Україна і Грузія у порівняльній перспективі*, “Агора” 2016, № 17, с. 14-20.

Мусабеков Р., *Коррупция в Азербайджане*, <http://www.ca-c.org/-journal/cac-07-2000/12.musabekov.shtml/>.

Нисневич Ю., *Современный авторитаризм и коррупция*, “Мировая экономика и международные отношения” 2017, № 61, вид. 1, с. 108-120.

Нисневич Ю., *Коррупция как фактор современной политики*, [w:] *Власть и политика: институциональные вызовы XXI века. Политическая наука: Ежегодник 2012*, Российская политическая энциклопедия, Москва 2012, с. 327-346.

Октанян В., *65% опрошенных недовольны политикой властей Армении в борьбе против коррупции*, <https://goo.gl/44MLLp/>.

Октанян В., *При слабой оппозиции трудно рассчитывать, что злоупотреблений не будет*, <http://golosarmenii.am/article/55413/>.

Отчет ОЭСР о проделанной работе. Грузия, <https://www.oecd.org/corruption/acn/49910984.pdf/>.

Оценка уровня коррупции в стране: исследование общественного мнения в Азербайджане, Трансперанси Азербайджан, Баку 2004, 40 с.

Парламент поддержал новые правила государственного финансирования политических партий, <http://www.civil.ge/rus/article.php?id=13529&search=118/>.

Суханов В., *Коррупция в органах государственной власти как глобальная проблема*, "Вестник МГИМО универ-та" 2013, № 4, с. 212-218.

Тугуши Л., *Реалии и вызовы антикоррупционной политики в Грузии*, "EaP Think Bridge", 2017, № 3, с. 16-18.

Урушадзе Э., *Новейшая история власти и коррупции в Грузии*, http://news.liga.net/interview/politics/14780931-erkeleurushadzenoveyshayaistoriya_vlasti_i_korrupsii_v_gruzii.htm/.

Финансирование перед выборами: партии в Грузии под прицелом, <https://sptnkne.ws/fgv/>.

Abbasov Sh., *Azerbaijan: Parliament Throws Veil of Secrecy over Business Sector*, <http://www.eurasianet.org/node/65534/>.

Amnesty International rapport 2016/2017, <https://goo.gl/p48eCc/>.

Azerbaijani Anticorruption Blogger Sentenced To Two Years In Prison, <https://www.rferl.org/a/.../28345204.html/>.

Caryl C., *The Georgian Paradox*, <http://foreignpolicy.com/2012/01/31/the-georgian-paradox/>.

Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors, Evaluation Report Azerbaijan, Council of Europe, [https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/Eval%20IV...\(2014\)2_Azerbaijan EN.pdf/](https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/Eval%20IV...(2014)2_Azerbaijan_EN.pdf/).

Georgia National Integrity System Assessment. 2011, Transparency International Georgia, Transparency International Georgia, Tbilisi 2011.

Hoktanyan V., *Electoral commissions worked at lightning speed*, <http://en.a1plus.am/1258827.html/>.

International Election Observation Mission Page: 2 Republic of Armenia, Parliamentary Elections, 2 April 2017 Statement of Preliminary Findings and Conclusions, <http://www.osce.org/office-for-democratic-institutions-and-human-rights/elections/armenia/309156?download>.

Mitchell L.A., *Uncertain Democracy: U.S. Foreign Policy and Georgia's Rose Revolution*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2008, 192 p.

Nations in Transit 2016. Azerbaijan, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/azerbaijan/>.

Safaraliyeva R., *Azerbaijan: closing down civil society*, https://www.transparency.org/news/feature/azerbaijan_closing_down_civil_society.

Tightening the Screws Azerbaijan's Crackdown on Civil Society and Dis-sent, <http://www.hrw.org/reports/2013/09/01/tightening-screws>.

Waal T. de, *Georgia's Saakashvili heads to Washington with a big test in his future*, <https://www.washingtonpost.com/opinions/.../2012/01/27/>.

WSPÓLNA POLITYKA BEZPIECZEŃSTWA I OBRONY UNII EUROPEJSKIEJ WOBEC WYZWAŃ DLA BEZPIECZEŃSTWA EUROPEJSKIEGO W DRUGIEJ DEKADZIE XXI WIEKU

Unia Europejska stanowi współcześnie jednego z najważniejszych aktorów stosunków międzynarodowych, który dąży do utrzymania bezpieczeństwa wewnętrznego, jak i oddziaływania na bezpieczeństwo w swoim środowisku międzynarodowym. Wspólnota realizuje cele dotyczące zapewnienia bezpieczeństwa oraz rozwijania własnych zdolności obronnych przy wykorzystaniu Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa (*Common Foreign and Security Policy*, WPZiB) oraz Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony (*Common Security and Defence Policy*, WPBiO). Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony od momentu powstania, poddawana jest ciągłym przeobrażeniom i reformom, tak by była dostosowana do zmieniającego się systemu międzynarodowego oraz by mogła sprostać wyzwaniom, przed którymi WPBiO zostanie postawiona w przyszłości.

Wydarzenia pierwszej dekady XXI wieku² wymusiły na Unii Europejskiej konieczność zmiany podejścia do bezpieczeństwa Wspólnoty. 1 grudnia 2009 r. w życie wszedł *Traktat lizboński*, który zniósł funkcjonujące wówczas trzy filary Unii Europejskiej. W *Traktacie* zwrócono uwagę nie tylko na Wspólną Politykę Zagraniczną i Bezpieczeństwa, ale także wskazał on konieczność rozwoju Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony. WPBiO została określona w artykule 42. *Traktatu lizbońskiego*, jako integralna część Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa UE³. Wprowadził on zapis dotyczący stałej współpracy strukturalnej, zasadę solidarności, czy

¹ mgr Marzena Mruk, Uniwersytet Śląski w Katowicach, e-mail: mmruk@us.edu.pl

² Zamachy terrorystyczne z 11 września 2001 r. i ich następstwa, pomarańczowa rewolucja, rozszerzenie Unii Europejskiej, zamachy terrorystyczne w Madrycie i Londynie, spór wokół Kosowa, wojna gruzińsko-rosyjska 2008 r. oraz globalny kryzys gospodarczy.

³ M.K. Bogusz, *Europejskie Grupy Bojowe oraz Europejskie Siły Żandarmerii jako narzędzia Europejskiej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony*, [w:] K. Śmiałek, W. Śmiałek (red.), *Wpływ organizacji międzynarodowych na wielowymiarowość bezpieczeństwa*, Warszawa 2016, s. 281.

funduszu początkowego na operacje zarządzania kryzysowego⁴, a działania w ramach WPBiO mają być zgodne z *Kartą Narodów Zjednoczonych* oraz nie mogą stać w sprzeczności z przyjętą polityką obronną członków UE, którzy w większości opierają swoje doktryny obronne na współpracy z Sojuszem Północnoatlantyckim⁵.

Traktat lizboński powołał do życia także Europejską Służbę Działań Zewnętrznych za działalność której odpowiedzialny jest Wysoki Przedstawiciel Unii Europejskiej do spraw zagranicznych i polityki bezpieczeństwa. Nowy organ przejął wiele kompetencji WPBiO, jednakże nie został on pozytywnie przyjęty przez większość państw członkowskich UE, a sama próba reformy Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony w ramach *Traktatu z Lizbony* uwidoczniła problemy koordynacji i aktywności zewnętrznej Unii Europejskiej⁶.

Wyzwania dla bezpieczeństwa europejskiego w drugiej dekadzie XXI wieku a rozwój Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony

Początek drugiej dekady XXI wieku stanowił odejście od dotychczasowej polityki bezpieczeństwa UE i koncentrację na niwelowaniu gospodarczych skutków wydarzeń z wcześniejszej dekady⁷. Na brak postępów w reformie Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony w drugiej dekadzie XXI wieku wpłynął kryzys gospodarczy, który dotknął znaczną część państw członkowskich UE. Państwa w celu ratowania budżetów krajowych w większości zdecydowały o zmniejszeniu wydatków na obronność, ograniczając tym samym możliwości rozwoju zdolności militarnych Unii Europejskiej w ramach WPBiO⁸. W wyniku kryzysu finansowego, państwa zdecydowały także o zmniejszeniu aktywności w operacjach zewnętrznych UE. Już od 2010 r. został odnotowany znaczący spadek wydatków zbrojeniowych przez co, Unia Europejska staje się podmiotem, którego zdolności obronne są tak małe, że żadne z państw członkowskich Wspólnoty w najbliższej przyszłości nie będzie w stanie przeprowa-

⁴ B. Przybylska-Maszner, *Wspólna polityka bezpieczeństwa i obrony Unii Europejskiej – ewolucja, mechanizm, obszary zaangażowania*, [w:] M. Rewizorski (red.), *Unia Europejska w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2011, s. 52.

⁵ M.K. Bogusz, *Europejskie Grupy Bojowe...*, op. cit., s. 281.

⁶ *Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony UE – lepiej już było?*, „Rocznik Strategiczny” 2012, s. 248-249.

⁷ Ibidem, s. 247.

⁸ Ibidem, s. 248.

dzić samodzielnej operacji zbrojnej bez współpracy ze Stanami Zjednoczonymi⁹. Dodatkowo, pomimo iż Unia Europejska posiada drugie co do wielkości siły zbrojne, to tylko 5% z nich jest zdolnych obecnie do operacji reagowania kryzysowego¹⁰. Dodatkowo negatywny wpływ na rozwój WPBiO miała rozpoczęta przez Baracka Obamę polityka tzw. „resetu” w relacjach z Moskwą, czego skutkiem było wycofanie się z umów o budowie systemu tarczy antyrakietowej w Polsce i Republice Czeskiej. Europejscy przywódcy negatywnie ocenili także reorientację w polityce bezpieczeństwa USA, wedle której priorytetowe miejsce zajęła Azja Południowa i Pacyfik oraz Bliski Wschód, a dopiero potem Europa, przy czym strategicznym partnerem w zakresie bezpieczeństwa miała być Federacja Rosyjska¹¹.

W listopadzie 2013 r. doszło do kryzysu przy granicy Unii Europejskiej, kiedy to prezydent Ukrainy Wiktor Janukowycz odłożył w czasie podpisanie umowy stowarzyszeniowej ze Wspólnotą, co przyczyniło się do chaosu na Ukrainie, a w konsekwencji do aneksji Krymu przez Rosję i interwencji rosyjskich sił zbrojnych oraz proklamowania tzw. Republik Ludowych w Ługańsku i Doniecku.

Podczas kryzysu ukraińskiego, działania podejmowane przez europejskich polityków nie odbywały się w oparciu o WPBiO, ale w ramach mechanizmów gospodarczych, czyli sankcji nałożonych na Federację Rosyjską przez Unię Europejską oraz w ramach Trójkąta Weimarskiego. Francja, Niemcy i Polska reprezentowane przez Laurenta Fabiusa, Franka Waltera Steinmeiera oraz Radosława Sikorskiego, dążyły do polubownego rozwiązania kryzysu w Kijowie¹². Konflikt na Ukrainie i próby jego rozwiązania stanowią wyzwanie, szczególnie ważne dla państw Europy Środkowo-Wschodniej, które odczuwają największe zagrożenie płynące ze strony Federacji Rosyjskiej oraz obawiają się implikacji kryzysu ukraińskiego. Kryzys ukraiński uwiódł zatem istotny problem wewnątrz samej Unii Europejskiej. Państwa członkowskie wobec sytuacji na Ukrainie nie potra-

⁹ M. Stolarczyk, *Implikacje kryzysu Unii Europejskiej dla dalszego procesu integracji*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 3, s. 57.

¹⁰ M. Lasoń, *Implikacje kryzysu strefy euro dla Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony UE*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 4, s. 155.

¹¹ R. Zięba, *Przyczyny stagnacji i szanse ożywienia polityki obronnej Unii Europejskiej w kontekście stosunków transatlantyckich*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2014, nr 4, s. 19.

¹² A. Barabasz, B. Koszel, M. Księżniakiewicz, *Przywództwo Niemiec i Francji w Unii Europejskiej w XXI wieku. Problemy i wyzwania*, Poznań 2016, s. 41.

fiły przyjąć wspólnego stanowiska. Uwarunkowane jest to relacjami z Federacją Rosyjską oraz uzależnieniem od rosyjskiego gazu i ropy, a także tym, że Francja i Niemcy prowadziły własną politykę wobec kryzysu na Ukrainie¹³, poprzez stworzenie tzw. „formatu normandzkiego”, w skład którego weszła Francja, Niemcy oraz Ukraina i Rosja. Szczególnie Berlin skłaniał się do rozwiązania konfliktu przy wsparciu OBWE, a niżeli samej UE, przez co możliwość wykorzystania zdolności operacyjnych WPBiO zdecydowanie spadła. Należy również wskazać, że kryzys na Ukrainie przyczynił się do zwiększenia roli NATO w politykach bezpieczeństwa większości państw członkowskich Unii, ze względu na to iż, Sojusz jest zdecydowanie lepiej przygotowany do działań obronnych niż Unia Europejska¹⁴. Zwrot ku NATO, w kontekście sytuacji na Ukrainie, został zaobserwowany szczególnie w państwach Europy Środkowej i Wschodniej, które zwróciły się do Rady Atlantycznej o możliwość rozmieszczenia sił oraz infrastruktury wojskowej NATO na ich terytoriach¹⁵.

Wyzwanie dla bezpieczeństwa europejskiego w drugiej dekadzie XXI wieku stanowi kryzys migracyjny. Tocząca się wojna domowa w Syrii oraz masowe migracje obywateli państw Afryki Północnej, Bliskiego Wschodu i Azji Centralnej, przyczyniły się do konieczności zmiany podejścia UE do kwestii bezpieczeństwa. Kryzys migracyjny widoczny był już od 2011 r., czyli rok po Arabskiej Wiośnie, jednak to dopiero na przełomie 2014 i 2015 r., odnotowano największy wzrost liczby migrantów przybywających do państw Unii Europejskiej, głównie do Niemiec, Francji, Włoch, Austrii oraz Szwecji¹⁶. Dodatkowo kolejne ataki terrorystyczne we Francji, Belgii, czy Niemczech, za które odpowiedzialne było tzw. „Państwo Islamskie”, wywarły na Unii Europejskiej konieczność reformy WPBiO oraz skupienie uwagi na ograniczeniu migracji z regionów objętych konfliktami i kryzysami. Należy zwrócić także uwagę, że tak jak w przypadku kryzysu na Ukrainie, kryzys migracyjny również uwidocznił różnice w podejściu poszczególnych państw wobec kwestii przyjmowania migrantów

¹³ M.K. Bogusz, *Europejskie Grupy Bojowe...*, op. cit., s. 287.

¹⁴ M. Madej, M. Terlikowski, *Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony UE w 2014 roku – tętno jeszcze wyczuwalne, ale jak długo?*, „Rocznik Strategiczny” 2015, s. 58.

¹⁵ K. Sobczyk, *Konflikt na Ukrainie – porażka czy szansa dla Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony UE?*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2015, nr 33, s. 57.

¹⁶ E. Lesiewicz, *Zróżnicowanie procesów integracji europejskiej. Wybrane problemy*, Poznań 2015, s. 189.

przybywających do Europy, czego przykładem jest weto rządów Węgier¹⁷, Polski i Czech, które zapowiedziały, że ich państwa nie wezmą udziału w systemie relokacji uchodźców.

18 maja 2015 r. Rada Unii Europejskiej podjęła decyzję o rozpoczęciu 22 czerwca 2015 r. operacji *EUNAVFOR MED Sophia*. Operacja przeprowadzana na Morzu Śródziemnym była odpowiedzią na serię utonień migrantów przyływających do Europy z Afryki Północnej i miała na celu walkę z organizacjami przestępczymi, które zajmowały się nielegalnym tranzytem migrantów¹⁸. Operacja *EUNAVFOR MED Sophia* była nowatorskim przedsięwzięciem WPBiO, ponieważ miała zostać przeprowadzona w trzech etapach, które oprócz zadań wywiadowczych i operacji przeciwko przemytnikom na morzu otwartym, dotyczyły również działań odbywających się na libijskich wodach terytorialnych oraz na samym terytorium Libii¹⁹. Dodatkowo, operacja Unii Europejskiej oprócz zapewnienia bezpieczeństwa fizycznego dla migrantów, ma na celu rozwiązanie problematycznych kwestii związanych z przyjmowaniem przybywających spoza Europy osób, tj. kwestia ubóstwa, problemy z asymilacją oraz prześladowania²⁰. Od czerwca 2016 r., operacja *EUNAVFOR MED* wykonuje dwa zadania wspomagające, polegające na szkoleniu libijskich sił bezpieczeństwa oraz egzekwuje postanowienia Rezolucji numer 2292 i 2357 Rady Bezpieczeństwa ONZ, nakładających embargo na dostawy broni do Libii. 31 lipca 2017 r. operacja prowadzona w ramach WPBiO została przedłużona do 31 grudnia 2018 r.²¹ Należy zwrócić uwagę, że działania w ramach WPBiO są podparte doświadczeniem prowadzonych przez Unię Europejską w innych operacjach morskich, takich jak *EUCAP Nestor* w Rogu Afryki, czy operacji skierowanej przeciwko piractwu morskiemu pod kryptonimem *Atalanta*.

18 marca 2016 r. Unia Europejska zawarła porozumienie z Turcją, dzięki któremu proceder migracji z Bliskiego Wschodu do

¹⁷ H. Tendra-Właszczuk, *Kryzys migracyjny zagrożeniem dla realizacji projektu zjednoczonej Europy*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2016, nr 3, s. 19.

¹⁸ M. Madej, M. Terlikowski, *Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony – gra pozorów*, „Rocznik Strategiczny” 2016, s. 67.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ *EUNAVFOR MED operation Sophia*, <https://www.globalsecurity.org/military/world/war/op-sophia.htm>, [dostęp: 18.10.2017].

²¹ *EUNAVFOR Med Sophia: mandat przedłużony do 31 grudnia 2018 r.*, <http://www.consilium.europa.eu/>, [dostęp: 18.10.2017].

Europy zmalał. Jednakże należy zwrócić uwagę na pogarszające się relacje Brukseli z Ankarą, które spowodowane są niedemokratycznymi reformami w Turcji. W wyniku nacisków Unii Europejskiej, dotyczących zmiany systemu politycznego w Republice Tureckiej, władze w Ankarze zaczęły grozić Wspólnocie zerwaniem porozumienia, co skutkowałoby kolejną falą migracji, a tym samym zagrożeniem dla bezpieczeństwa UE²².

Unia Europejska w odpowiedzi na groźby Turcji oraz na wprowadzanie kontroli na wewnętrznych granicach państw członkowskich UE, tj. Dania czy Szwecja²³ 14 września 2016 r. zadecydowała o utworzeniu Europejskiej Straży Granicznej i Przybrzeżnej, której głównym zadaniem byłoby zarządzanie bezpieczeństwem przy zewnętrznych granicach Unii Europejskiej. Jednak sama Straż Graniczna i Przybrzeżna UE nie jest elementem WPBiO przez co, po raz kolejny można zaobserwować, że kryzys migracyjny nie wpłynął na rozwój tej koncepcji, a przyczynił się do tworzenia kolejnych inicjatyw, które mają na celu poprawę bezpieczeństwa europejskiego²⁴.

Szczególnie ważne w kontekście bezpieczeństwa europejskiego i rozwoju Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony jest referendum przeprowadzane 23 czerwca 2016 r. w Wielkiej Brytanii i jego wynik²⁵. Decyzja Wielkiej Brytanii o opuszczeniu struktur Unii Europejskiej stanowi precedens w historii funkcjonowania organizacji.

Decyzja o opuszczeniu Unii Europejskiej przez Wielką Brytanię stanowi istotne wyzwanie dla WPBiO UE oraz dla całej Wspólnoty. Pomimo, iż władze w Londynie za gwarant bezpieczeństwa transatlantyckiego uznają Sojusz Północnoatlantycki i od wielu lat dążyły do zablokowania wszelkich form rozwoju zdolności obronnych Unii Europejskiej, wносиły ogromny wkład w operacje sił unijnych, które miały zapewnić bezpieczeństwo międzynarodowe (między innymi podczas operacji *EU NAVFOR Atalanta*). Wielka Brytania była także drugim członkiem Unii Europejskiej, zaraz po Francji, posiadającym

²² R. Zięba, *Próby ożywienia Polityki Bezpieczeństwa i Obrony Unii Europejskiej*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2017, nr 1, s. 48.

²³ P.J. Borkowski, *Unia Europejska – kryzys egzystencjalny*, „Rocznik Strategiczny” 2016, s. 194.

²⁴ R. Zięba, *Próby ożywienia...*, op. cit., s. 49.

²⁵ 51,9% obywateli Wielkiej Brytanii opowiedziało się za opuszczeniem Unii Europejskiej przez Zjednoczone Królestwo, P. Szubański, *Brexit. Wielka Brytania poza Unią. Wyniki referendum: w Anglii za, Szkocja przeciwna. Funt w dół*, <http://wyborcza.biz/Waluty/1,111132,20296094>, [dostęp: 17.10. 2017].

program nuklearny oraz będącym stałym członkiem Rady Bezpieczeństwa ONZ. Wynik referendum z czerwca 2016 r. spowoduje zmniejszenie potencjału nuklearnego Unii Europejskiej oraz wyłączenie z polityki obronnej UE państwa, które wydaje około 2% PKB na zbrojenia²⁶.

Decyzja o Brexicie powoduje, że Londyn przestaje podlegać artykułowi 42. TUE, przez co Wielka Brytania: przestaje być zobowiązana do wspierania cywilnych i militarnych zdolności WPBiO; przestaje być zobowiązana do udzielenia pomocy dla państwa członkowskiego Unii Europejskiej, które zostanie zaatakowane zbrojnie, chyba, że państwo to jest państwem członkowskim NATO. Wówczas Wielka Brytania podlega artykułowi 5. *Traktatu Waszyngtońskiego*; zrezygnuje z udziału swoich sił zbrojnych w operacjach i misjach wojskowych Unii Europejskiej; nie będzie mogła być zmuszona do zwiększania swoich zdolności militarnych; zakończy finansowanie inicjatyw obronnych i rozwojowych Unii Europejskiej²⁷.

Opuszczenie Unii Europejskiej przez Wielką Brytanię, która stanowi najważniejszego europejskiego sojusznika Stanów Zjednoczonych ma negatywne skutki nie tylko dla Wspólnoty, dla której Wielka Brytania stanowiła czynnik spajający unijne aspiracje obronne z polityką NATO, ale także dla samych władz w Waszyngtonie. Stany Zjednoczone do tej pory widziały w Wielkiej Brytanii nie tylko sojusznika, ale także podmiot, dzięki któremu mogły wpływać na system bezpieczeństwa i obrony w Europie²⁸.

Odpowiedzią Paryża i Berlina na *Brexit*, była inicjatywa zacieśnienia współpracy państw Unii Europejskiej w zakresie obronności i bezpieczeństwa, której autorem był minister obrony Francji, Jean-Yves Le Drian oraz Niemiec, Ursula von der Leyen. Szefowie resortów obrony wydali 28 czerwca 2016 r. dokument o nazwie *Silna Europa w niepewnym świecie*. W dokumencie zwrócono uwagę na to, że polityka bezpieczeństwa stanowi jeden z filarów integracji Wspólnoty²⁹.

²⁶ G. Gogolewski, *Brexit a przyszłość Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony UE: Szanse i zagrożenia*, „CIM Briefing Papers” 2016, s. 1.

²⁷ K. Miszczak, *Przyszłość Polityki Bezpieczeństwa i Obrony Unii Europejskiej*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2017, nr 1, s. 59-60.

²⁸ G. Gogolewski, *Brexit a przyszłość...*, op. cit., s. 1.

²⁹ J. Gotkowska, *Renesans wspólnej polityki bezpieczeństwa i obrony UE. Szanse i wyzwania dla wschodniej flanki*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2017-06-28/>, [dostęp: 16.10.2017].

28 czerwca 2016 r. Wysoka Przedstawiciel Unii Europejskiej do Spraw Zagranicznych i Polityki Bezpieczeństwa, Federica Mogherini na posiedzeniu Rady Europejskiej przedstawiła *Globalną strategię na rzecz polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Unii Europejskiej*. W *Strategii* Mogherini zaprezentowała interesy UE w relacjach zewnętrznych z innymi podmiotami stosunków międzynarodowych:

1. Pokój i bezpieczeństwo obywateli i terytorium UE;
2. Rozwój gospodarczo-społeczny;
3. Utrzymanie ładu międzynarodowego w oparciu o normy prawa międzynarodowego;
4. Utrzymanie stabilności demokracji w państwach UE³⁰.

W *Strategii* zwrócono również uwagę na terroryzm, jako jedno z największych zagrożeń dla bezpieczeństwa Unii Europejskiej i na działania mające mu przeciwdziałać, zaczynając od wymiany informacji wywiadowczych, poprzez ochronę infrastruktury i zapobieganie radykalizacji społeczeństwa, aż po współpracę w zakresie bezpieczeństwa z państwami z regionu Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Ważnym aspektem, na który zwrócono także uwagę, to cyberbezpieczeństwo i ochrona danych, związanych z politykami sektorowymi Unii Europejskiej³¹. Na podstawie *Strategii* przygotowywany jest także *Plan wdrażania strategii w dziedzinie bezpieczeństwa i obrony*, który ma stanowić nową strategię WPBiO³².

12 września 2016 r. Francja i Wielka Brytania przedstawiły kolejny dokument dotyczący rozwoju WPBiO zatytułowany *Ożywienie WPBiO. W stronę szerokiej, realistycznej i wiarygodnej obronności w UE*. Koncepcja ministrów spraw zagranicznych Francji, Jeana - Marca Ayraulta oraz Niemiec, Franka-Waltera Steinmeiera zakładała przede wszystkim zwiększenie efektywności operacyjnej WPBiO rozwój zdolności obronnych militarnych, rozwój naukowo-techniczny w ramach sektora obronnego UE, rewitalizację Grup Bojowych UE oraz wzmocnienie współpracy z NATO. Inicjatywa francusko-niemiecka została negatywnie oceniona przez ministra obrony

³⁰ M. Terlikowski, M. Madej, *Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony – nowa strategia początkiem końca?*, „Rocznik Strategiczny” 2017, s. 57-58.

³¹ M. Wróblewska-Łysik, *Europejska Strategia Globalna a możliwość współpracy Unii Europejskiej z NATO po szczycie w Warszawie*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2016, nr 37-40, s. 71-72.

³² M. Terlikowski, *Polityka obronna w UE – bezpieczeństwo wielu prędkości?*, <http://www.pism.pl/publikacje/biuletyn/nr-76-1426#>, [dostęp: 17.10.2017].

Wielkiej Brytanii, Michael Fallon. Zwrócił on uwagę, że działania Paryża i Berlina mają na celu zmniejszenie roli NATO w kształtowaniu bezpieczeństwa euroatlantyckiego. Negatywne stanowisko władz w Londynie wobec prób reformy WPBiO pomimo decyzji o opuszczeniu UE jest nadal brane pod uwagę ponieważ Wielka Brytania do czasu oficjalnego wyjścia ze Wspólnoty posiada prawo głosu, także w kwestiach bezpieczeństwa Unii³³.

Wnioski

Druga dekada XXI wieku rozpoczęła nowy okres w funkcjonowaniu Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony Unii Europejskiej. Skutki kryzysu gospodarczego oraz implementacja postanowień *Traktatu z Lizbony* znacząco wpłynęły na rozwój zdolności obronnych Wspólnoty. Wydarzenia na arenie międzynarodowej zapoczątkowane w 2010 r. podczas Arabskiej Wiosny, a następnie sytuacja na Ukrainie i zmiany w politykach bezpieczeństwa innych państw spoza Unii Europejskiej, rozpoczęły dyskusje na temat reform Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony.

Od czerwca 2016 r., instytucje unijne prowadziły działania, które w niedalekiej przyszłości mogą nadać WPBiO nowy format:

1. W czerwcu 2017 r., ustanowiono struktury dowodzenia dla misji i operacji Unii Europejskiej (*Military Planning and Conduct Capability, MPCC*). Powołanie do życia komórki planowania i prowadzenia operacji wojskowych, których podstawowym zadaniem będzie koordynacja wojskowych misji szkoleniowych, daje możliwość przyszłego rozbudowania struktur dowodzenia militarnego UE.

2. Komisja Europejska w czerwcu 2017 r. powołała do życia Europejski Fundusz Obronny (*European Defence Fund, EDF*), który ma stanowić czynnik motywujący dla powstawania nowoczesnych projektów, mogących być realizowanymi przez koncerny zbrojeniowe państw Unii Europejskiej.

3. UE planuje ustanowić roczny przegląd w zakresie obronności swoich państw członkowskich (*Coordinated Annual Review on Defence, CARD*). Przeprowadzenie oględzin zdolności obronnych ma mieć na celu stworzenie podłoża dla długoterminowego planu rozbudowy zdolności militarnych UE na lata 2018-2025.

³³ K. Szubart, *Unia Europejska „dwóch prędkości”? Niemcy i WPBiO po Brexicie*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2016, nr 281, s. 3.

4. Rada Europejska zdecydowała o aktywowaniu stałej współpracy strukturalnej (*Permanent Structured Cooperation, PESCO*), która dzięki *Traktatowi Lizbońskiemu* została wprowadzona do *acquis communautaire*, ale do tej pory nie była wykorzystana. Plan ten, ma służyć państwom członkowskim Wspólnoty, do pogłębiania współpracy w ramach WPBiO.

5. Intensyfikacja współpracy Unii Europejskiej z NATO w zakresie bezpieczeństwa, czego przykładem jest wspólna deklaracja obu organizacji ze szczytu Sojuszu w Warszawie w lipcu 2016 r.³⁴

Należy zwrócić także uwagę na wynik wyborów prezydenckich w Stanach Zjednoczonych w listopadzie 2016 r. oraz konieczność przeprowadzenia reformy WPBiO UE. Nowy amerykański prezydent, Donald Trump już w czasie kampanii wyborczej zapowiadał zmniejszenie zależności Europy od pomocy ze strony Stanów Zjednoczonych. Donald Trump zwrócił uwagę na to, że większość europejskich państw NATO, powinna zwiększyć wydatki na politykę obronności, ale także zaakcentował konieczność stworzenia nowych struktur, mających na celu zwiększenie poziomu bezpieczeństwa i zdolności obronnych Unii Europejskiej³⁵. Państwa europejskie z niepokojem odebrały zapowiedzi Donalda Trumpa, który wskazał, że gwarancje sojusznicze USA powinny być zależne od wywiązywania się z zobowiązań finansowych państw członkowskich NATO³⁶. Jednakże należy pamiętać, że nie tylko zapowiedzi prezydenta USA dotyczące NATO i sojuszu z Unią Europejską mają wpływ na bezpieczeństwo na kontynencie europejskim. Donald Trump zapowiedział także zerwanie porozumienia nuklearnego z Iranem z 14 lipca 2015 r. Porozumienie zawarte przy wsparciu Unii Europejskiej, stanowi obecnie gwarant bezpieczeństwa nie tylko dla Europy, ale przede wszystkim dla regionu Bliskiego Wschodu.

Niebagatelny wpływ na rozwój WPBiO oraz na jej zdolności na reagowanie na sytuacje kryzysowe, zagrażające bezpieczeństwu europejskiemu mają wyniki wyborów prezydenckich we Francji oraz wyborów parlamentarnych w Niemczech. W 2017 r. prezydentem

³⁴ J. Gotkowska, *Renesans wspólnej polityki...* op. cit.

³⁵ Ibidem.

³⁶ E. Waśko-Owsiejczuk, *Współpraca polityczna i w zakresie bezpieczeństwa Stanów Zjednoczonych z Unią Europejską po amerykańskich wyborach prezydenckich 2016 r. – kontynuacja czy zmiana?*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2017, nr 1, s. 158.

Francji został Emmanuel Macron, który jest zwolennikiem zwiększenia procesu integracji w ramach Unii Europejskiej, w tym popiera stworzenie armii europejskiej, która nie byłaby jednak strukturą konkurencyjną w stosunku do Sojuszu Północnoatlantyckiego. Macron wśród działań mających na celu wzmocnienie WPBiO oraz samej Unii Europejskiej na arenie międzynarodowej, zapowiada stworzenie Sztabu Generalnego UE oraz Europejskiej Rady Bezpieczeństwa³⁷. Natomiast wybory parlamentarne w Niemczech we wrześniu 2017 r., zapoczątkowały czwartą kadencję Angeli Merkel na stanowisku kanclerza Republiki Federalnej Niemiec. Ponowny wybór Merkel na kanclerza, ma stanowić utrzymanie polityki europejskiej Berlina oraz zacieśnianie współpracy z Paryżem, a także zwiększenie bezpieczeństwa europejskiego i ograniczenie nielegalnej migracji. Należy zwrócić uwagę, że zarówno Macron, jak i Merkel opowiadają się za głębszą integracją w ramach Unii Europejskiej, w tym w ramach WPBiO, która miałaby w przyszłości stanowić filar bezpieczeństwa Wspólnoty.

Reasumując, Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony Unii Europejskiej wymaga jeszcze wielu reform oraz zwiększenia finansowania obronności przez państwa członkowskie, tak by w przyszłości móc samodzielnie reagować na kryzysy w samej Unii, jak i jej sąsiedztwie i tym samym zapobiegać powstawaniu kolejnym zagrożeniom. Szczególnie ważne w stworzeniu wspólnej koncepcji bezpieczeństwa Unii Europejskiej, powinna być solidarność jej członków oraz zachowywanie jednolitego stanowiska w sferze obronności, czego obecnie nie można zauważyć, szczególnie w kontekście współpracy z NATO i Stanami Zjednoczonymi.

Bibliografia

Barabasz A., Koszel B., Księżniakiewicz M., *Przywództwo Niemiec i Francji w Unii Europejskiej w XXI wieku. Problemy i wyzwania*, Wyd. Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2016.

Borkowski P.J., *Unia Europejska – kryzys egzystencjalny*, „Rocznik Strategiczny” 2016.

EUNAVFOR MED operation Sophia, <https://www.globalsecurity.org/>.

EUNAVFOR Med Sophia: mandat przedłużony do 31 grudnia 2018 r., <http://www.consilium.europa.eu/>.

³⁷ Ł. Jurczyszyn, *Koncepcja polityki europejskiej Emmanuela Macrona*, <http://www.pism.pl/publikacje/biuletyn/nr-39-1481>, [dostęp: 18.10.2017].

Gogolewski G., *Brexit a przyszłość Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony UE: Szanse i zagrożenia*, „CIM Briefing Papers” 2016.

Gotkowska J., *Renesans wspólnej polityki bezpieczeństwa i obrony UE. Szanse i wyzwania dla wschodniej flanki*, <https://www.osw.waw.pl/>.

Lasoń M., *Implikacje kryzysu strefy euro dla Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony UE*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 4.

Lesiewicz E., *Zróżnicowanie procesów integracji europejskiej. Wybrane problemy*, Wyd. Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2015.

Madej M., Terlikowski M., *Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony – gra pozorów*, „Rocznik Strategiczny” 2016.

Madej M., Terlikowski M., *Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony UE w 2014 roku – tętno jeszcze wyczuwalne, ale jak długo?*, „Rocznik Strategiczny” 2015.

Miszczak K., *Przyszłość Polityki Bezpieczeństwa i Obrony Unii Europejskiej*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2017, nr 1.

Rewizorski M. (red.), *Unia Europejska w stosunkach międzynarodowych*, Wyd. Difin, Warszawa 2011.

Sobczyk K., *Konflikt na Ukrainie – porażka czy szansa dla Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony UE?*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2015, nr 33.

Stolarczyk M., *Implikacje kryzysu Unii Europejskiej dla dalszego procesu integracji*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 3.

Szubański P., *Brexit. Wielka Brytania poza Unią. Wyniki referendum: w Anglii za, Szkocja przeciwna. Funt w dół*, <http://wyborcza.biz/>.

Zsubart K., *Unia Europejska „dwóch prędkości”? Niemcy i WPBiO po Brexicie*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2016, nr 281.

Śmiałek K., Śmiałek W. (red.), *Wpływ organizacji międzynarodowych na wielowymiarowość bezpieczeństwa*, Warszawa 2016.

Terlikowski M., Madej M., *Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony – nowa strategia początkiem końca?*, „Rocznik Strategiczny” 2017.

Waśko-Owsiejczuk E., *Współpraca polityczna i w zakresie bezpieczeństwa Stanów Zjednoczonych z Unią Europejską po amerykańskich wyborach prezydenckich 2016 r. – kontynuacja czy zmiana?*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2017, nr 1.

Wróblewska-Łysik M., *Europejska Strategia Globalna a możliwość współpracy Unii Europejskiej z NATO po szczycie w Warszawie*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2016, nr 37-40.

Zięba R., *Próby ożywienia Polityki Bezpieczeństwa i Obrony Unii Europejskiej*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2017, nr 1.

Zięba R., *Przyczyny stagnacji i szanse ożywienia polityki obronnej Unii Europejskiej w kontekście stosunków transatlantyckich*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2014, nr 4.

**TARGETED KILLINGS BEING SUBJECT TO INTERNATIONAL PUBLIC
AND INTERNATIONAL CRIMINAL LIABILITY**

Targeted killings are the way by which powerful states in the world have used them with the aim to remove inconvenient individuals from another state, thus raising doubts about its moral and legal application. The current study will verify whether such state's actions are in line with international public law, international humanitarian law, human rights law and international criminal law, with taking into account the responsibility of states and the resulting duties for these states. States appeal to justifications based on political interests related to their national security. These justifications can, therefore, be found relying on the aforementioned security of their citizens or states.

It appears that rarely, if at all, these states act in accordance with this law. Such countries as the United States, Israel, and the United Kingdom are usually justified in their actions, assuming that they are guided by political reasons. Rarely do they refer to the basic principles of international law in the context of *targeted killings*. Equally rarely, do they also use *targeted killings* while remaining in compliance with international law².

Barry Kellman also assumes that criminal international law does not prohibit armed forces from destroying a terrorist threat to ensure the safety of their citizens. *Targeted killings* should not, however, be considered as the application of international criminal law³.

¹ Dominika Dróżdź, doctor of laws, University of Social Studies / dr Dominika Dróżdź, Społeczna Akademia Nauk, e-mail: drd@toya.net.pl

² C.F.J. Doebbler, *Targeted killing and International law*, "NLIJ Law Review" 1/2(2), p. 1.

³ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement, Civil Rights and Discrimination Commons, Criminal Law Commons, Criminal Procedure Commons, International Law Commons, Law Enforcement and Corrections Commons*, 40 B.C. Int'l & Comp. L. Rev. 27, [in:] *Military, War, and Peace Commons, National Security Law Commons, and the Transnational Law Commons*, 2017, p. 44, <http://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol40/iss1/>.

Tactics of warfare should only be accepted in the rarest cases where law enforcement has been failed. International law imposes obligations on all states, especially those countries that use force to strengthen their tools. The author believes that it is better to arrest a terrorist than to attack him. In reality it can be connected with the so-called *hydra effect* – the appearance of a new terrorist on the place of the removed one⁴. You do not know when to arrest, and when to carry out *targeted killings*. Commanders often make the decision to conduct *targeted killings*⁵.

If this decision has to be made and will be considered as self-defence of the USA or another country, or when several states act simultaneously to achieve the expected security, while in turn they act jointly against the common enemy, then Security Council has the task to confirm in resolution that such actions had been taken due to necessary self-defence. Such case has been already occurred while the US and other countries took actions against Iraq. Anti-terrorist programs carried out in Afghanistan were supposed to be legal. But the same cannot be said about the “targeted killing program” in Pakistan, Somalia and Yemen⁶. Another attempt to be made is to find other reasons that could legitimate these actions, knowing that the opponents underlined the number of killed civilians. Nevertheless, the author forgot about humanitarian law and human rights law. According to Saby Ghoshray, without protesting against international law and without forgetting it⁷, it should be recognised that *targeted killings* with the use of drones should function outside the legal system⁸. The author treats their use as a violation of human rights.

⁴ G. Blum, P. Heymann, *Law and Policy of Targeted Killing*, “Harvard National Security Journal” 2010, vol. 1, p. 165.

⁵ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., p. 54.

⁶ J.S. Bachman, *The Lawfulness of U.S. Targeted Killing Operations Outside Afghanistan*, *Studies in Conflict & Terrorism*, 2015, 38:899–918.

Odmienne: M. Sterio, *The United States' Use of Drones in The War On Terroir: The (li)Legality of Targeted Killings under International Law*, “Case Western Reserve Journal Of International Law” 2012, vol. 45, p. 209-214. The author expresses the opposite opinion in relation to the above author, because she does not see the legality of activities in Pakistan or Somalia. She also mentions two functioning programs, one belonging to the Obama administration and the other to the CIA.

⁷ See: S. Ghoshray, *Targeted killings in International Law: Searching for Rights in the Shadow of 9/11*, *IND. INT'L & COMP. L. REV.*, 2014, vol. 24:2, p. 355.

⁸ See: S. Ghoshray, *Targeted killings in International Law...*, op. cit., p. 355-418.

Contemporary humanitarian law rules do not allow for *targeted killings* justification⁹.

Milena Sterio would have had the opposite view to Jeffrey Scott Bachman, as she did not found the legality of operations in Pakistan, Somalia or Yemen. She also mentioned two running programs, one belonging to the Obama administration and the other to the CIA. Here the problem can be seen as the inability to outline the draft of this program, its legality of *targeted killings* with respect to humanitarian law, and the location as well as status of drone operators. She also has doubts about the legality of CIA operations in Pakistan or Yemen. These questions cannot be answered due to the secrecy of CIA operations. Therefore, in her opinion, it was impossible to analyse *ius in bello* in this case. The author also recognised the need for a new law on armed conflicts, and underlines that self-operated weapons like drones require a humanitarian and moral approach, in accordance with the principles of law, which, in her opinion, should appear in the near future, as it already takes place¹⁰.

C.F. J. Doebbler and Barry Kelman point out that states such as the United States and Israel interpret political motives without referring to international public law¹¹. Many other countries, such as Russia, Great Britain, Switzerland, Pakistan, Iraq, also apply *targeted killings* by citing the similar arguments¹². According to B. Kellman, *targeted killings* are often used, even for everyday life, while the author expects only exceptional situations when this kind of weapon can be used¹³.

As a result, it can be assumed that such actions lead to instability, lack of peace and humanity in the world. According to the aforementioned author, public international law could support the

⁹ D. Drózdź, *Od ograniczenia do zakazu użycia siły na świecie. Odpowiedzialność państwa i jednostek za agresję i zbrodnie agresji*, Szczecin 2017, p. 264.

¹⁰ M. Sterio, *The United States' Use of Drones...*, op. cit., p. 197-214.

¹¹ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., p. 54; C.F.J. Doebbler, *Targeted killing and International law*, 2 (2) NLUJ Law Review 1, p. 3.

¹² N. Melzer, *Targeted killing in International Law*, p. 463-444. See: W. Abresh, Review of Nils Melzer, *Targeted Killing in International Law*, "European Journal of International Law" 2009, no 20, pp. 447-483.

¹³ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., p. 29.

functioning of a certain level of peace and security¹⁴. Respect for these principles of law is, after all, so necessary to the international community. Those who want to carry out *targetting killings*¹⁵ seem to ignore the need to use international public¹⁶ or international criminal law¹⁷. They do not see the return to the past due to the appearance of strong individuals who have acted oppressively on the weak ones¹⁸. However, the author did not explain who is considered to be strong and who is weak. According to the author, *targeted killings* advocates do not see this as a consequence of these actions unless they change their approach or even ignore it¹⁹.

Susanne Krasman pointed out that *targeted killings* are used, for example, by the support of the United States, and even by their

¹⁴ C.F.J. Doebbler, *Targeted killing and International law*, op. cit.

¹⁵ See: A.D. Sofaer, *Terrorism, the Law, and the National Defense: 6th Annual Waldemar A. Solf Lecture in International Law*, 126 Mil. L. Rev. 89 (1989); S.R. David, *Israel's Policy of Targeted Killing*, 17(1) "Ethics & Int'l Affairs" 2003, no 111/17(1); C.F. J. Doebbler, *Targeted killing and International law*, "NLJ Law Review" 1/2(2), p. 2; B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement*, s. 29.

¹⁶ C.F. J. Doebbler, *Targeted killing and International law*, op. cit., p. 3.

¹⁷ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., p. 29.

¹⁸ C.F. J. Doebbler, *Targeted killing and International law*, op. cit., p. 3. One may take into account certain African or Asian countries, where there are many similar situations.

¹⁹ This position is attributed to the authors mentioned below by the author C.F.J. Doebbler, np. A.D. Sofaer, *Terrorism, the Law, and the National Defense: 6th Annual Waldemar A. Solf Lecture in International Law*, 126 Mil. L. Rev. 89 (1989), p. 81. (Terrorism does not belong to universal jurisdiction but to broader jurisdiction, according to the author. Passive tolerance of terrorists was impossible already before 9/11. The author rightly pointed to the international conventions relating to terrorism, but taking into account specific situations, to which the various conventions apply; Terrorism itself has not yet been defined and is not part of international public or international criminal law. Describing these specific situations pertaining to individual articles of the Convention, collecting them and inserting in a specific draft of a provision relating to such a broadly defined definition of terrorism could lead, for example, to such article in the Statute of the ICC (See: R. Clark, *The Review Conference, on the Rome Statute of the International Criminal Court, Kampala, Uganda, 31. May – 2. June 2010*, "Australian International Law Journal" 2010, p. 20, footnote 53.); S.R. Davidow, *Israel's Policy of Targeted Killing*, 17(1) "Ethics & Int'l Affairs" 2003, 111/17(1), p. 111-120; A. Dershowitz, *US Attack on bin Laden validates targeted killing*, "Jewish Report", 15(16).

approval, as tactic way against terrorism. *Targeted killings* would be a way for the author to unite and identify this political concept with national security, redefining, changing and undermining the definition of international law²⁰. The concept on which she based her considerations was the right to *targeted killings*.

In turn, according to the opinion of such Judges as Rosaline Higgins²¹ and Curtis F. Doebbler²², it should be rejected the above approach, assuming that it is unlawful to use *targeted killings* as well as nuclear weapons. Such situations should be an exception, as the use of nuclear weapons, although it may be dispensable for humanity. Here, occurs the only problem, how to find a substitute for a punishment that would be a lifelong deprivation of liberty or a death sentence imposed by a court. It seems that finding a responsible person theoretically should not be a problem, rather it would be a problem to keep that person alive²³.

The right to life in this case would be endangered or even compromised by *targeted killings* using Therefore, it is difficult to accept "the right of *targeting killing*"²⁴, as it signifies the acceptance of a violation of the right to life. While the "right" of *targeted killing* is not in accordance with the right to life, it is incompatible with human rights and, moreover, with humanitarian law. The state should guarantee the right to life and should protect it, but not take it,

²⁰ S. Krasman, *Targeted Killing and Its Law: On a Mutually Constitutive Relationship*, "Leiden Journal of International Law", no 202, p. 1.

²¹ These conclusions recall the reminiscences of the case of International Court of Justice concerning the threat of use or actual use of nuclear weapons, which was found by the ICC's judge to be unlawful, in view of the contradictory opinion within this judgment (the International Court of Justice's *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, 1996 I.C.J. 226 (8 July), a decision which Judge Rosalyn Higgins termed a *non liquet* opinion due to its inconsistencies at 583).

²² C. F. J. Doebbler, *Targeted killing and International law*, op. cit., p. 3.

²³ An example of such a situation might be, for example, Gaddafi's death. President Gaddafi's assassination was committed by militiamen of this country, while ICC staff wanted him to stand before the court of that country or the ICC. Por. J. Maklanron, *South Africa's Disappointment with the International Criminal Court: The Unfair Treatment of African People Caused an End to Cooperation*, "Africology: The Journal of Pan African Studies" 2016, vol. 9, no 7, p. 86-90.

²⁴ S. Krasman, *Targeted Killing and Its Law: On a Mutually Constitutive Relationship*, "Leiden Journal of International Law", no 202, p. 1.

recognising this act of taking life as a right and not as an unacceptable act contrary to international law.

Since, according to judge Higgins, this opinion was unlawful, the question is whether there are any grounds to consider the using of drones, car traps, poisons, (all used deliberately) as legal actions, and whether it would be better to ignore their use and not to take it into account in the future. This was the case with nuclear weapon, which is not debated loudly, perhaps considering the ban on its use as natural in the Western countries. Similarly, applying *targeted killings* with nuclear weapons should not be taken into account. However, there is no certainty as to what approach Asian countries may have.

It would seem that people in the United States would be willing to accept this type of weapon²⁵, although there are also people who would like to present their position contrary to the above. Barry Kellman seems to have a similar approach to judge Rosaline Higgins, as he argues that it is unacceptable for people to be killed without trial, because applying *targeted killings* is never applying an act of criminal law, and should, therefore, be treated as a deed to be judged by court²⁶. This author seeks the principles of international criminal law for *targeted killings*. According to B. Kellman, international criminal law would be widely understood.

For the ICC Member States (member states of the International Criminal Court), especially those that have ratified the crime of aggression, the situation could be complicated enough to consider *targeted killings* war crimes or even aggression when the country's leader decides to apply *targeted killings*, and the UN's Security Council recognises such a state as responsible for war, and the leader – responsible for initiating the war, which can actually be stated by the ICC. The war could start with *targeted killings* of an important person from another state, so the International Criminal Court could decide whether it was a defence of necessity of the leader or whether one

²⁵ See: S. Krasman, *Targeted Killing and Its Law...*, op. cit.; A.D. Sofaer, *Terrorism, the Law, and the National Defense: 6th Annual Waldemar A. Solf Lecture in International Law*, 126 Mil. L. Rev. 89 (1989); S.R. David, *Israel's Policy of Targeted Killing...*, op. cit., p. 81; A. Dershowitz, *US Attack on bin Laden validates targeted killing...*, op. cit.

²⁶ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., p. 27. This author is seeking regulations of international criminal law for *targeted killings*. In turn, C. F. J. Doebbler focuses mainly on public international law.

could attribute him the crime of aggression because he had initiated a war with another state. The United Kingdom is the only country that applies *targeted killings* and belongs to the ICC. The United Kingdom did not agree, however, that the crime of aggression should belong to its national subject jurisdiction and should be at the same time judged by the ICC, because the country that accepts the definition of aggression should have this crime in its legislation and ratify it in the ICC's Statute. ICC jurisdictions also include war crimes, and the United Kingdom can only refer a case to the ICC if it does not want or is not able to deal with such crimes on its own.

Discussing circumstances that exclude unlawfulness or guilt, it should be mentioned the subject of international public law and international criminal law, as the state or units that manage a forbidden act conducting would like to justify in order to be freed from international or international criminal liability (with their awareness and will). The subject of ICC jurisdictions is discussed by Barry Kellman, who created a broadly defined international criminal law for his own country, and for these purposes he outlined circumstances excluding criminal jurisdiction due to the lack of illegality or lack of guilt on the example of Poland and the Statute of the ICC. It is possible that this would also be the case for other states that have not yet joined the ICC's Statute and have a need not to take part in what is happening in the world, and therefore want to adopt solutions for international criminal justice even without accession to the ICC.

C. F. Doebbler focuses primarily on international public law. *Targeted killings* violate the right to life due to human rights and humanitarian law, as pointed out by the author²⁷. Under such circumstances, the state is responsible for its actions. Considering international public law, C. F. Doebbler²⁸ mentions self-defence and combating terrorism, as well as necessity²⁹. Self-defence is justified in several legal acts. *The International Law Commission's Draft Articles on State responsibility* refers to several justifications known to customary international public law, which are also included in the treaties. Justifications for these acts are treated as exceptions, which must be interpreted narrowly so as not to violate the rights of the victims. State actions cannot violate the Charter of the United Nations. The UN

²⁷ C.F.J. Doebbler, *Targeted killing and International law*, op. cit., p. 36.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

Charter allows you to use force against another country as self-defence. According to the author, the most common reason for *targeted killings* is self-defence. This self-defence was invoked by the United States when it was attacked by another state or when attack on the US was expected³⁰. As C.F. Doebbler emphasised, states make mistakes because governments may receive misleading information and lead to the murder of a wrong person³¹, so we cannot speak in such situations about self-defence.

The second circumstance, which does not seem to be well known and recognised, is the fight against terrorism as a circumstance to justify the actions of a state and to exclude the application of international law, which could raise doubts. It is not a time of universal acceptance and recognition of the definition of terrorism³², but for *targeted killings* is obvious that the presence of terrorists would be considered as a threat to humanity and should be "removed, eliminated"³³. This, in their opinion, would justify, according to the public international law, the possibility to deprive the terrorists of their lives³⁴, which they could also treat as the fight against terrorism. In the above sense, however, this possibility should be rejected, because in the form proposed by its supporters it would mean "discrimination", since with the lack of confidence and knowledge about the person one decides to kill them applying *targeted killings*. The mere presence of a "terrorist" does not give him certainty about who he really is. There is no certainty, for example, that could be obtained by way of judicial proceedings, where it is necessary to establish facts, to interpret a rule of law, create subsumption, that is, to classify a given case into some kind of behaviour defined by law; to choose the legal consequences; formulate and justify the decision, and then make a decision.

³⁰ Ibidem, p. 37.

³¹ Ibidem.

³² K. Indeck, *Prawo karne wobec terroryzmu i aktu terrorystycznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1998, p. 15-150; K. Indeck, *Samoobrona wobec zamachu terrorystycznego*, [in:] L. Paprzycki, Z. Rau (ed.), *Praktyczne elementy przestępczości zorganizowanej i terroryzmu. Nowoczesna technologia i praca operacyjna*, Oficyna a Wolters Kluwer business 2009, p. 400-401.

³³ C. F. J. Doebbler, *Targeted killing and International law*, op. cit., p. 36.

³⁴ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., p. 27.

The United States, Great Britain and Israel emphasized that their *targeted killings* are done in the name of fighting with terrorism. This seems problematic, however³⁵.

By noting the circumstances excluding illegality, it would be difficult to believe that *targeted killings* could meet the conditions of "Article 25 of its Draft Articles on State Responsibility". The state would have to show that there is no alternative³⁶. It seems like an alternative would not be difficult. A state could not also hide under the cover of national security, wanting to take advantage of self-defence and the fight against terrorism³⁷. The exclusion of responsibility for the supporters of the above concept would be a necessity. In the legal sense, the necessity would mean that the government had no choice but to take *targeted killings* to save important national interests, and they could not interfere with the interests of another state. As to Barry Kellman's considerations, they are based on the broadly defined international criminal law, as was defined by the author.

We need to analyse the case of *targeted killings* conducted during the war when the law of war takes precedence. Then the law of war and *targeted killings* can be used if: (1) there is a need for national defence and necessary terrorist's removing; (2) hostile state does not offer the legal aid, then the attacked state has the right to use force for threat elimination³⁸. These are the proposals of B. Kellman, which were presented above, and in the case of the Polish law these would be circumstances excluding unlawfulness (1) or guilt (2)³⁹ – also incorporated into the Polish law and adopted for the purposes of international criminal law, which transferred deliberations on these circumstances from the national law. Only the deliberations referring to order derive from international criminal law⁴⁰.

It may, therefore, be considered that the first case (1) described by B. Kellman would be the necessary defence, and the second case

³⁵ C.F.J. Doebbler, *Targeted killing and International law*, op. cit., p. 36.

³⁶ Ibidem, p. 39.

³⁷ Ibidem.

³⁸ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., p. 49.

³⁹ According to the Polish law, two circumstances can be distinguished: exclusion of criminal liability due to the lack of illegality or due to the lack of guilt.

⁴⁰ See: E. von Sliedregt, *Individual criminal responsibility in International Law*, Oxford University Press 2011, p. VIII.

(2) – the necessity⁴¹. It should therefore be assumed that B. Kellman could take these considerations into account in broadly defined international criminal law, as those states which have not acceded to the ICC would similarly take account of those circumstances in their national law. In particular that it is not stated that the use of *targeted killings* would be considered serious enough to constitute a crime of aggression or war crime committed in the circumstances referred to above in the national law of another country.

It may be about the crime of aggression when the subject is the head of the state issuing the order to his subordinate, for example: the minister or the general, to "fight with terrorism", and in the context of this fight to "tidy up" the situation in a given country and make efforts to bring security there (carried out by the use of *targeted killings*). The crime of aggression would be ruled by the ICC if the state was a member of the ICC and ratified the crime. Other states that have not ratified this crime could refer the matter to a national court if they did not state that it was for the security of that state and that their authorities did not commit a crime, because they acted in circumstances that disregard the responsibility for the offense.

It is also possible to issue a ruling on war crimes against a country that has committed war crimes against citizens of the former state, which can happen more often than in the case of crimes of aggression. Especially that war crimes can be also ruled by national courts and the crime of aggression exclusively by the International Criminal Court⁴², unless it is a State which is not a member of the ICC, or is a member but has not ratified the definition of the crime of aggression and the conditions of its application, and then the crime will fall under their national law, provided that states have included it in their legislation. It would be possible to take into account circumstances that exclude criminal liability for lack of unlawfulness or guilt, as is the case under the Polish law. Poland has ratified the crime

⁴¹ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., p. 49-50.

⁴² Circumstances that exclude criminal liability for lack of unlawfulness or lack of guilt in the case of the crime of aggression under the Polish law are presented in: D. Drózdź, *Od ograniczenia do zakazu użycia siły na świecie. Odpowiedzialność państwa i jednostek za agresję i zbrodnię agresji*, Szczecin 2017, p. 327-433, and in case of international crimes presented in the ICC see: D. Drózdź, *Zbrodnia ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Szczecin 2017, p. 300-310.

of aggression. K. Indecki takes into account the application of human rights when considering the perpetrators of terrorist acts⁴³.

Necessity defence is a fundamental concept from the point of view in circumstances that exclude unlawfulness or guilt. Necessity defence is the right excluded the criminal liability by lack of unlawfulness in international criminal law. The second concept, similar to the previous one, is a state of higher necessity. In the ICC's Statute these two circumstances are included in the same article, and therefore it can be said that the necessity defence also includes the state of higher necessity, which excludes unlawfulness.

Theoretically, in such a situation, the country's leader within the assistance given to another country, or rather to its inhabitants, could "liquidate"- through *targeted killings* – the individual seeking to remove a part of society or property of another country. On the other hand, the ICC's Statute would exclude: juvenile delinquency, state of intoxication, error of fact, error of law (remaining unaware of unlawfulness) and necessity. If states that have not ratified the ICC's Statute will "turn to widely understood international criminal law", the above knowledge of these international crimes will be necessary for them, although the ICC would deal with a case transferred by the state if the referring court could not or would not wish to hear the case.

Certainly, it cannot be said that the death of person through *targeted killings* should not have consequences for their family, who would like to take legal action for compensation⁴⁴. "Doctrinal barriers have been established for the civil liability of unlawful death based on *targeted killings* denying access to judicial trials in Europe and the United States"⁴⁵. Judicial determination of guilt based on investigations would be associated with the aforementioned doctrinal barriers. As a result, families of victims, with few exceptions, have the right to determine the reasons for their loss, as Barry Kellman pointed out. It is unknown, however, who the author would want except the families of the victims and perpetrators, who would be the only persons that

⁴³ See: K. Indecki, *Stosowanie praw człowieka wobec sprawców aktów terrorystycznych*, [in:] K. Indecki, P. Potejko (eds.), *Terroryzm. Materia ustawowa?*, Warszawa 2009, p. 15-48. *Targeted killings* are also taken into account: D. Drózdź, *Od ograniczenia do zakazu użycia siły na świecie. Odpowiedzialność państwa i jednostek za agresję i zbrodnie agresji*, Szczecin 2017, p. 261-268.

⁴⁴ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., p. 52.

⁴⁵ Ibidem, p. 52-53.

could be considered as entitled to the moral and financial responsibility for the victim's death through *targeted killings*. The employer or the supervisor of the victim might be more likely witnesses in such case, although the case may be developing, especially as the problem of *targeted killings* is said to remain in the centre of interest of the public opinion⁴⁶.

There was a case of *targeted killings* in the UK in the House of Lords, and then it was transferred to the European Court of Human Rights⁴⁷. In this case obstacles could be: wrong, because non-European, citizenship during the proceedings before the European Court of Human Rights⁴⁸.

In the United States, there was investigated the case of Khan v. Sec'y of State for Foreign & Commonwealth Affairs, [2014] EWCA (Civ) 24⁴⁹. The defendant, who killed about 40 people including the plaintiff's father, dealt with local intelligence on targeted killings. The defendant argued that the information was confidential. He foresaw serious risk that information would be used for someone's death. It cannot be predicted that serious information will not concern someone's homicide, and the person providing the information would be responsible for aiding and abetting with murder. The court banned the office from passing on this information, since making claim would put the court in a situation, where it could lead to a discretionary assessment of a sovereign state⁵⁰.

Cases were to be settled before the courts, tribunals inadequate to the place and citizenship of the persons involved, and did not allow them to decide on the international rank because they were more concerned with what was "regional" (European or American). It is

⁴⁶ R. Geiß, *Recenzje*: Claire Finkelstein, Jens David Ohlin, Andrew Altman (eds.), *Targeted Killings: Law and Morality in an Asymmetrical World*, Oxford University Press, Oxford 2012, 496 p.; R. Otto, *Targeted Killings and International Law*. Springer, Heidelberg 2012, 661 p.; W.H. Boothby, *The Law of Targeting*, Oxford University Press, Oxford 2012, 603 p., EJIL 24 (2013), p. 707, 729.

⁴⁷ Al-Skeini v. United Kingdom, 2011-IV Eur. Ct. H.R. 99.

⁴⁸ See: B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., p. 56-57.

⁴⁹ Khan v. Sec'y of State for Foreign & Commonwealth Affairs, [2014] EWCA (Civ) 24. To learn more, see more: Barry Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, p. 58.

⁵⁰ Khan v. Sec'y of State for Foreign & Commonwealth Affairs, [2014] EWCA (Civ) 24, {29}.

possible that the International Criminal Court, as even the name defines, would be a better choice here, so it would be best if more states decided to join the Statute. However, first of all, they would have to acquaint themselves with the possibilities proposed by Barry Kellman in his widely understood international criminal law. Considering *targeted killings* would primarily be the duty of national courts, as such cases do not appear to be sufficiently serious if you want to treat *targeted killings* individually. Unless one person can be accused of many *targeted killings*, then one could qualify them as either a war crime or an aggression judged by the ICC with primary contribution of the UN's Security Council.

According to J. Larik, the European Union respects in its legislation international public law and cares about the validity of its legislation. Kadi's lawyer, whose case was conducted by the European Court of Justice, and whose advocate considered that the EU and UN settlements fit to each other like "ships at night", while should have remembered that, on the one hand, the EU has procedures deal with EU treaties, ie Lisbon, and on the other hand, it must be borne in mind that it must ensure the protection of fundamental rights within the EU in accordance with the law and the case law of the European Court⁵¹.

These laws allow the perpetrators to be justified, but they also provide the attenuating circumstances that allow them to refrain from imposing penalty. It is also necessary to take into account changes taking place in these rights, not forgetting about changing needs of the world, considering the diversity of the world and changes not only in the two rights mentioned. It starts with the assumption that the topic of *targeted killings* will remain in the centre of interest of the public opinion. All the more, one must make sure that the losses in people are not large. The death of one person does not lead to radical changes

⁵¹ „This is part of a wider trend of the ‘dynamic internationalization’ of EU primary law, which can also be observed in many national constitutions important constitutional questions it raises for the European Union, shines the spotlight on the question of the ‘tormented’ relationship between the EU and international law, in particular the United Nations”. J. Larik, *The Kadi Saga as a Tale of ‘Strict Observance’ of International Law: Obligations under The Un Charter, Targeted Sanctions and Judicial Review in The European Union*, "Netherlands International Law Review" 2014, LXI: 23-42, *T.M.C. Asser Instituut and Contributors*, p. 23. See: F. Stenhammar, *United Nations Targeted Sanctions, the International Rule of Law and the European Court of Justice's Judgment in Kadi and al-Barakaat*, "Nordic Journal of International Law" 2010, no 79, p. 113-140.

in the structure of an organisation or a state, because this person gets replaced very quickly. The changes introduced could be radical enough and the consequences for those people could be equally severe. Death does not have to be the solution.

Here should also be mentioned the changes in cyber-law that take into account the law of armed conflict. It would appear from these considerations that the law of armed conflict would require a change⁵² and international public and criminal law needs a new definition of armed conflict. It is possible that the consequences of such acts may prove to be very serious in the future.

Conclusions

The legislation, jurisdiction and doctrine in Europe and the United States try to deal with the problem of *targeted killings*. It is believed that mentioned programs concerning *targeted killings* in countries are not always lawful. States generally refer to the security of their own citizens and of the state, not having regard to international law (public or criminal), while it is extremely important to include, in addition to state security and its policies, a broadly understood law allowing for justification of those individuals or states, or for being held accountable in international or criminal liability. As mentioned, international public law or international criminal law would be taken into consideration.

Bibliography

Abresh W., Review of Nils Melzer, *Targeted Killing in International Law*, Oxford University Press, Oxford 2008, ISBN 9780199533169; "European Journal of International Law" 2009, no 20.

Al-Skeini v. United Kingdom, 2011-IV Eur. Court of Human Rights. 99.

Blum G., Heymann P., *Law and Policy of Targeted Killing*, "Harvard National Security Journal" 2010, vol. 1.

Boothby W.H., *The Law of Targeting*, Oxford University Press, Oxford 2012.

Clark R., *The Review Conference, on the Rome Statute of the International Criminal Court, Kampala, Uganda, 31. May – 2. June 2010*, "Australian International Law Journal" 2010.

David S.R., *Israel's Policy of Targeted Killing*, "Ethics & Int'l Affairs" 2003, no 17(1) / 111.

⁵² See: M. Piątkowski, *The Definition of the Armed Conflict in the Conditions of Cyber Warfare*, "Polish Political Science Yearbook" 2017, vol. 46 (1), p. 271–280.

Dershowitz A., *US Attack on bin Laden validates targeted killing*, "Jewish Report", 15(16).

Doebbler C.F.J., *Targeted killing and International law*, "NLJ Law Review" 1/2 (2).

Drózd D., *Od ograniczenia do zakazu użycia siły na świecie. Odpowiedzialność państwa i jednostek za agresję i zbrodnię agresji*, Szczecin 2017.

Drózd D., *Zbrodnia ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Szczecin 2017.

European Court of Justice's Judgment in *Kadi* and *al-Barakaat*.

Geiß R., Review of C. Finkelstein, J.D. Ohlin & A. Altman (eds.), *Targeted Killings: Law and Morality in an Asymmetrical World*, Oxford University Press, Oxford 2012.

Ghoshray S., *Targeted killings in International Law*, IND. INT'L & COMP. L. REV. 2014, vol. 24:2.

Indecki K., *Prawo karne wobec terroryzmu i aktu terrorystycznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1998.

Indecki K., *Samobrona wobec zamachu terrorystycznego*, [in:] L. Paprzycki, Z. Rau (eds.), *Praktyczne elementy przestępczości zorganizowanej i terroryzmu. Nowoczesna technologia i praca operacyjna*, Oficyna a Wolters Kluwer business 2009.

Indecki K., *Stosowanie praw człowieka wobec sprawców aktów terrorystycznych*, [in:] K. Indecki, P. Potejko, *Terroryzm. Materia ustawowa?*, Warszawa 2009.

Kellman B., *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement*, *Civil Rights and Discrimination Commons, Criminal Law Commons, Criminal Procedure Commons, International Law Commons, Law Enforcement and Corrections Commons*, "Boston College International and Comparative Law Review", vol. 40, issue 1 art. 3, B.C. Int'l & Comp. L. Rev. 27, [in:] *Military, War, and Peace Commons, National Security Law Commons, and the Transnational Law Commons*, 2017, <http://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol40/iss1/3>.

Krasman S., *Targeted Killing and Its Law: On a Mutually Constitutive Relationship*, "Leiden Journal of International Law" 2013, no 202.

Larik J., *The Kadi Saga as a Tale Of 'Strict Observance' of International Law: Obligations under the un Charter, Targeted Sanctions and Judicial Review in The European Union*, "Netherlands International Law Review" 2014, LXI: 23-42, T.M.C. Asser Instituut and Contributors.

Maklanron J., *South Africa's Disappointment with the International Criminal Court: The Unfair Treatment of African People Caused an End to Cooperation*, "Africology: The Journal of Pan African Studies" 2016, vol. 9, no. 7, (Atlanta, Georgia).

Melzer N., *Targeted killing in International Law*, 2011.

Otto R., *Targeted Killings and International Law*, Springer, Heidelberg 2012.

Piątkowski M., *The Definition of the Armed Conflict in the Conditions of Cyber Warfare*, "Polish Political Science Yearbook" 2017, vol. 46 (1).

Sofaer A.D., *Terrorism, the Law, and the National Defense: 6th Annual Waldemar A. Solf Lecture in International Law*, 126 Mil. L. Rev. 89 (1989).

Stenhammar F., *United Nations Targeted Sanctions, the International Rule of Law and the European Court of Justice's Judgment in Kadi and al-Barakaat*, "Nordic Journal of International Law" 2010, no 79.

The International Court of Justice's *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, 1996 I.C.J. 226 (8 July), a decision which Judge Rosalyn Higgins termed a *non liquet* opinion due to its inconsistencies at 583.

von Sliedregt E., *Individual criminal responsibility in International Law*, Oxford University Press 2011.

SANKCJE UNII EUROPEJSKIEJ WOBEC KOREAŃSKIEJ REPUBLIKI LUDOWO-DEMOKRATYCZNEJ W LATACH 2006-2017

Coraz śmielsze próby jądrowe dokonywane przez Koreańską Republikę Ludowo-Demokratyczną³, stanowią u progu 2018 r. poważne zagrożenie dla pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego, zwłaszcza w rejonie Azji Wschodniej. Działania KRLD podważają globalny system nieprolifracji i rozbrojenia, za którym od lat jednoznacznie opowiada się Unia Europejska⁴. W związku z systematycznym rozwojem prac nad bronią jądrową w Korei Północnej, poczynając od 2006 r. UE wdrożyła, i wdraża nadal, sankcje wynikające z rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ, które zaostrza również własnymi środkami.

Tło historyczne, przejęcie i utrwalenie władzy przez rodzinę Kimów

W rezultacie nowego światowego porządku, będącego efektem kończących II wojnę światową postanowień, Półwysep Koreański został podzielony na dwie strefy wzdłuż 38. równoleżnika. Jego północna część znalazła się pod okupacją Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich⁵, południowa zaś, znalazła się w strefie wpływów Stanów Zjednoczonych. Początkowy entuzjazm oraz nadzieje Koreańczyków na jedną, silną i niezależną Koreę legły w gruzach, ponieważ polityka zimnej wojny doprowadziła do ustanowienia dwóch odrębnych państw, o przeciwstawnych sobie systemach politycznych, gospodarczych, a także społecznych.

¹ dr Justyna Kulikowska-Kulesza, Uniwersytet w Białymstoku,
e-mail: j.kulikowska@uwb.edu.pl

² mgr Mateusz Ziemblicki, Uniwersytet w Białymstoku,
e-mail: mateusz.ziemblicki@gmail.com

³ Zwaną dalej jako KRLD lub Korea Północna.

⁴ Zwana dalej także UE.

⁵ Zwany dalej jako ZSRR lub Związek Radziecki.

Po klęsce Japonii w 1945 r. do północnej części Korei powrócił Kim Ir Sen⁶, który niemal natychmiast, choć zdaniem niektórych zachodnich badaczy Korei Północnej, niejako przez przypadek⁷, stanął na czele Północnokoreańskiego Biura Komunistycznej Partii Korei, przekształconego następnie w Komunistyczną Partię Korei Północnej⁸. W 1948 r. Najwyższe Zgromadzenie Ludowe ogłosiło utworzenie Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej, na której czele stanął Kim Tu Bong. Kim Ir Sen wybrany został premierem⁹.

Wojska radzieckie wycofały się z KRLD w 1948 r., a większość sił amerykańskich opuściło utworzoną na południu Republikę Koreańską do końca 1949 r. Rząd Korei Północnej uznał się za jedyny legalny rząd na całym Półwyspie Koreańskim. 30 czerwca 1949 r. Partia Pracy Korei Północnej połączyła się oficjalnie z Partią Pracy Korei Południowej, obnażając tym samym północnokoreańskie unifikacyjne aspiracje i tworząc ugrupowanie polityczne działające po dzień dzisiejszy, jako Partia Pracy Korei¹⁰.

25 czerwca 1950 r. wojsko KRLD zaatakowało Republikę Korei. Tak rozpoczęła się tzw. wojna koreańska, będąca pierwszą zbrojną konfrontacją zimnej wojny, trwająca do 27 lipca 1953 r. Szacuje się, że w wyniku tego konfliktu zginęło ponad 1,5 mln ludzi¹¹. Konsekwencją wojny koreańskiej jest utrwalony do dnia dzisiejszego podział Półwyspu Koreańskiego wzdłuż 38. równoleżnika (wyznaczają-

⁶ Kim Ir Sen (pisownia wynika z rosyjskiej transkrypcji), właśc. Kim Il-song albo Kim Song-dzu urodzony 15 kwietnia 1912 r. w Mangyŏngdae w Pjongjangu, syn Kim Hyong Jika, działacza chrześcijańsko-narodowej opozycji wobec japońskiej okupacji Korei. Od 1924 r. Kim Ir Sen przebywał na terenie Chin, gdzie dołączył do młodzieżowego ruchu marksistowskiego. Wykształcenie wojskowe oraz polityczne zdobył w ZSRR. Koreański polityk oraz przywódca Korei Północnej w latach 1946-1994, marszałek i *generalissimus* Koreańskiej Armii Ludowej, wieloletni przywódca Partii Pracy Korei. Zmarł 8 lipca 1994 r. w Pjongjangu. Określany przez propagandę KRLD jako tzw. *Wieczny Prezydent* lub *Wielki Wódz*.

⁷ B.R. Myers, *Najczystsza rasa. Propaganda Korei Północnej*, Warszawa 2011, s. 26. Zdaniem wspomnianego Autora, Kim Ir Sen był „najsłabiej wykształconym przywódcą w całym bloku wschodnim”.

⁸ A. Lankov, *From Stalin to Kim Il Sung: The Formation of North Korea, 1945-1960*, „NJ: Rutgers University Press” 2002, s. 28-29.

⁹ Ibidem, s. 44-47.

¹⁰ N. Levi, *System Polityczny Korei Północnej Aspekty Kulturowe*, Warszawa 2013, s. 34-35.

¹¹ S.M. Jager, *Brothers at War - The Unending Conflict in Korea*, London 2013, s. 237-242.

cy pilnie strzeżoną strefę zdemilitaryzowaną pomiędzy obiema Koreami). Należy przy tym podkreślić, że od tego momentu Stany Zjednoczone utrzymują silną obecność wojskową w Republice Korei, którą rząd północnokoreański określa, jako imperialistyczną siłę okupacyjną¹².

Po wojnie koreańskiej Kim Ir Sen rozpoczął konsolidację swojej władzy w KRLD. Stopniowo likwidował opozycję, w szybkim tempie następowała także militaryzacja kraju¹³. Przywódca Korei Północnej starał się zachowywać względną niezależność – również w kwestii ideologii - wobec ZSRR, a także Chińskiej Republiki Ludowej, czemu sprzyjał narastający w owym czasie konflikt między wspomnianymi mocarstwami. Ta swoista neutralność, przyczyniła się do rozwoju i wprowadzenia w KRLD, stworzonej przez Kim Ir Sena, oficjalnej doktryny politycznej *juche* (pol. *dżucze*)¹⁴. W 1975 r. Kim Ir Sen, chcąc kolejny raz zademonstrować swoją niezależność, zdecydował o przystąpieniu KRLD do tzw. ruchu państw niezaangażowanych (ang. *Non-Aligned Movement, NAM*)¹⁵. Lata 70. XX wieku to także systematyczne rozbudowywanie kultu jednostki Kim Ir Sena w KRLD¹⁶. W związku z przeprowadzonymi po wojnie koreańskiej czyszczeniami wewnątrzpartyjnymi, coraz większą rolę w Partii Pracy Korei zaczęła odgrywać rodzina Kim Ir Sena¹⁷, a zwłaszcza jego syn Kim Dzong Il. W 1972 r. zmieniona została konstytucja KRLD, w efekcie czego Kim Ir Sen zrezygnował z funkcji premiera, zostając prezydentem KRLD oraz utrzymując status sekretarza generalnego Partii Pracy Korei. Co ciekawe, zmieniona została również jego oficjalna biografia. Według nowej wersji, Kim Ir Sen przedstawiany był jako jedyny założyciel Partii Pracy Korei¹⁸. We wrześniu 1973 r. jego syn, Kim Dzong Il, został mianowany sekretarzem partyjnym ds. organizacji i agitacji politycznej Partii Pracy Korei. W październiku 1980 r. Kim Ir Sen włączył Kim Dzong Ila do kultu własnej osoby i wyznaczył

¹² F. Abt, *A Capitalist in North Korea: My Seven Years in the Hermit Kingdom*, North Clarendon 2014, s. 125-126.

¹³ D. Oberdorfer, R. Carlin, *The Two Koreas: A Contemporary History*, New York 2001, s. 10-11.

¹⁴ A. Lankov, op. cit., s. 66.

¹⁵ A. Buzo, *The Making of Modern Korea*, London 2002, s. 129.

¹⁶ A. Lankov, op. cit., s. 70.

¹⁷ Ibidem, s. 73.

¹⁸ Ch. Lee, *Evolution of the Korean Workers' Party and the Rise of Kim Chông-il*. *Asian Survey*, „University of California Press” 1982, s. 442.

go na swojego następcę. Kim Dzong Il kontynuował w następnych latach rozwijanie idei *juche* oraz znacznie częściej pojawiał się publicznie, zastępując coraz bardziej schorowanego ojca¹⁹. Kim Ir Sen, chcąc zapewnić całkowitą sukcesję swojemu synowi, na początku lat 90. XX wieku, przekazał mu przewodnictwo w Komisji Obrony Narodowej KRLD, a także powołał go na wysokie stanowiska w Partii Pracy Korei.

Kim Ir Sen zmarł w wyniku rozległego zawału serca 8 lipca 1994 r., a Kim Dzong Il stał się faktycznym przywódcą KRLD. Mimo zapewnionej sukcesji, syn Kim Ir Sena pierwsze lata swoich rządów poświęcił na konsolidację władzy, o czym świadczyć może m.in. to, że na czele Partii Pracy Korei stanął dopiero w październiku 1997 r. Po objęciu przez Kim Dzong Ila funkcji przewodniczącego partii, rozpoczął się w Korei Północnej okres zmian ideologicznych, których efektem była nowa doktryna – *Songun*²⁰ – która trzy lata później została przyjęta, jako oficjalna doktryna partyjna²¹.

15 stycznia 2009 r. jedna z południowokoreańskich agencji informacyjnych podała wiadomość, jakoby 8 stycznia 2009 r. Kim Dzong Il wystosował dyrektywę w sprawie włączenia swojego syna, Kim Dzong Una, w skład kierownictwa Partii Pracy Korei i mianował go swoim następcą²². Krótco później, 26 kwietnia 2009 r. południowokoreańska agencja *Yonhap* poinformowała, iż Kim Dzong Un otrzymał niższe stanowisko w Komisji Obrony Narodowej KRLD. We wrześniu 2010 r., tuż przed zjazdem Partii Pracy Korei, Kim Dzong Il nadał swojemu synowi stopień generalski, mianując go również członkiem komitetu centralnego Partii Pracy Korei. Kim Dzong Il zmarł w połowie grudnia 2011 r. (dokładna data nie jest znana). Oficjalną przyczyną jego śmierci podaną przez propagandę KRLD było „fizyczne i psychiczne wyczerpanie organizmu”. 19 grudnia 2011 r. Kim Dzong Un został oficjalnie ogłoszony przez propagandę Korei Północnej „wielkim następcą” Kim Dzong Ila²³, a 29 grudnia 2011 r.

¹⁹ B. Cumings, *North Korea: Another Country*, „The New Press” 2003, s. 12.

²⁰ N. Levi, *System...*, op. cit., s. 54.

²¹ Ibidem.

²² *Tajemniczy następca koreańskiego dyktatora*, <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiatea,2/tajemniczy-nastepca-koreanskiego-dyktatora,82649.html>, [dostęp: 13.11.2017].

²³ Korean Central News Agency, *Kim Jong Un Is Mental Mainstay of Korean People*, <https://www.kcna.co.jp/item/2011/201112/news20/20111220-10ee.html>, [dostęp: 13.11.2017].

podczas uroczystości kończących żałobę po śmierci ojca, został publicznie przedstawiony jako „Najwyższy Przywódca Partii, Armii i Narodu”²⁴. Dwa dni później (31 grudnia 2011 r.) północnokoreańska agencja KCNA podała, że Kim Dzong Un przejął najwyższe dowództwo Koreańskiej Armii Ludowej²⁵. W 2012 r. Kim Dzong Un objął stanowiska pierwszego sekretarza Partii Pracy Korei²⁶, przewodniczącego Komisji Obrony Narodowej KRLD²⁷ oraz został marszałkiem sił zbrojnych²⁸. Kim Dzong Un sfinalizował przejęcie pełnej kontroli nad państwem i siłami zbrojnymi KRLD 9 maja 2016 r. zostając przewodniczącym Partii Pracy Korei²⁹.

Pomimo początkowych przewidywań komentatorów, którzy poddawali w wątpliwość stabilność oraz samodzielność jego rządów, Kim Dzong Unowi udało się uniknąć konfliktów o władzę po swoim ojcu. Umiejętnie wykorzystał on początkowe wsparcie rodziny swojego ojca, by krótko później dokonać czystki w swoim najbliższym otoczeniu³⁰, konsolidując tym samym w swoim ręku władzę, trwającą po dziś dzień.

Program jądrowy KRLD, a sankcje UE

Już w 1963 r. Kim Ir Sen poprosił Związek Radziecki o pomoc w rozpoczęciu prac nad programem dotyczącym broni jądrowej, ale prośba ta spotkała się z odmową władz na Kremlu. ZSRR zgodził się

²⁴ Korean Central News Agency, *Solemn National Memorial Service for Kim Jong Il Held*, <http://www.kcna.co.jp/item/2011/201112/news29/20111229-10ee.html>, [dostęp: 13.11.2017].

²⁵ Korean Central News Agency, *Kim Jong Un Assumes KPA Supreme Commandership*, <https://www.kcna.co.jp/item/2011/201112/news31/20111231-01ee.html> [dostęp: 13.11.2017].

²⁶ Korean Central News Agency, *WPK Conference Elects Kim Jong Un as First Secretary of WPK*, <https://www.kcna.kp/>, [dostęp: 13.11.2017].

²⁷ Korean Central News Agency, *Kim Jong Un Elected First Chairman of NDC of DPRK*, <http://www.kcna.kp/>, [dostęp: 13.11.2017].

²⁸ Interia.pl, *Roszczy na szczytach władzy w Korei Północnej*, <http://fakty.interia.pl/swiat/news/roszczy-na-szczytach-wladzy-w-korei-polnocnej,1823>, [dostęp: 13.11.2017].

²⁹ Los Angeles Times, *North Korea ruling party gives Kim Jong Un a grander title: Chairman*, <http://www.latimes.com/world/asia/la-fg-north-korea-kim-jong-un-chairman-20160509-story.html>, [dostęp: 13.11.2017].

³⁰ Daily Mail, *Kim Jong Un's uncle executed for being a 'traitor' as North Korean state media describe him as 'worse than a dog'*, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2522859/>, [dostęp: 13.11.2017].

jednak pomóc KRLD w opracowaniu pokojowego programu energii jądrowej, w tym w szkoleniu północnokoreańskich naukowców w dziedzinie atomistyki³¹. Radzieccy inżynierowie wzięli udział w budowie Ośrodka Badań Jądrowych w Jongbjon, którego kluczowym elementem był reaktor badawczy IRT-2000, który zaczął działać w 1965 r.³²

Początek prac nad północnokoreańskim programem stworzenia broni jądrowej datuje się na początek lat 80. XX wieku. Skupiając się na praktycznych zastosowaniach energii jądrowej i ukończeniu samego systemu rozwoju broni jądrowej, Korea Północna w tym czasie zaczęła eksploatować urządzenia do produkcji i przeróbki uranu oraz przeprowadziła pierwsze testy jądrowe³³. Mimo tego w 1985 r. ratyfikowała *Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej* (ang. *Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons*). Jednak już na początku 1993 r., podczas wstępnej weryfikacji, Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej (ang. *International Atomic Energy Agency – IAEA*) stwierdziła, że istnieją mocne dowody wskazujące na prace KRLD nad rozwojem technologii budowy broni jądrowej. Gdy Korea Północna odmówiła wpuszczenia na swój teren specjalnej inspekcji, Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej zgłosiła ten fakt Radzie Bezpieczeństwa ONZ. Pod koniec 1993 r. Korea Północna ogłosiła wycofanie się z *Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej*, jednak szybko to wycofanie zawiesiła³⁴.

W 2002 r. Islamska Republika Pakistanu przyznała, że KRLD uzyskała pod koniec lat 90. XX wieku dostęp do pakistańskiej technologii jądrowej³⁵. W oparciu o dowody pochodzące z Pakistanu oraz Libii - ale także z samej Korei Północnej – Stany Zjednoczone

³¹ L. Jae-Bong, *U.S. Deployment of Nuclear Weapons in 1950s South Korea & North Korea's Nuclear Development: Toward Denuclearization of the Korean Peninsula*, „The Asia-Pacific Journal”, 04.04.2012.

³² International Atomic Energy Agency, *Research Reactor Details - IRT-DPRK*, <http://www.iaea.org/cgi-bin/rrdb.page.pl/rrdeta.htm?country=KP&site=IRT-DPRK&facno=258>, [dostęp: 13.11.2017].

³³ J. Pike, *Nuclear Weapons Program*, <https://www.globalsecurity.org/wmd/world/dprk/nuke.htm>, [dostęp: 13.11.2017].

³⁴ International Atomic Energy Agency, *Fact Sheet on DPRK Nuclear Safeguards*, <https://www.iaea.org/newscenter/focus/dprk/fact-sheet-on-dprk-nuclear-safeguards>, [dostęp: 13.11.2017].

³⁵ *North 'bribed its way to nuclear statehood'*, „The Washington Post”, 08.07.2011, s. 4.

oskarżyły KRLD o nieprzestrzeganie postanowień *Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej* i wstrzymały dostawy ropy naftowej. W 2003 r. Korea Północna ponownie ogłosiła wycofanie się z *Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej*³⁶, a w 2005 r. przyznała się do posiadania broni jądrowej, jednak obiecała zamknąć swój program jądrowy³⁷.

Dnia 9 października 2006 r. KRLD ogłosiła, że pomyślnie przeprowadziła pierwszy test jądrowy. Zdaniem amerykańskich ekspertów, eksplozja o sile niecałej kilotony miała miejsce pod ziemią, a jej skutkiem było niewielkie rozprzestrzenienie substancji promieniotwórczych³⁸. W efekcie tego, 20 listopada 2006 r. Rada Unii Europejskiej³⁹ przyjęła wspólne stanowisko 2006/795/WPZiB oraz rozporządzenie 329/2007, transponujące oenzyetowski system sankcji wobec Korei Północnej (który nakreślony został w rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1718 z 14 października 2006 r.) oraz dodała do nich autonomiczne środki unijne. Wśród sankcji nałożonych przez UE na KRLD znalazły się: embargo na broń, zamrożenie aktywów osób zaangażowanych w północnokoreański program jądrowy oraz zakaz podróży wspomnianych osób do UE, częściowy zakaz importu i eksportu mogącego przyczynić się do realizacji przez Koreę Północną programu jądrowego, balistycznego lub innego programu związanego z bronią masowego rażenia, oraz zakaz eksportu i importu dóbr luksusowych⁴⁰.

Na początku 2007 r. Korea Północna zadeklarowała wolę zamknięcia swoich obiektów jądrowych w Jongbjon w zamian za zniesienie wstrzymania dostaw ropy naftowej oraz normalizację stosunków ze Stanami Zjednoczonymi oraz Japonią⁴¹. KRLD wpuściła do Ośrodka Badań Jądrowych w Jongbjon inspektorów Międzynarodo-

³⁶ International Atomic Energy Agency, *Fact...*, op. cit., [dostęp: 13.11.2017].

³⁷ *North Korea Confirms It Has Nuclear Weapons*, <http://www.foxnews.com/story/2005/02/11/north-korea-confirms-it-has-nuclear-weapons.html>, [dostęp: 13.11.2017].

³⁸ *U.S.: Test Points to N. Korea Nuke Blast*, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/10/13/AR2006101300576.html>, [dostęp: 13.11.2017].

³⁹ Zwana dalej także, jako Rada.

⁴⁰ *Unijne sankcje wobec Korei Północnej*, <http://www.consilium.europa.eu/pl/policies/sanctions/history-north-korea/>, [dostęp: 13.11.2017].

⁴¹ *N. Korea Plans to Shut Down Nuke Facility*, <http://newsmax.com/archives/articles/2007/3/16/154255.shtml>, [dostęp: 14.11.2017].

wej Agencji Energii Atomowej, którzy 14 lipca 2007 r. potwierdzili zamknięcie reaktora jądrowego⁴². W zamian za to, Korea Północna zaczęła otrzymywać wstrzymaną wcześniej pomoc.

Okres względnej, dwuletniej stabilizacji zakończyło wystrzelenie przez KRLD 5 kwietnia 2009 r. satelity *Kwangmyŏngsŏng-2*, odebrane na arenie międzynarodowej jako test technologii, która w przyszłości mogłaby zostać wykorzystana do stworzenia międzykontynentalnego pocisku balistycznego, zdolnego przenosić broń jądrową⁴³. Rada Bezpieczeństwa ONZ niemal natychmiast przyjęła oświadczenie potępiające Koreę Północną. W odpowiedzi na nie KRLD zagroziła przeprowadzeniem kolejnej próby jądrowej. Do przeprowadzenia kolejnego testu jądrowego (którego siła wybuchu zdaniem specjalistów wyniosła od 2 do 7 kiloton) doszło 25 maja 2009 r. w Mantapsan (okręg Kilju) w północno-wschodniej części Korei Północnej⁴⁴. W odpowiedzi na to, 27 lipca 2009 r. Rada przyjęła wspólne stanowisko 2009/573/WPZiB i rozporządzenie 1283/2009, wprowadzające dodatkowe sankcje wobec Korei Północnej, w tym m.in.: oenzetowski zakaz podejmowania nowych zobowiązań w sprawie dotacji, pomocy finansowej, czy pożyczek dla KRLD, oenzetowski zakaz świadczenia usług finansowych, które mogłyby przyczynić się w przyszłości do realizacji północnokoreańskiego programu jądrowego, balistycznego lub innego programu związanego z bronią masowego rażenia (ponadto zakaz ten zaostrożono środkami UE w postaci ściślejszego monitorowania działań instytucji finansowych względem niektórych banków i podmiotów powiązanych finansowo z KRLD), oenzetowski obowiązek inspekcji na terytorium wszystkich państw członkowskich (w tym w portach morskich i lotniczych) ładunków pochodzących z Korei Północnej i przeznaczonych do KRLD, jeżeli dane państwo dysponuje informacjami dającymi uzasadnione podstawy do tego by podejrzewać, że ładunek taki zawiera produkty, których dostawa, sprzedaż, transfer lub eksport są zabronione na mocy rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ (ponadto obowiązek ten

⁴² *UN confirms N Korea nuclear halt*, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/6900184.stm>, [dostęp: 14.11.2017].

⁴³ *FACTBOX: North Korea's Taepodong-2 long-range missile*, <https://www.reuters.com/article/us-korea-north-missile/factbox/>, [dostęp: 14.11.2017].

⁴⁴ *North Korea's new nuclear test raises universal condemnation*, <http://npsglobal.org/eng/news/23-nuclear-a-radiological/566-north-koreas-new-nuclear-test-raises-universal-condemnation.html>, [dostęp: 14.11.2017].

uzupełniono środkiem UE w postaci wymogu informowania o wszystkich ładunkach pochodzących z Korei Północnej i przeznaczonych do tego kraju przed ich przybyciem lub wyeksportowaniem), oenzetowski obowiązek inspekcji statków na pełnym morzu, jeżeli państwo członkowskie dysponuje informacjami dającymi uzasadnione podstawy, by podejrzewać, iż ładunek zawiera produkty, których dostawa, sprzedaż, transfer lub eksport są zabronione na mocy rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ, oenzetowski obowiązek zachowania czujności i zapobiegania specjalistycznemu nauczaniu czy szkoleniu obywateli Korei Północnej w dziedzinach, które mogłyby przyczynić się do poszerzania północnokoreańskich działań jądrowych i do rozwoju systemów przenoszenia broni jądrowej oraz unijny zakaz eksportu dalszych wyrobów mogących przyczynić się do realizacji północnokoreańskiego programu jądrowego, balistycznego lub innego programu związanego z bronią masowego rażenia⁴⁵. Ponadto 4 sierpnia 2009 r. Unia Europejska przetransponowała decyzję oenzetowskiego Komitetu Sankcji o umieszczeniu pierwszych 5 osób i 8 podmiotów na liście przewidującej zamrożenie aktywów i zakaz podróży, a 22 grudnia 2009 r. zakazała eksportu wszystkich towarów i technologii podwójnego zastosowania (wymienionych w załączniku I do rozporządzenia WE nr 428/2009)⁴⁶. Dodatkowo UE samodzielnie umieściła na liście kolejnych 13 osób oraz 4 podmioty, które objęła zamrożeniem aktywów i zakazem podróży z powodu propagowania lub wspierania północnokoreańskiego programu jądrowego, balistycznego lub innego programu związanego z bronią masowego rażenia albo też z powodu świadczenia usług finansowych lub zapewniania aktywów czy zasobów (w tym finansowych), które mogłyby przyczynić się do realizacji tych programów⁴⁷.

W celu utrzymania skuteczności nałożonych sankcji, 29 czerwca 2010 r. Rada przyjęła rozporządzenie zmieniające unijną listę podlegających zakazowi eksportu i importu produktów, materiałów, sprzętu, towarów i technologii, które mogłyby przyczynić się do realizacji północnokoreańskiego programu jądrowego, balistycznego lub innego programu związanego z bronią masowego rażenia⁴⁸. W tym samym roku UE dodała jedną osobę oraz kolejnych 6 podmio-

⁴⁵ *Unijne sankcje...*, op. cit.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

tów do listy przewidującej zamrożenie aktywów i ograniczenie podróży. W efekcie tego na autonomicznej liście UE znalazło się 14 osób oraz 10 podmiotów⁴⁹. W 2011 r. Unia Europejska uzupełniła autonomiczną listę przewidującą zamrożenie aktywów i ograniczenie podróży o kolejne 3 osoby i 12 podmiotów⁵⁰.

W lutym 2012 r. KRLD ogłosiła zawieszenie prac nad wzbogacaniem uranu w Ośrodku Badań Jądrowych w Jongbjon oraz zadeklarowała gotowość wpuszczenia do niego inspektorów Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej⁵¹. Mimo tych zapowiedzi Korea Północna już w kwietniu 2012 r. przeprowadziła test rakiety dalekiego zasięgu. W rezultacie jakiegokolwiek negocjacje zostały wstrzymane.

12 lutego 2013 r. północnokoreańskie media podały o przeprowadzeniu trzeciej, w przeciagu ostatnich siedmiu lat, podziemnej próby jądrowej. Trzęsienie ziemi o początkowej sile 4,9 stopni w skali *Richtera* (zmienionej potem na 5,1) zarejestrowały chińskie, japońskie oraz amerykańskie ośrodki sejsmiczne⁵². W odpowiedzi, tego samego dnia, Japonia wezwała do zwołania nadzwyczajnego posiedzenia Rady Bezpieczeństwa ONZ, a rząd Republiki Koreańskiej ogłosił wprowadzenie podwyższonego alarmu *WATCHCON 2* (jest to ostatni poziom przed wojną)⁵³. Rada Unii Europejskiej już 18 lutego 2013 r. nałożyła na KRLD kolejny pakiet sankcji, zgodnie z rezolucją Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2087 z 22 stycznia 2013 r. Pakiet ten obejmował: zmieniony zakres zakazu eksportu, importu i zakupu niektórych towarów i technologii, oraz obowiązek zachowania przez państwa członkowskie czujności i powściągliwości wobec wjazdu (lub pod kierunkiem) osób lub podmiotów wymienionych na wcześniejszych listach sankcyjnych. Oprócz tego UE wpisała następne 4 osoby i 9 podmiotów na listę przewidującą zamrożenie aktywów

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ *North Korea Agrees to Curb Nuclear Work; U.S. Offers Aid*, <http://www.nytimes.com/2012/03/01/world/asia/us-says-north-korea-agrees-to-curb-nuclear-work.html>, [dostęp: 15.11.2017].

⁵² *North Korea appears to conduct 3rd nuclear test, officials and experts say*, <http://edition.cnn.com/2013/02/11/world/asia/north-korea-seismic-disturbance/index.html>, [dostęp: 15.11.2017].

⁵³ *Korea Północna przeprowadziła próbę jądrową*, <http://konflikty.wp.pl/gid,15327097,kat,107154...galeria.html?ticaid=11a3b4>, [dostęp: 15.11.2017].

i ograniczenia podróży⁵⁴. Dodatkowo, w myśl konkluzji Rady w sprawie Korei Północnej z 10 grudnia 2012 r., UE przyjęła także następujące sankcje autonomiczne: zakaz eksportu niektórych towarów mających znaczenie dla północnokoreańskich programów związanych z bronią masowego rażenia, szczególnie eksportu pewnych rodzajów aluminium, zakaz handlu złotem, metalami szlachetnymi i diamentami z rządem Korei Północnej, zakaz dostarczania nowych północnokoreańskich banknotów i monet Bankowi Centralnemu Korei Północnej lub na jego rzecz, graniczenia w ustanawianiu oddziałów i filii banków północnokoreańskich i we współpracy z nimi, zakaz wydawania lub kupna obligacji państwowych Korei Północnej lub obligacji przez nią gwarantowanych, zakaz otwierania nowych oddziałów, filii lub przedstawicielstw banków północnokoreańskich w UE oraz tworzenia nowych spółek *joint venture* lub przejmowania przez banki północnokoreańskie własności banków w UE, oraz zakaz otwierania przez instytucje finansowe z UE przedstawicielstw lub filii w Korei Północnej⁵⁵. 22 kwietnia 2013 r. Unia Europejska dodała następne 3 osoby i 2 podmioty do listy przewidującej zamrożenie aktywów i ograniczenie podróży (zgodnie z rezolucją Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2094 z 7 marca 2013 r.). Tego samego dnia, zgodnie z treścią wspomnianej rezolucji, Rada Unii Europejskiej nałożyła kolejne sankcje na Koreę Północną. Wśród nich wymienić należy: rozszerzenie zamrożenia aktywów na osoby lub podmioty działające w imieniu osób z listy lub pomagające w naruszaniu dotychczasowych sankcji, ograniczenia w nawiązywaniu i utrzymywaniu przez instytucje finansowe z UE bankowych stosunków korespondenckich z bankami Korei Północnej, odmowa prawa wejścia do portu wobec statków z Korei Północnej lub udających się do Korei Północnej, jeżeli statek odmawia poddania się kontroli, a istnieją uzasadnione podstawy, by podejrzewać, że znajdują się na nim zakazane artykuły, odmowa prawa startu, lądowania lub przelotu wobec samolotów, jeżeli istnieją uzasadnione podstawy, by podejrzewać, że znajdują się w nich zakazane artykuły oraz wzmożona czujność wobec północnokoreańskich dyplomatów.

W następnym roku, Rada dokonała przeglądu autonomicznej listy UE uznając, iż jedna ze znajdujących się na niej osób powinna zostać skreślona. Rada Unii Europejskiej usunęła także jeden pod-

⁵⁴ *Unijne sankcje...*, op. cit.

⁵⁵ *Ibidem*.

miot z unijnej listy podmiotów objętych zamrożeniem aktywów, ponieważ znajdował się on już na liście transponującej listę oenzetowską, a także dokonała drobnych zmian technicznych na wzór zmian na liście ONZ wprowadzonych przez oenzetowski Komitet Sankcji 31 grudnia 2013 r.⁵⁶ W dniu 8 października 2014 r. Rada Unii Europejskiej dodała kolejny podmiot do listy przewidującej zamrożenie aktywów (zgodnie z decyzją oenzetowskiego Komitetu Sankcji z 28 lipca 2014 r.) oraz -kierując się decyzją tego Komitetu z 30 lipca 2014 r. – dokonała kilku następnych zmian o charakterze technicznym na liście osób i podmiotów podlegających dotychczasowym sankcjom. Ponadto w związku z informacją o śmierci jednej z osób objętych autonomicznymi sankcjami UE, usunęła z listy jej nazwisko⁵⁷. Latem 2015 r. Rada Unii Europejskiej dodała kolejny podmiot oraz 6 następnych osób do listy przewidującej autonomiczne sankcje UE⁵⁸.

Pomimo kolejnych pakietów sankcji, KRLD 6 stycznia 2016 r. przeprowadziła kolejną, czwartą już, podziemną próbę jądrową. Amerykańskie służby geologiczne zarejestrowały wstrząs o magnitudzie 5,1⁵⁹. Tego samego dnia północnokoreańskie media podały do wiadomości, że KRLD dokonała udanej detonacji bomby wodorowej⁶⁰, niemniej niezależni obserwatorzy ocenili, że była to eksplozja ładunku jądrowego oparta na reakcji rozszczepienia ciężkich jąder atomowych uranu bądź plutonu⁶¹. Niewiele ponad miesiąc później, 7 lutego 2016 r., Korea Północna – pod pretekstem wystrzelenia na orbitę satelity do celów naukowych – dokonała testu międzykontynentalnego pocisku balistycznego.

W odpowiedzi na czwartą próbę jądrową, 4 marca 2016 r. Rada Unii Europejskiej dodała kolejnych 16 osób i 12 podmiotów do listy przewidującej zamrożenie aktywów i zakaz podróży (transponując tym samym nowe wpisy z listy ONZ będące efektem rezolucji Ra-

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ USGS, *M5.1 - 21 km ENE of Sungjibaegam, North Korea*, <https://earthquake.usgs.gov/earthquakes/eventpage/us10004bnm#executive>, [dostęp: 15.11.2017].

⁶⁰ *North Korea claims successful hydrogen bomb test in 'self-defence against US'*, <http://www.theguardian.com/world/2016/jan/06/north-korean-nuclear-test-suspected-as-artificial-earthquake-detected>, [dostęp: 15.11.2017].

⁶¹ *Council Condemns Nuclear Test by North Korea* <http://www.nytimes.com/2016/01/07/world/asia/...Security>, [dostęp: 15.11.2017].

dy Bezpieczeństwa nr 2270)⁶². Dalsze restrykcje wprowadzone zostały 31 marca 2016 r., kiedy to Rada rozszerzyła sankcje wobec Korei Północnej (zgodnie z rezolucją Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2270 z 2 marca 2016 r.). Wśród nich znalazły się: zakaz eksportu i importu wszelkich artykułów (z wyjątkiem żywności i leków), które mogłyby się przyczynić do rozwoju zdolności operacyjnych sił zbrojnych KRLD, inspekcja wszelkich ładunków pochodzących z Korei Północnej i przeznaczonych do tego kraju oraz zakaz lotów z zakazanymi artykułami, zakaz importu niektórych minerałów z Korei Północnej a także zakaz eksportu paliwa lotniczego do tego kraju, wydalenie przedstawicieli KRLD i obywateli państw trzecich, którzy angażują się w niedozwolone programy prowadzone przez ten kraj, oraz dodatkowe działania finansowe, takie jak np. obowiązek zamknięcia istniejących oddziałów, filii lub przedstawicielstw banków północnokoreańskich. Rada Unii Europejskiej dokonała także aktualizacji listy osób i podmiotów podlegających unijnym sankcjom wobec Korei Północnej, dodając jeden podmiot, jeden usuwając oraz aktualizując wpisy na temat 6 osób⁶³. W maju 2016 r. Rada dodała następnych 18 osób i jeden podmiot do listy przewidującej autonomiczne sankcje UE wobec Korei Północnej⁶⁴. Tym samym liczba osób podlegających tym sankcjom wzrosła do 32, a podmiotów do 13. Całkowita zaś liczba osób i podmiotów podlegających sankcjom w ogóle (w tym sankcjom ONZ), wyniosła odpowiednio 66 osób oraz 42 podmioty. Z uwagi na działania KRLD stanowiące poważne zagrożenie dla pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego w regionie i poza nim, Rada w dniu 27 maja 2016 r. przyjęła wobec niej kolejne sankcje, które uzupełniły oraz zaostrzyły, nałożony rezolucją Rady Bezpieczeństwa ONZ z 2 marca 2016 r., system sankcji. Sankcje te to: w sektorze handlu: zakaz importu z Korei Północnej produktów ropopochodnych i towarów luksusowych, zakaz dostawy, sprzedaży lub transferu do tego państwa dodatkowych produktów, materiałów i wyposażenia związanych z towarami i technologiami podwójnego zastosowania oraz zakaz publicznego wsparcia finansowego na rzecz handlu z Koreą Północną; w sektorze finansowym – zakaz transferu środków finansowych do Korei Północnej i z tego państwa; w sektorze inwestycyjnym – brak zgody na północnokoreańskie inwestycje – a dla

⁶² *Unijne sankcje...*, op. cit.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem.

obywateli i firm UE zakaz inwestowania w sektor wydobywczy, rafinerijny i chemiczny oraz zakaz nabywania udziałów w przedsiębiorstwach, które uczestniczą w nielegalnych programach KRLD; w sektorze transportu: zakaz lądowania na terytorium UE, startu z niego i przelotu nad nim wobec wszelkich samolotów eksploatowanych przez przewoźników z Korei Północnej lub pochodzących z tego państwa, zakaz wchodzenia do portów UE przez statki będące własnością Korei Północnej, eksploatowane przez to państwo lub mające północnokoreańską załogę⁶⁵.

KRLD przeprowadziła piątą próbę jądrową 9 września 2016 r. Według szacunków południowokoreańskich i japońskich służb geologicznych próba ta wywołała wstrząs o magnitudzie 5,3⁶⁶. W związku z wspomnianą, kolejną próbą jądrową, 8 grudnia 2016 r. Rada Unii Europejskiej dodała następnych 11 osób oraz 10 podmiotów do listy przewidującej zamrożenie aktywów i ograniczenie podróży⁶⁷. Decyzja ta była wykonaniem rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2321 z 30 listopada 2016 r. Cztery dni później, 12 grudnia 2016 r., Rada przyjęła konkluzje, w których jednoznacznie potępiła koreańskie próby jądrowe oraz liczne próby rakietowe przeprowadzone w 2016 r. Zaapelowała ponadto do północnokoreańskiego rządu, by wrócił do dialogu ze społecznością międzynarodową, zaprzestał prowokacji, a także porzucił działania jądrowe oraz rakietowe⁶⁸. Na początku 2017 r. (27 lutego), zgodnie z rezolucją Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2321 z 30 listopada 2016 r., Rada Unii Europejskiej nałożyła na Koreę Północną kolejny pakiet sankcji. Wśród nich wymienić należy: ograniczenia w transakcjach związanych z importem węglem, żelazem i rudą żelaza z KRLD, zakaz importu z Korei Północnej miedzi, niklu, srebra, cynku, zakaz eksportu do KRLD nowych helikopterów oraz statków, kolejne zaostrzenie restrykcji w sektorze finansowym, dodatkowe działania, które miałyby zapobiec specjalistycznemu nauczaniu lub szkoleniu obywateli Korei Północnej w dziedzinach, które potencjalnie mogłyby przyczynić się do realizacji północnokoreańskiego programu jądrowego lub rakietowego,

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ *North Korea nuclear test: Japan confirms huge quake caused by explosion*, <https://www.theguardian.com/world/live/2016/sep/09/>, [dostęp: 15.11.2017].

⁶⁷ *Unijne sankcje...*, op. cit.

⁶⁸ Ibidem.

oraz środki zawieszające współpracę naukowo-techniczną (z wyjątkiem wymian medycznych)⁶⁹.

Dnia 6 marca 2017 r. Korea Północna wystrzeliła cztery pociski balistyczne, z których trzy uderzyły ok 200 mil od linii brzegowej Japonii⁷⁰. Tego samego dnia północnokoreańskie media wyemitowały materiał, na którym Kim Dzong Un zadeklarował, że Korea Północna w niedługim czasie posiadać będzie międzykontynentalne pociski balistyczne przenoszące broń jądrową, które będą zdolne dotrzeć do kontynentalnej części Stanów Zjednoczonych⁷¹. Komunikat ten został zinterpretowany w zachodnich mediach jako rzucenia wyzwania administracji Donalda Trumpa. Działanie to spotkało się z dodatkowymi autonomicznymi sankcjami nałożonymi na KRLD. Wśród autonomicznych sankcji UE przyjętych przez Radę 6 kwietnia br. wymienić należy: rozszerzenie zakazu inwestowania w Korei Północnej na nowe sektory: branżę związaną z bronią konwencjonalną, metalurgię oraz przetwórstwo metali, przemysł lotniczy i kosmiczny; zakaz świadczenia osobom i podmiotom w Korei Północnej usług: komputerowych i pokrewnych, związanych z wydobywaniem surowców, usług związanych z przetwórstwem w sektorze chemicznym i rafineryjnym, a także usług w innych dziedzinach podlegających unijnemu zakazowi inwestycji; dodanie kolejnych 4 osób do listy sankcyjnej UE⁷². Wymienione środki te uzupełniły i zaostrzyły kolejny raz system sankcji nałożonych rezolucjami Rady Bezpieczeństwa ONZ. Kolejne restrykcje Rada wprowadziła 8 czerwca tego roku wpisując 14 osób oraz 4 podmioty na listę przewidującą zamrożenie aktywów i ograniczenia podróży. Decyzja ta wdrażała rezolucję Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2356 z 2 czerwca 2017 r., przyjętą w odpowiedzi na wciąż podejmowane przez KRLD działania jądrowe i raketowe⁷³.

W dniu 4 lipca 2017 r. Korea Północna wystrzeliła z lotniska *Panghyon* międzykontynentalną rakietę balistyczną *Hwasong-14*, która po 39 minutach lotu i pokonaniu 930 km uderzyła w wody japońskiej wyłącznej strefy ekonomicznej. Zdaniem dowództwa Floty

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ *North Korea: Four ballistic missiles fired into sea*, <http://www.bbc.com/news/world-asia-39175704>, [dostęp: 15.11.2017].

⁷¹ *Kim inspects 'nuclear warhead': A picture decoded*, <http://www.bbc.com/news/world-asia-41139741>, [dostęp: 15.11.2017].

⁷² *Unijne sankcje...*, op. cit.

⁷³ Ibidem.

Pacyfiku Stanów Zjednoczonych, pocisk ten – lecąc w swojej standardowej trajektorii - mógłby dotrzeć do wybrzeży Alaski⁷⁴. Pod koniec lipca KRLD wystrzeliła kolejną międzykontynentalną rakietę balistyczną, która tym razem przekroczyła zasięg 1000 km. Zdaniem amerykańskich analityków rakietą tą prawie na pewno byłaby w stanie dotrzeć do kontynentalnej części Stanów Zjednoczonych⁷⁵. W odpowiedzi, 10 sierpnia Rada Unii Europejskiej dodała kolejnych 9 osób i 4 podmioty (w tym północnokoreański bank handlu zagranicznego – *Joseon Trade Bank*) – do listy przewidującej zamrożenie aktywów i zakaz podróży, dokonując tym samym transpozycji części nowych sankcji przewidzianych w rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2371 z 5 sierpnia 2017 r⁷⁶.

Korea Północna przeprowadziła ostatnią, szóstą już próbę jądrową 3 września 2017 r. Tego dnia północnokoreańska agencja informacyjna przekazała komunikat o pomyślnym przetestowaniu bomby termojądrowej (zwaną również jako bomba wodorowa). Zdaniem ekspertów, próba ta wywołała wstrząs o magnitudzie 6,3⁷⁷. W związku z tym, 14 września Rada Unii Europejskiej zaostrzyła sankcje wobec KRLD, transponując środki sektorowe przewidziane w rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2371. Tym samym UE całkowitym zakazem objęła główne produkty eksportowe Korei Północnej, tj.: węgiel, żelazo, rudę żelaza, ołów i rudę ołowiu, a także owoce morza⁷⁸. Ponadto, zgodnie z transponowaną rezolucją nr 2371 obywatele Korei Północnej nie będą mogli podejmować pracy w żadnym państwie członkowskim⁷⁹. Dzień później Rada wpisała dodatkowe 3 podmioty i 1 osobę na listę przewidującą zamrożenie aktywów i ograniczenia podróży (co stanowiło transpozycję części nowych sankcji przewidzianych w rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ

⁷⁴ *North Korea missile 'greatly exceeded' altitude of 2,500 km: Japan Defense Ministry*, <https://www.reuters.com/article/us-northkorea-missiles-japan/...idUSKBN19P0I0>, [dostęp: 16.11.2017].

⁷⁵ *North Korea launches second long-range ICBM missile*, <https://www.nytimes.com/2017/07/04/world/asia/north-korea-missile-test-icbm.html>, [dostęp: 16.11.2017].

⁷⁶ *Unijne sankcje...*, op. cit.

⁷⁷ *North Korea conducts another nuclear test, neighbors say*, <https://www.washingtonpost.com/>, [dostęp: 17.11.2017].

⁷⁸ *Unijne sankcje...*, op. cit.

⁷⁹ Ibidem.

nr 2375)⁸⁰. Kolejna transpozycja sankcji sektorowych, wynikających z rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2375 nastąpiła 10 października. Te sankcje to m.in.: zakaz sprzedaży KRLD kondensatów gazu ziemnego, czy zakaz importowania z tego kraju wyrobów tekstylnych⁸¹. Unia Europejska kolejny już raz zaostrzyła sankcje wobec KRLD 16 października. Sankcje te objęły: całkowity zakaz inwestycji unijnych w KRLD obejmujący wszystkie sektory, całkowity zakaz sprzedaży Korei Północnej rafinowanych produktów petrochemicznych oraz ropy naftowej, a także obniżenie wysokości osobistych przekazów pieniężnych do KRLD z 15 000 do 5 000 euro⁸². Państwa członkowskie postanowiły ponadto, że nie przedłużą zezwoleń na pracę obywatelom Korei Północnej przebywającym na ich terytorium (z wyjątkiem uchodźców i innych osób korzystających z ochrony międzynarodowej)⁸³. Rada Unii Europejskiej wpisała dodatkowe 3 osoby i 6 podmiotów na listę przewidującą zamrożenie aktywów i ograniczenia podróży. Tym samym, według stanu na dzień 17 listopada br. UE objęła samodzielnie sankcjami 41 osób oraz 10 podmiotów (a 63 osoby i 53 podmioty są objęte sankcjami ONZ)⁸⁴. Ostatnimi działaniami Rady jest dodanie w dniu 18 października 4 północnokoreańskich statków do wykazu sankcji - statki te nie mogą zawijać do portów UE⁸⁵.

Zakończenie

Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna, pomimo nakładanych sankcji, w sposób systematyczny i planowy rozwija swój program nuklearny, dotyczący broni jądrowej oraz rakietowych pocisków balistycznych. Szczególny wzrost aktywności w tym zakresie można zaobserwować od końca 2011 r., czyli od momentu przejścia władzy w KRLD przez Kim Dzong Una. Dalszy rozwój tego programu przez Koreę Północną w najbliższej przyszłości jest więcej niż prawdopodobny.

Działania Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej w sferze polityki nuklearnej stanowią jawne pogwałcenie międzyna-

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Ibidem.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem.

rodowych zobowiązań tego kraju określonych w rezolucjach Rady Bezpieczeństwa ONZ. Co więcej, stanowią realne zagrożenie dla bezpieczeństwa międzynarodowego (zwłaszcza w Azji Wschodniej). Agresywna polityka Kim Dzong Una podważa globalny system nieprolifracji oraz implikuje konieczność ciągłego upowszechniania roli i znaczenia Traktatu o całkowitym zakazie prób z bronią jądrową (ang. *Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty*). Należy podkreślić, że kolejne pakiety sankcji wobec KRLD uderzą także – a może przede wszystkim – w obywateli Korei Północnej. Dlatego bardziej zasadnym wydaje się wywieranie presji na reżim Kim Dzong Una, m.in. poprzez wzmacnianie i dywersyfikację potencjału militarnego (w tym przede wszystkim obrony przeciwrakietowej) w Republice Korei oraz w Japonii, a także zwiększenie Floty Pacyfiku Stanów Zjednoczonych w regionie.

Bibliografia

Abt F., *A Capitalist in North Korea: My Seven Years in the Hermit Kingdom*, North Clarendon 2014.

BBC News, *Kim inspects 'nuclear warhead': A picture decoded*, <http://www.bbc.com/>.

BBC News, *North Korea: Four ballistic missiles fired into sea*, <http://www.bbc.com/>.

BBC News, *UN confirms N Korea nuclear halt*, <http://news.bbc.co.uk/>.

Buzo A, *The Making of Modern Korea*, London 2002.

CNN, *North Korea appears to conduct 3rd nuclear test, officials and experts say*, <http://edition.cnn.com/>.

Cummings B., *North Korea: Another Country*, „The New Press”, New York, 2003.

Daily Mail, *Kim Jong Un's uncle executed for being a 'traitor' as North Korean state media describe him as 'worse than a dog'*, <http://www.dailymail.co.uk/>.

Fox News, *North Korea Confirms It Has Nuclear Weapons*, <http://www.foxnews.com/>.

Interia.pl, *Rosządy na szczytach władzy w Korei Północnej*, <http://fakty.interia.pl/>.

International Atomic Energy Agency, *Fact Sheet on DPRK Nuclear Safeguards*, <https://www.iaea.org/>.

International Atomic Energy Agency, *Research Reactor Details – IRT-DPRK*, <http://www.iaea.org/>.

Jae-Bong L., *U.S. Deployment of Nuclear Weapons in 1950s South Korea & North Korea's Nuclear Development: Toward Denuclearization of the Korean Peninsula*, „The Asia-Pacific Journal”, 04.04.2012.

Jager S.M., *Brothers at War – The Unending Conflict in Korea*, London 2013.

Korean Central News Agency, *Kim Jong Un Assumes KPA Supreme Commandership*, <https://www.kcna.co.jp/>.

Korean Central News Agency, *Kim Jong Un Elected First Chairman of NDC of DPRK*, <http://www.kcna.kp/>.

Korean Central News Agency, *Kim Jong Un Is Mental Mainstay of Korean People*, <https://www.kcna.co.jp/>.

Korean Central News Agency, *Solemn National Memorial Service for Kim Jong Il Held*, <http://www.kcna.co.jp/>.

Korean Central News Agency, *WPK Conference Elects Kim Jong Un as First Secretary of WPK*, <https://www.kcna.kp/>.

Lankov A., *From Stalin to Kim Il Sung: The Formation of North Korea, 1945-1960*, „NJ: Rutgers University Press”, New Brunswick 2002.

Lee Ch., *Evolution of the Korean Workers' Party and the Rise of Kim Chông-il. Asian Survey*, „University of California Press”, Oakland 1982.

Levi N., *System Polityczny Korei Północnej Aspekty Kulturowe*, Warszawa 2013.

Los Angeles Times, *North Korea ruling party gives Kim Jong Un a grander title: Chairman*, <http://www.latimes.com/>.

Myers B.R., *Najczystsza rasa. Propaganda Korei Północnej*, Warszawa 2011.

Newsmax.com, *N. Korea Plans to Shut Down Nuke Facility*, <http://newsmax.com/>.

NPSGlobal Foundation, *North Korea's new nuclear test raises universal condemnation*, <http://npsglobal.org/>.

Oberdorfer D., Carlin R., *The Two Koreas: A Contemporary History*, New York 2001.

Pike J., *Nuclear Weapons Program*, <https://www.globalsecurity.org/>.

Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Unijne sankcje wobec Korei Północnej*, <http://www.consilium.europa.eu/>.

Reuters, *FACTBOX: North Korea's Taepodong-2 long-range missile*, <https://www.reuters.com/>.

Reuters, *North Korea missile 'greatly exceeded' altitude of 2,500 km: Japan Defense Ministry*, <https://www.reuters.com/>.

The Guardian, *North Korea claims successful hydrogen bomb test in 'self-defence against US'*, <http://www.theguardian.com/>.

The Guardian, *North Korea nuclear test: Japan confirms huge quake caused by explosion*, <https://www.theguardian.com/>.

The New York Times, *Council Condemns Nuclear Test by North Korea*, <http://www.nytimes.com/>.

The New York Times, *North Korea Agrees to Curb Nuclear Work; U.S. Offers Aid*, <http://www.nytimes.com/>.

The New York Times, *North Korea launches second long-range ICBM missile*, <https://www.nytimes.com/>.

The Washington Post, *North 'bribed its way to nuclear statehood'*, 08.07.2011, s. 4.

The Washington Post, *North Korea conducts another nuclear test, neighbors say*, <https://www.washingtonpost.com/>.

The Washington Post, *U.S.: Test Points to N. Korea Nuke Blast*, <http://www.washingtonpost.com/>.

TVN24, *Tajemniczy następca koreańskiego dyktatora*, <https://www.tvn24.pl/>.

USGS, *M5.1 – 21 km ENE of Sungjibaegam, North Korea*, <https://earthquake.usgs.gov/>.

WP.PL, *Korea Północna przeprowadziła próbę jądrową*, <http://konflikty.wp.pl/>.

DZIAŁANIA UNII EUROPEJSKIEJ UKIERUNKOWANE NA ROZWIĄZANIE KRYZYSU MIGRACYJNEGO

Kryzys migracyjny, jako konsekwencja sytuacji polityczno-gospodarczej w Syrii, jest jednym z najtrudniejszych wyzwań stojących nie tylko przed Unią Europejską, lecz również przed państwami położonymi na kontynencie europejskim². Wszakże nie wszystkie państwa Europy są bezpośrednio dotknięte nadmierną liczbą migrantów, aczkolwiek należy zaznaczyć, iż przez terytoria innych państw wiodą szlaki tranzytu (częstokroć nielegalnego) migrantów do miejsca docelowego.

Według słów papieża Franciszka³ – polityka rozwiązująca kryzys migracyjny winna być oparta na przekonaniu, iż życie ludzkie jest największą wartością⁴. Jednocześnie należy zaznaczyć, że ze zjawiskiem migracji powiązane są negatywne konsekwencje, takie jak wzrost terroryzmu, problemy gospodarcze państw, na terytoriach których przebywa nadmierna liczba uchodźców, a także różnice kulturowe.

¹ mgr Kamila Ziemian, Uniwersytet Jagielloński,
e-mail: kamilaziemian@interia.pl

² T. Jemioło, *Globalizacja. Szanse i zagrożenia*, Warszawa 2000, s. 9.

³ Papież Franciszek podczas wystąpienia w Kongresie USA wypowiedział następujące słowa: „[...] Nasz świat stoi w obliczu kryzysu uchodźców na skalę niespotykaną od II wojny światowej. To stawia przed nami wielkie wyzwania i wiele trudnych decyzji. Także na tym kontynencie tysiące osób zmuszonych jest wyruszyć na północ w poszukiwaniu lepszego życia dla siebie i swoich bliskich, w poszukiwaniu większych możliwości. Czyż nie tego pragniemy dla naszych dzieci? Nie możemy być zaskoczeni ich liczbą, ale raczej musimy ich postrzegać jako osoby, widząc ich twarze i słuchając ich opowieści, starając się zareagować najlepiej jak możemy na ich sytuację. Reagować w sposób, który jest zawsze humanitarny, sprawiedliwy i braterski. Musimy unikać powszechnej pokusy: odrzucenia tego, co uciążliwe. Pamiętajmy o złotej zasadzie: Wszystko, co byście chcieli, aby wam ludzie czynili i sami czyńcie. Reguła ta, wskazuje nam wyraźny kierunek. Traktujmy ich z tą samą miłością i współczuciem, z jakim sami chcemy być traktowani”. Zob. T. Halik, *Imigranci i my. Dekalog ks. Halika*, przeł. T. Dostatni, „Gazeta Wyborcza”, 14.11.2015.

⁴ J. Barcik, T. Srogosz, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Studia Prawnicze, Warszawa 2017, s. 67.

Niniejsze opracowanie ma charakter *sensu largo* w którym autorka analizuje działania Unii Europejskiej w celu rozwiązania kryzysu migracyjnego. W toku rozważań, zostaną przedstawione reakcje państw członkowskich Unii Europejskiej na rozwiązania proponowane przez organizację międzynarodową. Celem artykułu jest udowodnienie tezy, iż działania proponowane przez Unię Europejską ukierunkowane na rozwiązanie kryzysu migracyjnego, nie przyniosły oczekiwanych rezultatów i problem pozostaje nadal aktualny.

Unia Europejska a kryzys migracyjny

Migracja, spowodowana destabilizacją polityczną w Syrii, stała się jednym z politycznych priorytetów Unii Europejskiej. Jean Claude Juncker postulował stworzenie programu zarządzania kryzysem migracyjnym o charakterze wielopłaszczyznowym, gdyż tylko taki program gwarantował skuteczne zniwelowanie niepożądanego procesu. W myśl ideologii prezentowanej przez Junckera, Unia Europejska zaproponowała rozwiązać problem migracyjny za pomocą takich środków jak relokacja, harmonizacja i ujednolicenie polityki azylowej i wizowej, a także przez współpracę z państwami trzecimi.

Rada Europejska w oświadczeniu z dnia 23 kwietnia 2015 r., stwierdziła, iż najważniejszym aspektem, który w swoich działaniach winna uwzględniać Unia Europejska jest ratowanie życia ludzkiego – zwłaszcza na morzu Śródziemnym. W tym celu organizacja międzynarodowa wspólnie z Europejską Agencją Straży Przybrzeżnej i Granicznej (FRONTEX) prowadziła akcje ratownicze znane pod kryptonimami „Tryton” i „Posejdon”. Program migracyjny w swojej treści zawierał również rozwiązania zarządzania kryzysem migracyjnym o charakterze długo terminowym, do których można zaliczyć:

- ukierunkowane działania przeciwko przestępczym sieciom przemytniczym,
- reagowanie na wysoką liczbę przybyszów na terytorium UE w postaci relokacji,
- wspólne podejście do przyznawania ochrony uchodźcom potrzebującym ochrony w postaci przesiedlenia,
- współpracę z państwami trzecimi w celu opanowania migracji w państwach pochodzenia i tranzytu⁵.

⁵ Komisja Europejska, Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno – Społecznego i Komitetu Regionów, Eu-

W dniu 14 września 2015 r. Rada Europejska wydała decyzję o numerze 2015/1523 ustanawiającą środki tymczasowe w obszarze ochrony międzynarodowej na rzecz Włoch i Grecji. Po raz pierwszy w historii UE zastosowano artykuł 78 ustęp 3, Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, który pozwala na zastosowanie środków tymczasowych na korzyść państwa członkowskiego w sytuacji gdy jest ono obciążone wysoką liczbą osób migrujących. Powyższa decyzja jest zwięźceniem posiedzenia Rady Europejskiej w dniach 25 i 26 czerwca 2015 r., na którym stwierdzono, że skutecznym mechanizmem zwalczania kryzysu migracyjnego będzie realizacja trzech postulatów:

- relokacja/przesiedlenie,
- powrót/readmisja/reintegracja,
- współpraca z państwami pochodzenia i tranzytu.

Na wyżej wspomnianym posiedzeniu, zgodnie z zasadami odpowiedzialności i solidarności międzynarodowej pomiędzy państwami członkowskimi Unii Europejskiej, pojawiła się idea relokacji 40 000 migrantów z terytorium Grecji i Włoch, gdyż te państwa ze względu na swoje położenie przy basenie morza Śródziemnego były najbardziej dotknięte kryzysem migracyjnym. Podwaliną do zastosowania artykułu 78 ustępu 3 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej było zniwelowanie presji prowadzenia polityki azylowej ciężącej na Grecji i Włochach, jako konsekwencji kryzysu migracyjnego⁶. Jednocześnie należy zaznaczyć, iż pomoc okazana przez Unię

ropejski Program w zakresie migracji, Bruksela 13.5.2015, COM(2015)240final, s.1-26

⁶ „Według danych Europejskiej Agencji Zarządzania Współpracą Operacyjną na Zewnętrznych Granicach Państw Członkowskich Unii Europejskiej (Frontex) szlaki prowadzące przez środkową i wschodnią część regionu Morza Śródziemnego w 2014 r. były głównym obszarem nielegalnego przekraczania granic UE. W 2014 r. do samych tylko Włoch przybyło w sposób nielegalny ponad 170 000 migrantów, co stanowi wzrost o 277 % w porównaniu z 2013 r. Również w Grecji odnotowano stały wzrost liczby nielegalnych migrantów; liczba ta wyniosła 50 000, co stanowi wzrost o 153 % w porównaniu z 2013 r. Do końca 2015 r. całkowita liczba jeszcze wzrosła. W pierwszym półroczu 2015 r. liczba nielegalnych przekroczeń granicy we Włoszech wzrosła o 5 % w porównaniu z tym samym okresem poprzedniego roku. W tym samym okresie gwałtowny wzrost liczby nielegalnych przekroczeń granicy nastąpił w Grecji – był to sześciokrotny wzrost w porównaniu z pierwszym półroczem w 2014 r. (ponad 76 000 w okresie styczeń–czerwiec 2015 r. w porównaniu z 11 336 w okresie styczeń–czerwiec 2014 r.). Znaczna część całkowitej liczby nielegalnych migrantów, których obec-

Europejską Włochom i Grecji miała charakter tymczasowy. Rada Europejska nałożyła także na powyższe państwa obowiązek przedstawienia schematu działania uwzględniającego również politykę wizową i azylową⁷.

Na podstawie powyższej decyzji przyjęto, iż w ciągu dwóch lat od przyjęcia aktu normatywnego z terytorium Włoch winno być relokowanych 24 000 osób, zaś z terytorium Grecji 16 000 osób. Dodatkowo postulowano doprecyzowanie kryteriów, które miały wskazywać, których migrantów należy objąć planem relokacji przy jednoczesnym poszanowaniu zasady humanitaryzmu. Planowano utworzyć spójny mechanizm relokacyjny, którego wyznacznikiem miał być próg wyznaczony stosunkiem liczby migrantów na poziomie unijnym wraz z liczbą decyzji o udzieleniu ochrony międzynarodowej w postępowaniu w I instancji do łącznej liczby decyzji podjętych w sprawie udzielenia protekcji przez państw członkowskie Unii Europejskiej na podstawie najnowszych i dostępnych danych statystycznych. Próg ten miał być swoistym gwarantem przyśpieszenia procedur administracyjnych dla osób, które faktycznie potrzebują ochrony międzynarodowej, a także pomóc w relokowaniu osób, których wnioski najprawdopodobniej zostałyby rozpatrzone negatywnie, a co za tym idzie – zapobiegania dłuższego przebywania przez migranta na terytorium unijnym⁸.

Dodatkowo decyzja Rady Europejskiej w celu umocnienia zasady solidaryzmu pomiędzy państwami członkowskimi Unii Europejskiej zapewniła, iż państwa członkowskie, za przyjęcie każdego migranta na podstawie polityki relokacyjnej otrzymają kwotę 6000 euro za każdą osobę⁹. Jednocześnie należy zaznaczyć, iż realizacja polityki relokacyjnej wymagała od państw członkowskich Unii Europejskiej wypracowania spójnego mechanizmu relokacyjnego.

ność stwierdzono w tych dwóch regionach, obejmowała migrantów posiadających obywatelstwo państw, których obywatele w znacznym odsetku – według danych Eurostatu – uzyskują na poziomie Unii ochronę międzynarodową”. Zob. Decyzja Rady z dnia 14 września 2015 r. ustanawiająca środki tymczasowe w obszarze ochrony międzynarodowej na rzecz Włoch i Grecji, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, L 239/146, UE 2015/1523, 15.9.2015.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

W tym kontekście niezbędna była współpraca administracyjna pomiędzy organami państw członkowskich Unii Europejskiej¹⁰

Poważne wątpliwości budził również dylemat wyboru państwa członkowskiego Unii Europejskiej do którego migrant winien być relokowany. Zgodnie z decyzją Rady Europejskiej z dnia 14 września 2015 r. należało brać pod uwagę cechy i umiejętności wnioskodawców takie jak wykształcenie, znajomość języków, więzy rodzinne, kulturowe oraz społeczne celem zapewnienia jak najlepszej integracji potrzebujących z środowiskiem w państwie przyjmującym¹¹.

Decyzja Rady Europejskiej z dnia 14 września 2015 r. zawierała również postulaty niwelowania nielegalnego przemieszczania migrantów pomiędzy państwami członkowskimi UE. Państwa przyjmujące uchodźców na podstawie polityki relokacyjnej winny im zapewnić świadczenia materialne, świadczenia społeczne, skuteczne środki odwoławcze mieszkanie, odzież, a także artykuły niezbędne do egzystencji m.in. żywność i napoje. Dodatkowo migranci powinni być informowani w zakresie legalnych możliwości przemieszczania pomiędzy państwami członkowskimi Unii Europejskiej. Wprowadzono również rozwiązanie, iż każde państwo, które wykryje nielegalnego migranta na swoim terytorium jest zobligowane do zawracania go do państwa członkowskiego relokacji. Po dokonaniu powyższego kroku państwo może wydać zakaz wjazdu na swój obszar migrantowi, który został zawrócony do kraju relokacji, uniemożliwiając mu tak zwane „wtórne przemieszczanie”. Państwa członkowskie zobligowano również do utworzenia punktów kontaktowych i wyznaczenia oficerów łącznikowych celem usprawnienia systemu relokacji. Państwa członkowskie dodatkowo w okresie trzymiesięcznym powinny informować o liczbie uchodźców, których mogą przyjąć na swoje terytorium. Wprowadzono również zasadę, iż można relokować tylko i wyłącznie osobę od której pobrano odciski palców, a także relokacji można odmówić tylko w wyjątkowych sytuacjach m.in. zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego lub porządku publicznego. Zgodnie z decyzją Rady proces relokacji nie powinien trwać dłużej niż dwa miesiące od momentu, w którym państwo członkowie wyraziło zgodę na kroki relokacyjne. Powyższy proceder można przedłużyć o dwa tygodnie w uzasadnionych przypadkach. Na wniosek Grecji lub Włoch proces relokacji może zostać przedłużony o cztery tygodnie kiedy wystąpią

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

poważne przeszkody udowodnione przez powyższe państwa. Jest to powiązane bezpośrednio z obowiązkami nałożonymi na Grecję lub Włochy w postaci zapewnienia identyfikacji, rejestracji i pobrania odcisków palców osób, które mają zostać objęte systemem relokacyjnym¹².

Dodatkowo w decyzji Rady z dnia 14 września 2015 r. podkreślono, iż podwaliną procesu relokacji winno być poszanowanie zasady humanitaryzmu. Postulowano, aby szczególną opieką otoczyć małoletnie dzieci. Wdrożono zasadę, iż rodziny winny przebywać na terytorium jednego państwa członkowskiego Unii Europejskiej. Procedura relokacyjna winna być realizowana w języku zrozumiałym dla uchodźcy, przez co państwa członkowskie winny zapewnić pomoc adekwatnego tłumacza¹³.

Rada, wydając powyższą decyzję podsumowała, iż państwa członkowskie nie są w stanie zrealizować polityki relokacyjnej samodzielnie, dlatego Unia Europejska na zasadzie pomocniczości zobligowana jest do pomocy w realizacji postulatów aktu normatywnego. Postanowieniami powyższej decyzji zostały objęte wszystkie państwa członkowskie Unii Europejskiej, oprócz Irlandii ze względu na klauzulę „opt in” i „opt aut”¹⁴.

Rada w dniu 22 września 2015 r. wydała kolejną decyzję o numerze 2015/1601 ustanawiającą środki tymczasowe w obszarze ochrony międzynarodowej na rzecz Włoch i Grecji jako efekt trudnej sytuacji w basenie morza Śródziemnego. Decyzja była efektem stale pogłębiającego się kryzysu migracyjnego spowodowanego napływem dużej ilości obywateli państw trzecich, co niejednokrotnie było powiązane z nielegalnym przekraczaniem granic zewnętrznych i wewnętrznych państw członkowskich Unii Europejskiej¹⁵.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ „Według danych Europejskiej Agencji Zarządzania Współpracą Operacyjną na Zewnętrznych Granicach Państw Członkowskich Unii Europejskiej (Frontex), przez pierwsze osiem miesięcy 2015 r. szlaki prowadzące przez środkową i wschodnią część regionu Morza Śródziemnego były głównym obszarem nieuregulowanego przekraczania granic Unii. Od początku 2015 r. około 116 000 migrantów przybyło do Włoch w sposób nieuregulowany (w tym około 10 000 migrantów o nieuregulowanym statusie, którzy zostali zarejestrowani przez miejscowe władze, lecz jeszcze nie są potwierdzeni w danych agencji Frontex). W maju i czerwcu 2015 r. agencja Frontex odnotowała 34 691 przypadków nieu-

Mając na uwadze powyższe statystyki i konsekwencje nadmiernej ilości uchodźców na terenie Grecji i Włoch w postaci zachwiania polityki migracyjnej i azylowej powyższych państw Rada po konsultacji z państwami członkowskimi Unii Europejskiej podjęła decyzję o relokacji kolejnych 12000 uchodźców, którzy potrzebowali ochrony międzynarodowej. Na Grecję i Włochy został nałożony obowiązek przedstawienia propozycji poprawy polityki migracyjnej i azylowej celem niwelowania kryzysu uchodźczego. Wprowadzono również mechanizm na podstawie którego państwo członkowskie Unii Europejskiej miało prawo poinformowania Rady i Komisje w okresie trzech miesięcy od dnia wejście w życie decyzji, iż nie jest w stanie uczestniczyć w procesie relokacji do 30% wnioskodawców przyznanych zgodnie z aktem normatywnym. Powyższe można zastosować tylko w wyjątkowych okolicznościach, a także winno to być stosownie udowodnione¹⁶.

Decyzja również wprowadzała warianty o charakterze ekonomicznym. Podtrzymała stanowisko, iż za każdą relokowaną osobę państwo członkowskie otrzyma zryczałtowaną kwotę 6000 euro. Należy zaznaczyć, iż wprowadzono system wsparcia finansowego dla Grecji i Włoch w postaci przekazania za każdą osobę relokowaną kwoty 500 euro celem przekazania osoby znajdującej się w potrzebie do państwa relokowanego¹⁷.

Głównymi postulatami wyżej wspomnianej decyzji było uruchomienie nadzwyczajnego systemu relokacji, a także umieszczenia

regulowanego przekroczenia granicy, w lipcu i sierpniu zaś – 42 356 takich przypadków, co oznacza wzrost o 20%. Znaczny wzrost tej liczby w 2015 r. zaobserwowała również Grecja, do której przybyło ponad 211 000 migrantów o nieuregulowanym statusie (w tym około 28 000 migrantów o nieuregulowanym statusie, którzy zostali zarejestrowani przez miejscowe władze, lecz jeszcze nie zostali potwierdzeni w danych agencji Frontex). W maju i czerwcu 2015 r. agencja Frontex odnotowała 53 624 przypadki nieuregulowanego przekroczenia granicy, w lipcu i sierpniu zaś – 137 000 takich przypadków, co oznacza wzrost o 250%). Znacząca część całkowitej liczby migrantów o nieuregulowanym statusie, których obecność stwierdzono w tych dwóch regionach, obejmowała migrantów posiadających obywatelstwo państw, których obywatele w znacznym odsetku – według danych Eurostatu – uzyskują na poziomie Unii ochronę międzynarodową”. Zob. Decyzja Rady UE 2015/1601 z dnia 22 września 2015 r. ustanawiająca środki tymczasowe w obszarze ochrony międzynarodowej Włoch i Grecji, L 248/80, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, 24.9.2015.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

w państwach najbardziej potrzebujących, znanych pod nazwą państw pierwszej linii, zespołów Europejskiego Urzędu Wsparcia w dziedzinie Azylu, którego głównym zadaniem miało stać się wspólne rozpatrywanie wniosków w sprawie międzynarodowej protekcji, a także rejestrowanie i pobieranie odcisków palców¹⁸.

Decyzja z dnia 22 września 2015 r. rozdzieliła pomiędzy państwa członkowskie Unii Europejskiej liczbę osób relokowanych, które winny przyjąć na swoje terytorium. Nie wszystkie państwa zgodziły się na powyższe rozwiązanie, niejednokrotnie powołując się na porządek publiczny i bezpieczeństwo wewnętrzne, jednocześnie licząc się z konsekwencjami zapłacenia wysokich kontrybucji. Takie stanowisko zajęły – Polska, Węgry i Słowacja.

Ze względu na odmowę realizacji polityki relokacyjnej Unia Europejska podjęła następujące działania, mianowicie szukając pomocy u państw trzecich. Na szczycie państw członkowskich Unii Europejskiej w Brukseli 17 – 18 marca 2016 r. opracowano strategię zarządzania kryzysem uchodźczym, która została przedstawiona 17 marca 2016 r. przez Claude’a Jeana Junckera. Podwaliną powyższego schematu były cztery filary:

- współpraca z Turcją;
- powstrzymanie swobodnego przemieszczania się migrantów;
- przywrócenie efektywnego działania strefy Schengen;
- zwiększenie pomocy humanitarnej zmagających się z największą liczebnością migrantów i uchodźców.

Analizując powyższe filary należy dostrzec, iż są one zbliżone do wariantów niwelowania kryzysu uchodźczego, które proponowano już w roku 2015, aczkolwiek swoistym *novum* jest porozumienie pomiędzy Unią Europejską a Turcją. Na mocy powyższego porozumienia Turcja zobowiązała się, iż każda osoba, która bezprawnie przekroczy turecko-grecką granicę zostanie zawrócona na terytorium Turcji. Powyższe działanie nie było uzależnione od narodowości migranta. Postanowienie zostało w krótkim czasie wcielone w życie, gdyż pierwsze kroki realizacji założenia datuje się 20 marca 2016 r. Dodatkowo postanowiono, iż za każdego migranta z państwa Syryjskiego, zawróconego z Grecji na terytorium Turcji, na terytorium Unii Europejskiej zostanie przyjęty inny uchodźca. Powyższy proceder nazwano mianem *readmisji*, zaś pierwsze kroki miały miejsce

¹⁸ Decyzja Rady z dnia 22 września 2015 roku..., op. cit.

4 kwietnia 2016 r. Turcja zobowiązała się również do zastosowania rozwiązań celem powstrzymania nielegalnej migracji na terytorium Unii Europejskiej zarówno drogą morską, jak i lądową. Wprowadzono również działania znane pod nazwą *Voluntary Humanitarian Admission Scheme* polegające na tym, iż Unia Europejska uruchomi dobrowolny system relokacyjny, lecz pod warunkiem, iż skala nielegalnej migracji zostanie ograniczona. Unia Europejska na mocy porozumienia zobligowała się do przekazania 6 mld euro na rzecz Turcji celem pomocy uchodźcom przebywającym na jej obszarze. Kwota 3 mln euro została przekazana niezwłocznie po zawartym porozumieniu, zaś różnica pomiędzy kwotą obiecaną, a kwotą zapłaconą zostanie pokryta po wykorzystaniu pierwszej transzy (planowo 2018 r.). Unia Europejska zobowiązała się do liberalizacji ruchu wizowego z Turcją, który miał obowiązywać od 1 lipca 2016 r.. Powyższego nie udało się zrealizować ze względu na fakt, iż Turcja spełniała tylko połowę przesłanek stawianych dla ruchu bezwizowego. Dodatkowo miały zostać wznowione pertraktacje członkostwa Turcji w Unii Europejskiej, a także nad rozszerzeniem unii celnej na terytorium tureckie. Dodatkowo Turcja i Unia Europejska zobowiązały się do działalności humanitarnej na rzecz Syrii celem zmniejszenia zjawiska migracyjnego¹⁹.

Komisja Europejska w komunikacie do Parlamentu Europejskiego i Rady w kierunku reformy wspólnego Europejskiego systemu azylowego i zwiększenia liczby legalnych sposobów migracji do Europy z dnia 6 kwietnia 2016 r. – obserwując niedociągnięcia w polityce azylowej i migracyjnej w 2015 r., skutkującej nielegalnym napływem do Europy znacznej liczby uchodźców – sformułowała pięć podstawowych zasad, na których winna się skupić polityka migracyjna.

1. „Ustanowienie zrównoważonego i sprawiedliwego systemu ustalania państwa członkowskiego odpowiedzialnego za osoby ubiegające się o azyl”²⁰. Powyższy postulat był efektem odsyłania pomiędzy państwami członkowskimi nielegalnych migrantów w sytuacji

¹⁹ J. Dobrowolska-Polak, *Turcja, Unia Europejska i uchodźcy. Porozumienia w sprawie zarządzania kryzysem migracyjnym*, Biuletyn Instytutu Zachodniego, Seria Specjalna – Uchodźcy w Europie, s. 1-5.

²⁰ Komisja Europejska, *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego i Rady w kierunku reformy wspólnego europejskiego systemu azylowego i zwiększenia liczby legalnych sposobów migracji do Europy*, COM (2016) 197 final, Bruksela 6.4.2016, s. 6.

kiedy żadne państwo nie chciało wziąć odpowiedzialności za powyższą osobę. Celem zniwelowania powyższego zjawiska postulowano dostosowanie międzynarodowego schematu azylowego do wyzwania jakim jest napływ dużej ilości migrantów.

2. „Wzmocnienie systemu *Eurodac*”²¹. Jest to system bazy danych informujący o odciskach palców osób ubiegających się o azyl na terytorium Unii Europejskiej. Działa on od 2003 r.²² i jest wykorzystywany przez państwa członkowskie jako swoisty dowód, iż osoba ubiegająca się o azyl była już w jednym państwie członkowskim przed przyjazdem do innego państwa. Komisja postuluje powiększenie znaczenia systemu *Eurodac* przez nadanie mu roli przyspieszenia identyfikacji migranta, co pozwoli mu na szybsze otrzymanie dokumentów. Z kolei państwa członkowskie będą mogły monitorować możliwość ucieczki migranta, co pozwoli na zastosowanie procedury readmisji. Reasumując, unowocześnienie systemu *Eurodac* pozwoli na monitorowanie zjawiska nielegalnej migracji²³.

3. „Większa spójność i prawdziwie wspólny unijny system azylowy”²⁴. W tym przypadku Komisja postuluje utworzenie jednego wspólnego systemu azylowego, który zastąpi politykę narodową państw członkowskich Unii Europejskiej.

4. „Zapobieganie wtórnym wpływom w Unii Europejskiej”²⁵. Należy opracować schemat działania, aby procedury ubiegania się o azyl nie zostały zakłócone przez migrantów uprawiających „turystrykę azylową” tj. migrujących z jednego państwa członkowskiego Unii Europejskiej do drugiego legalnymi bądź nielegalnymi sposobami.

5. „Nowe uprawnienia unijnej agencji ds. azylu”²⁶. Komisja postuluje poszerzenie kompetencji Europejskiego Urzędu Wsparcia w dziedzinie Azylu przez powierzenie zadań o charakterze operacyjnym, co pozwoli na lepsze zapewnienie polityki azylowej proponowanej przez Unię Europejską.

²¹ Ibidem.

²² Komisja Europejska, Wspólny Europejski system azylowy, sprawy wewnętrzne, Unia Europejska 2014, s. 19.

²³ Komisja Europejska, Komunikat Komisji..., op. cit., s. 9-11.

²⁴ Ibidem, s. 6.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

Jak zostało przytoczone powyżej, Unia Europejska wprowadziła liczne rozwiązania celem zniwelowania skali kryzysu migracyjnego, poczynwszy od ujednolicenia i harmonizacji polityki azylowej i wizowej, podjęcia kroków relokacyjnych, a także przez zawarcie porozumienia z Turcją. Ponadto, w sytuacji, gdy nie wszystkie państwa członkowskie Unii Europejskiej przyjęły postulaty organizacji międzynarodowej, należy stwierdzić, iż dylemat ten pozostaje jak nadal aktualny.

Konsekwencje kryzysu migracyjnego

Tak jak wyżej zostało już wspomniane, nie wszystkie państwa członkowskie Unii Europejskiej, wyraziły zgodę na przyjęcie na swoje terytorium migrantów, objętych planem relokacyjnym, jednocześnie godząc się na zapłacenie wysokich kontrybucji. W obliczu powyższego faktu należy konkludować, iż kryzys migracyjny zachwiał solidarność państw członkowskich Unii Europejskiej, która jest jedną z naczelných zasad funkcjonowania organizacji międzynarodowej.

Kryzys migracyjny spowodował również zwiększenie kontroli granicznej na całym obszarze strefy Schengen, w celu kontrolowania przez państwa członkowskie liczby migrantów wkraczających na ich terytorium, jak również zwalczanie szlaków tranzytowych uchodźców do miejsca docelowego. Jednak, pomimo wzmożonej kontroli granicznej, przestępczość transgraniczna w postaci nielegalnego przemytu migrantów – rozwija się. Europejski Urząd Policji w swoim raporcie pt. *SOCTA 2013. EU. Serious and organised crime threat assessment* informuje, że „w Unii Europejskiej prowadzi działalność około 3600 zorganizowanych grup przestępczych, z których 70% to grupy skupiające przestępców różnych narodowości”²⁷.

Dodatkowo należy zaznaczyć, iż ideologia Unii Europejskiej o wprowadzeniu uniwersalnego systemu azylowego, a także opracowania skutecznego mechanizmu weryfikacyjnego tożsamości osób migrujących również nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Mimo kontroli granicznych zarówno wewnętrznych jak i zewnętrznych Unii Europejskiej liczba migrantów stale wzrasta. W związku z tym, państwa członkowskie nie są w stanie kontrolować liczby uchodźców, przebywających na ich terytorium. Brak sprawnie działającego systemu weryfikacyjnego niejednokrotnie skutkuje, iż wraz z migranta-

²⁷ M. Kluczyński, *Przeciwdziałanie procederom handlu ludźmi i przemytu w Polsce*, „Przegląd bezpieczeństwa wewnętrznego” 11/14, s. 237-238.

mi mogą przemieszczać się radykalni islamieści tak zwani terroryści: seria zamachów w Paryżu w 2015 r., zamach na promenadzie w Nicei w 2016 r., zamach w Berlinie w 2016 r., a także zamach w Barcelonie w 2017 r.²⁸

Analizując konsekwencje kryzysu migracyjnego należy również wspomnieć o skutkach ekonomicznych i społecznych z perspektywy państw najbardziej obciążonych. Mimo pomocy finansowej Unii Europejskiej, a także podejmowanych przez organizację międzynarodową działań powyższe państwa borykają się z dylematami o charakterze ekonomiczno-finansowym. Państwa występujące w charakterze gospodarzy są zobligowane do zapewnienia migrantom podstawowych warunków egzystencjonalnych, a także ponoszą wydatki powiązane z dostosowaniem uchodźców do nowych realiów tj. zapewnienie odpowiedniej edukacji. Państwa muszą również stworzyć nowe miejsca pracy, tym samym pozbawiając obywateli możliwości zarobkowania. Dodatkowo należy zaznaczyć, iż różnice kulturowe skutkują brakiem porozumienia pomiędzy obywatelami państwa, a uchodźcami. Prowadzi to do wzrostu tendencji nacjonalistycznych ze strony obywateli określonego państwa. Z kolei migranci, niejednokrotnie mieszkający w obozach dla uchodźców, pozbawieni perspektywy na lepsze jutro łatwo popadają w ramiona radykalnego islamu, gdzie stają się terrorystami²⁹.

Podsumowanie

Kryzys migracyjny wywołany destabilizacją sytuacji politycznej w Syrii mimo licznych prób podejmowanych przez Unię Europej-

²⁸ Zaobserwowano również zmianę w taktyce stosowanej przez zamachowców – terrorystów, znany pod nazwą Inghimasi, co oznacza wtopiony w tłum. Nowa taktyka polega na tym, iż „samobójczy atak jest dopiero zwieńczeniem niszczycielskiego dzieła. Zamachowiec realizujący tę taktykę zawsze ma przy sobie broń białą/pistolet/karabin maszynowy lub wszystko na raz. W pierwszej kolejności używa konwencjonalnej broni, a dopiero w ostateczności odpala swój pas szahida. Robi to, gdy skończą mu się inne możliwości zabijania (np. brak amunicji) lub gdy znajdzie się w potrzasku albo w sytuacji zagrożenia eliminacją. Jeśli Inghimasi osiągnie swój cel, nie musi wcale wysadzać się w powietrze”.

Zob. <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1356,title...8325>, [dostęp: 02.11.2017].

„Terroryzm zdaje się być współczesną dżumą, przenoszoną przez ludzkie szczury i mającą na celu tylko jedno – nasze całkowite zniszczenie”. Zob. C. Gearty, *Terroryzm*, Prószyński i spółka, Warszawa 1998, s. 55.

²⁹ M. Bartosiewicz, *Społeczne, polityczne i cywilizacyjne konsekwencje kryzysu migracyjnego dla Unii Europejskiej*, Wrocław 2016.

ską i państwa członkowskie m.in. harmonizacji polityki migracyjnej i azylowej, ustanowienia planu pomocy doraźnej, podjęcia prób relokacyjnych, zawarcia porozumienia z Turcją nadal pozostaje aktualny. Ponadto jest szczególnym wyzwaniem dla UE, zwłaszcza, że Polska, Węgry i Słowacja nie przyjęły propozycji relokacyjnych.

Jeżeli działania Unii Europejskiej od pewnego czasu nie przynoszą oczekiwanych rezultatów należałoby zastanowić się czy nie byłoby zasadnym ukierunkować działanie na rozwiązanie danego problemu u jego źródła? Unia Europejska winna przemyśleć – jakie środki można podjąć celem polepszenia i ustabilizowania sytuacji w Syrii, co w przyszłości będzie skutkować nie tylko brakiem napływu znacznej liczby uchodźców do Europy, lecz sprawi, iż migranci przebywający na terytorium Unii Europejskiej zdecydują się na powrót do swojej ojczyzny. Jednak takie rozwiązanie jest wariantem złożonym, gdyż wymaga działań o charakterze militarnym, dyplomatycznym, a także znacznych nakładów finansowych (zapewnienie pomocy humanitarnej dla ludności cywilnej, a także odbudowa państwa po zniszczeniach wojennych).

Bibliografia

Barcik K., Srogosz T., *Prawo międzynarodowe publiczne*, wyd. 3, C.H. Beck, Warszawa 2017.

Bartosiewicz M., *Społeczne, polityczne i cywilizacyjne konsekwencje kryzysu migracyjnego dla Unii Europejskiej*, Wrocław 2016.

Decyzja Rady UE 2015/1601 z dnia 22 września 2015 r. ustanawiająca środki tymczasowe w obszarze ochrony międzynarodowej Włoch i Grecji, L 248/80, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, 24.9.2015.

Decyzja Rady z dnia 14 września 2015 r. ustanawiająca środki tymczasowe w obszarze ochrony międzynarodowej na rzecz Włoch i Grecji, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, L 239/146, UE 2015/1523, 15.9.2015.

Dobrowolska-Polak J., *Turcja, Unia Europejska i uchodźcy. Porozumienia w sprawie zarządzania kryzysem migracyjnym*, Biuletyn Instytutu Zachodniego, Seria Specjalna – Uchodźcy w Europie.

Dzisiów-Szuszczkiewicz A., *„Arabska wiosna – przyczyny, przebieg i prognozy”*, Polityczo – Strategiczne aspekty bezpieczeństwa, Bezpieczeństwo narodowe, II -2011/18.

Gearty C., *Terroryzm*, Prószyński i spółka, Warszawa 1998.

Halik T., *Imigranci i my. Dekalog ks. Halika*, Magazyn Świąteczny, Gazeta Wyborcza, przeł. Tomasz Dostatni, 14 listopad 2015.

Jemioło T., *Globalizacja. Szanse i zagrożenia*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2000.

Kluczyński M., *Przeciwdziałanie procederom handlu ludźmi i przemytu w Polsce*, Przegląd bezpieczeństwa wewnętrznego 11/14.

Komisja Europejska, Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno – Społecznego i Komitetu Regionów, Europejski Program w zakresie migracji, COM(2015)240final, Bruksela 13.5.2015,

Komisja Europejska, Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego i Rady w kierunku reformy wspólnego europejskiego systemu azylowego i zwiększenia liczby legalnych sposobów migracji do Europy, COM(2016)197final, Bruksela 6.4.2016.

Komisja Europejska, Wspólny Europejski system azylowy, sprawy wewnętrzne, Unia Europejska 2014.

Szymańska J., *Strategia Unii Europejskiej wobec kryzysu migracyjnego: priorytety, bariery, efekty*, „Studia BAS” 2017, nr 3(51).

STATUT MIĘDZYNARODOWEGO TRYBUNAŁU KARNEGO A *TARGETED KILLINGS*

Opracowanie ma na celu przedstawienie kwestii budzących wątpliwości u przedstawicieli doktryny, z którymi to sprawami musieli, czy powinni się zmierzyć sędziowie, podczas stosowania tego prawa w praktyce. Sądy i trybunały na świecie zaczęły zajmować się kwestią *targeted killings*. Z całą pewnością nie można obecnie orzec, że śmierć w drodze *targeted killings* nie powinna się wiązać z konsekwencjami związanymi ze śmiercią tej osoby, a jej bliscy, którzy będą chcieli w związku z tym wystąpić na drogę prawną o zadośćuczynienie. Ustanowiono jednak bariery doktrynalne dla odpowiedzialności cywilnej bezprawnych śmierci w oparciu o *targeted killings* odmawiając przystąpienia do sądowych procesów w Europie i Stanach Zjednoczonych. Sądowe ustalanie winy w oparciu o usprawiedliwienie (*iustifications*) związane byłoby z doktrynalnymi barierami. Pozostaje jeszcze Międzynarodowy Trybunał Karny, który może osądzić taką zbrodnię.

W rezultacie, rodziny ofiar z nielicznymi wyjątkami mają prawo ustalić powody swojej straty, jak zwrócił uwagę Barry Kellman². Osoby mające prawo do odpowiedzialności moralnej i finansowej związanej ze śmiercią ofiary *targetted killings*, to nie jego pracodawcy czy przełożeni, którzy mogliby być raczej świadkami w takiej sprawie. Nie wiadomo jednak, kogo chciałby mieć na myśli powyższy autor, prócz rodziny ofiary i sprawców, które miałyby być jedynymi osobami wziętymi pod uwagę i traktowane jako osoby mające prawo do odpowiedzialności moralnej i finansowej związanej ze śmiercią ofiary *targetted killings*. Sprawa może być rozwojowa, zwłaszcza że

¹ dr Dominika Dróżdź, Społeczna Akademia Nauk, e-mail: drd@toya.net.pl

² B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement, Civil Rights and Discrimination Commons, Criminal Law Commons, Criminal Procedure Commons, International Law Commons, Law Enforcement and Corrections Commons*, 40 B.C. Int'l & Comp. L. Rev. 27, <http://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol40/iss1/3> [w:] *Military, War, and Peace Commons, National Security Law Commons and the Transnational Law Commons*, 2017, s. 44.

zakłada się, że tematyka *targeted killings* nie przestanie być zbyt szybko przedmiotem zainteresowania³. Rozpatrywana była sprawa o *targeted killings* w Wielkiej Brytanii w Izbie Lordów, a następnie przeniosła się ona przed Europejski Trybunał Praw Człowieka⁴. Przeszkodami mogły być w tej sprawie np. niewłaściwe, bo nieeuropejskie obywatelstwo, w trakcie postępowania przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka.

Do innych spraw rozpatrywanych przez ten trybunał należą: sprawa Nils Melzer zaliczył: *Ergi v. Turkey* (1998), *Ozkan v. Turkey* (2004), *Isayeva et all. v. Russia* (2005). Jak twierdzi Nils Melzer, udział żołnierzy wymaga interpretacji praw człowieka w związku z ich paradygmatem. Jeżeli nawet ETPCz stosuje prawa człowieka bezpośrednio do postępowania żołnierzy, to wszystkie standardy mają pochodzić i terminologia wywodzić się będzie z międzynarodowego prawa praw człowieka. Wymagania absolutnej potrzeby nie są interpretowane jako pozostające w związku z paradygmatem stosowania prawa, ale zasadą konieczności wojskowej wywodzącej się z paradygmatu żołnierzy. Stąd, orzecznictwo ETPCz ilustruje, że standard absolutnej konieczności prawa człowieka będzie bardziej liberalny i odnosi się do większego kontekstu w ramach wzorca wojskowego niż kontekstu wzorca stosowania prawa i sugeruje, że w identycznych okolicznościach standard militarnej potrzeby zgodnie z międzynarodowym prawem humanitarnym koresponduje ze standardami absolutnej konieczności zgodnej z prawami człowieka⁵.

W Stanach Zjednoczonych była brana pod uwagę sprawa *Khan v. Sec'y of State for Foreign & Commonwealth Affairs*, [2014] EWCA (Civ) 24⁶. Pozwany zajmował się lokalnym wywiadem w sprawie

³ Robin Geiß, *Recenzje*: C. Finkelstein, J.D. Ohlin, A. Altman (red.), *Targeted Killings: Law and Morality in an Asymmetrical World*. Oxford University Press, Oxford 2012, p. 496; R. Otto, *Targeted Killings and International Law*, Springer, Heidelberg 2012, p. 661; W.H. Boothby, *The Law of Targeting*, Oxford University Press, Oxford 2012, p. 603.

⁴ *Al-Skeini v. United Kingdom*, 2011-IV Eur. Ct. H.R. 99.

⁵ N. Melzer, *Targeted killing in International Law*, Oxford University Press, Oxford 2008, s. 392-393.

⁶ *Khan v. Sec'y of State for Foreign & Commonwealth Affairs*, [2014] EWCA (Civ) 24. Szerzej na ten temat, zob.: Barry Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., s.58.

targeted killings, który zabił ok. 40 osób włączając ojca powoda. Pozwany argumentował, że informacje są objęte tajemnicą, przewidywał poważne ryzyko, że informacje zostaną użyte w związku z czyjąś śmiercią, nie można przewidzieć, czy poważne informacje nie będą dotyczyć czyjegoś zabójstwa, a osoba przekazująca informacje byłaby odpowiedzialna za pomocnictwo (*aid and abbet*) w sprawie morderstwa. Sąd zakazał sekretariatowi przekazania tych informacji, bo dochodzenie roszczeń postawi sąd w sytuacji, w której mogłoby to doprowadzić do dyskrecjonalnej oceny (swobodnego uznania) suwerennego państwa⁷.

Sprawy miały być rozstrzygane przed sądami, trybunałami nieadekwatnymi do miejsca i obywatelstwa osób biorących udział w sprawie oraz nie zawsze pozwalaly one na rozstrzygnięcia o randze międzynarodowej. Zajmowały się czasami bardziej tym co „regionalne” (europejskie bądź amerykańskie), choć sądy te, jak ETPCz, stosowały prawo międzynarodowe publiczne. Niewykluczone, że lepiej mogłby się odnaleźć Międzynarodowy Trybunał Karny, który, jak sama nazwa wskazuje, miałby charakter międzynarodowy i karny, stąd najlepiej byłoby, gdyby więcej państw zdecydowało się przystąpić do Statutu, najpierw zapoznając się z możliwościami, jakie proponuje, jak przedstawił to Barry Kellman, w swoim szeroko rozumianym prawie karnym.

Zdaniem J. Larika, Unia Europejska respektuje w swoim prawodawstwie i jurysdykcji prawo międzynarodowe publiczne i dba o aktualność swego prawodawstwa⁸. Adwokat Kadiego, którego sprawa była rozstrzygana przez Trybunał Unii Europejskiej, a który to

⁷ Khan v. Sec’y of State for Foreign & Commonwealth Affairs, [2014] EWCA (Civ) 24, {29}.

⁸ „This is part of a wider trend of the “dynamic internationalization” of EU primary law, which can also be observed in many national constitutions important constitutional questions it raises for the European Union, shines the spotlight on the question of the ‘tormented’ relationship between the EU and international law, in particular the United Nations”. J. Larik, *The Kadi Saga as a Tale of ‘Strict Observance’ Of International Law: Obligations under the Un Charter, Targeted Sanctions and Judicial Review in The European Union*, “Netherlands International Law Review” 2014, LXI: 23-42, s. 23.

Zob. szerzej: F. Stenhammar, *United Nations Targeted Sanctions, the International Rule of Law and the European Court of Justice’s Judgment in Kadi and al-Barakaat*, “Nordic Journal of International Law” 2010, nr 79, s. 113–140.

adwokat uważał, że rozstrzygnięcia UE i ONZ pasują do siebie jak statki w nocy, a powinien był pamiętać, że z jednej strony UE ma do dyspozycji postępowanie zgodnie z traktatami UE, czyli np. lizbońskim, a z drugiej strony, należy pamiętać, że UE musi dbać o ochronę praw fundamentalnych w ramach UE zgodnie z prawem i orzecznictwem Trybunału Europejskiego⁹.

Jak wspomniano, istnieje Międzynarodowy Trybunał Karny, który rozpoznaje sprawy dopiero wtedy, kiedy nie chce lub nie może zająć się nimi sąd krajowy, którego państwo przystąpiło do MTK. Do jurysdykcji przedmiotowej tego Trybunału można zaliczyć: zbrodnie ludobójstwa, zbrodnie przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne i zbrodnie agresji. Podmiotem może być osoba fizyczna, po ukończeniu 18 roku życia. Do jurysdykcji podmiotowej można zaliczyć w uzależnieniu od zbrodni, o którą chodzi: zamiar bezpośredni (zbrodnia agresji, zbrodnia ludobójstwa, zbrodnia przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne), zamiar pośredni (zbrodnia przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne), nieumyślność (zbrodnie wojenne).

Żadne z postanowień Statutu MTK odnoszących się do indywidualnej odpowiedzialności karnej jednostek nie ma wpływu na odpowiedzialność państwa, jak wynika z art. 24 Statutu MTK¹⁰. Do rodzajów odpowiedzialności jednostek można zaliczyć odpowiedzialność z art. 25 Statutu MTK. Art. 25 Statutu MTK odwołuje się do indywidualnej odpowiedzialności karnej. Art. 25 (3) tego statutu przewiduje między innymi następujące formy odpowiedzialności karnej:

a) Popełnianie indywidualnie, wspólnie z inną osobą lub przez inną osobę (sprawstwo kierownicze);

b) Zlecenie, namawianie, nakłanianie do popełnienia takiej zbrodni, zarówno w przypadku dokonania jak i usiłowania;

c) W celu ułatwienia popełnienia takiej zbrodni pomoc, podżeganie, przyczynianie się do dokonania lub usiłowania popełnienia takiej zbrodni;

d) W jakikolwiek inny sposób przyczynia się do popełnienia tej zbrodni, przy czym przyczynienie się musi być zamierzone oraz

⁹ J. Larik, *The Kadi Saga as a Tale of 'Strict Observance' of International Law...*, op. cit., s. 24. Por. European Court of Justice's Judgment in *Kadi* and *al-Barakaat*.

¹⁰ Zob. D. Drózd, *Od ograniczenia do zakazu użycia siły na świecie. Odpowiedzialność państwa i jednostek za agresję i zbrodnie agresji*, Szczecin 2017, s. 443.

musi zostać podjęte ze świadomością zamiaru popełnienia zbrodni przez grupę.

e) W przypadku zbrodni ludobójstwa bezpośrednio i publicznie podżeganie do popełnienia ludobójstwa.

Artykuł 25.3 bis Statutu MTK dotyczy zbrodni agresji: „In respect to crime of aggression, the provisions of this article shall apply only to persons in a position effectively to exercise control over or to direct the political or military action of a State”. W Statucie MTK brak jest *joint criminal enterprises* (wspólne kryminalne przedsięwzięcie), którego wprowadzenia do Statutu spodziewał się W.A. Schabas¹¹. Może chodzić o zbrodnię agresji, gdy podmiotem jest głowa państwa wydająca polecenie swojemu podwładnemu np. ministrowi albo generałowi, by „walczyć z terroryzmem”, a w ramach tej walki „uporządkować” sytuację w danym kraju i podejmować starania, by zaprowadzić tam bezpieczeństwo (przeprowadzić w tym celu *targeted killings*).

Zbrodnia agresji byłaby orzekana przez MTK, jeżeli państwo byłoby członkiem MTK i ratyfikowałoby tę zbrodnię. Inne państwa, które tej zbrodni nie ratyfikowały, mogłyby skierować sprawę do krajowego sądu, o ile nie twierdziłyby, że to było dla bezpieczeństwa tego państwa, a ich władze nie popełniły przestępstwa, bo działały w okolicznościach wyłączających odpowiedzialność za przestępstwo. Zawsze istnieje także możliwość wydania orzeczenia w sprawie zbrodni wojennych przeciwko osobie, która dokonała zbrodni wojennych przeciwko obywatelom tego pierwszego państwa, co może zdarzyć się częściej, niż w przypadku zbrodni agresji, zwłaszcza że zbrodnie wojenne mogą być też orzekane przez sądy krajowe, a zbrodnia agresji wyłącznie przez Międzynarodowy Trybunał Karny¹², chyba że chodzi

¹¹ W.A. Schabas, *An Introduction to the International Criminal Court*, Cambridge-New York 2007, s. 215.

¹² Okoliczności wyłączające odpowiedzialność karną z powodu braku bezprawności lub braku winy w przypadku zbrodni agresji przedstawione zostały w artykule: D. Dróždź, *Od ograniczenia do zakazu użycia siły na świecie. Odpowiedzialność państwa i jednostek za agresję i zbrodnię agresji*, Szczecin 2017, s. 327-433, a w przypadku innych zbrodni międzynarodowych przewidzianych w MTK [w:] D. Dróždź, *Zbrodnia ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Szczecin 2017, s. 300-310. E. von Sliedregt, *Individual criminal responsibility in Interna-*

o państwo, które nie jest członkiem MTK, albo jest członkiem, ale nie ratyfikowało definicji zbrodni agresji i warunków jej stosowania, a wtedy ta zbrodnia będzie należeć do ich prawa krajowego, o ile ją państwa zamieściły w swoim ustawodawstwie. Można by wziąć zatem pod uwagę okoliczności wyłączające odpowiedzialność karną z powodu braku bezprawności lub winy, tak jak czyni się to w prawie polskim. Obrona konieczna to pojęcie podstawowe z punktu widzenia okoliczności wyłączających bezprawność lub winę. Obrona konieczna będzie prawem wyłączającym odpowiedzialność karną z powodu braku bezprawności w prawie karnym międzynarodowym. Drugim pojęciem zbliżonym do poprzedniego jest stan wyższej konieczności, w Statucie MTK obie te okoliczności zamieszczone zostały w tym samym artykule, stąd też można rzec, że pod obroną konieczną kryje się także stan wyższej konieczności wyłączający bezprawność.

Prawa międzynarodowe pozwalają na osądzenie sprawców, ale przewidują też okoliczności łagodzące, które pozwalają na odstąpienie od wymierzenia kary¹³. K. Indeck i uwzględnia także stosowanie praw człowieka, przy rozważaniu odpowiedzialności sprawców aktów terrorystycznych¹⁴. Prawa człowieka są brane pod uwagę także w postępowaniu przed MTK¹⁵. Ofiary mogą nie mieć okazji spotkać swoich oprawców, zwłaszcza tych, „z wyższej półki”, odgrywają jednak ważną rolę jako świadkowie w procesie karno-międzynarodowym¹⁶. Ważne są jako świadkowie w postępowaniu karnym tego trybunału¹⁷.

tional Law, Oxford University Press 2011. G. Werle, *Principles of International Criminal Law*, TMC Asser Press 2005, s. 138-165.

¹³ Zob. np. D. Drózd, *Międzynarodowy Trybunał Karny*, Łódź 2011.

¹⁴ Zob. K. Indeck i, *Stosowanie praw człowieka wobec sprawców aktów terrorystycznych*, [w:] K. Indeck i, P. Potejko, *Terroryzm. Materia ustawowa?*, Warszawa 2009, s. 15-48. Uwzględnia się także *targeted killings*. D. Drózd, *Od ograniczenia do zakazu użycia siły na świecie. Odpowiedzialność państwa i jednostek za agresję i zbrodnię agresji*, Szczecin 2017, s. 261-268.

¹⁵ Szerzej na temat praw człowieka w prawie proceduralnym MTK zob.: Geert-Jan Aleksander Knops, *Theory and Practice of International and Internationalized Criminal Proceedings*, Kluwer, s. 15-22.

¹⁶ R. Cryer, H. Friman, D. Robinson, E. Wilmschurst, *The Introduction to International Criminal Law and Procedure*, Cambridge 2014, s. 482-490.

¹⁷ Zob. Geert-Jan Aleksander Knops, *Theory and Practice of International and Internationalized Criminal Proceedings*, Kluwer, s. 243-308.

MTK zajmuje się sprawami najcięższymi¹⁸, więc może się okazać, że sprawy *targeted killings* mogłyby być rozstrzygane przez sądy krajowe. Najistotniejszy jest jednak brak udziału USA w MTK, który to sąd rozpatruje sprawę dopiero wtedy, jeżeli państwo nie chce lub nie może samodzielnie zająć się sprawą. Jedynie zbrodnia agresji jest rozpatrywana przez RB i MTK., której nie trzeba ratyfikować, jeśli państwo nie chce takiej ratyfikacji, mimo uprzedniej ratyfikacji Statutu MTK (vide: Wielka Brytania i Francja).

B. Kellman zwrócił uwagę na prawo karne międzynarodowe i określił je jako szeroko rozumiane prawo karne, podając przykłady spraw, które mogłyby zostać wzięte pod uwagę. Barry Kellman wychodzi też z założenia, że prawo międzynarodowe karne nie zakazuje siłom zbrojnym niszczenia zagrożenia terrorystycznego, by zapewnić bezpieczeństwo obywatelom. *Targeted killings* nie należy jednak uznawać za stosowanie aktów prawa karnego międzynarodowego¹⁹.

Prawo międzynarodowe nakłada obowiązki na wszystkie państwa, zwłaszcza na państwa, które używają siły dla wzmocnienia swoich narządzi. Autor ten uważa, że lepiej jest zaaresztować podejrzanego terrorystę, niż atakować go²⁰. Państwa nie wiedzą też, kiedy należy aresztować, a kiedy przeprowadzić *targeted killings*. Tzw. *Hydra effect*, czyli pojawienie się nowego terrorysty na miejsce usuniętego nie powinno zachęcać do stosowania *targeted killings*²¹. Dowódcy często podejmują jednak decyzję o przeprowadzeniu *targeted killings*²².

¹⁸ Zob. np. D. Dróżdż, *Międzynarodowe Trybunały Karne*, Łódź 2011, s. 77-83.

¹⁹ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement, Civil Rights and Discrimination Commons, Criminal Law Commons, Criminal Procedure Commons, International Law Commons, Law Enforcement and Corrections Commons*, 40 B.C. Int'l & Comp. L. Rev. 27, <http://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol40/iss1/3> [w:] *Military, War, and Peace Commons, National Security Law Commons, and the Transnational Law Commons*. 2017, s. 44.

²⁰ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op.cit., s. 44.

²¹ G. Blum, P. Heymann, *Law and Policy of Targeted Killing*, "Harvard National Security Journal" 2010, Vol. 1, s. 165.

²² B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op.cit., s. 54.

C. F. J. Doebbler i Barry Kelmana zwracają uwagę na to²³, że państwa takie jak Stany Zjednoczone czy Izrael tłumaczą się politycznymi motywacjami, nie odnosząc się do prawa międzynarodowego publicznego czy międzynarodowego karnego. Wiele innych państw, jak Rosja, Wielka Brytania, Szwajcaria, Pakistan, Irak, także używa *targeted killings* powołując się na podobne argumenty²⁴. Jak twierdzi B. Kellman, *targeted killings* są używane często, jest to wręcz cotygodniowa codzienność²⁵, podczas gdy ten autor oczekiwałby wyjątkowych jedynie sytuacji, gdy ta broń zostaje użyta.

Pojedyncze przypadki *targeted killings* nie będą zapewne zasługiwały na miano szczególnie ciężkich (poważnych) naruszeń prawa, by móc być rozpatrywane przez MTK. B. Kellman dostrzegł, że częściej są zbiorowe *targeted killings*. Powinny się nimi zajmować sądy krajowe, zwłaszcza że sprawy dotyczą takich państw nie należących do MTK, jak USA, Rosja, Pakistan, Szwajcaria, Wielka Brytania (to państwo jest członkiem MTK, ale nie ratyfikowało zbrodni agresji, podobnie jak Francja). Tymczasem, jak twierdzi Nils Melzer, wojna z terroryzmem jest nieprzewidywalna, ma nieprzewidywalny czas trwania i nieokreślone granice, a niektóre nie-państwa nie są dokładnie sprecyzowane. Wojna z terroryzmem nie może być zakwalifikowana jako konflikt zbrojny w rozumieniu prawa międzynarodowego²⁶.

Z całą pewnością zniechęci to te państwa przed przystąpieniem do MTK, skoro *targeted killings* mogą pojawiać się często²⁷. Być może uwzględnione razem byłyby już podstawą dla orzeczenia zbrodni międzynarodowej. Pozostaje koncepcja B. Kellmana, zgodnie z którą można by zastosować przepisy prawa karnego międzynaro-

²³ Ibidem; C.F.J. Doebbler, *Targeted killing and International law*, 2 (2) NLUJ Law Review 1, s. 3.

²⁴ Zob. N. Melzer, *Targeted killing in International Law*, s. 463-444; 2011, s. 3-11. Zob. też William Abresh. Review of Nils Melzer, *Targeted Killing in International Law*, "European Journal of International Law" 2009, nr 20, s. 447-483.

²⁵ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op.cit., s. 29.

²⁶ Rona, *Interesting Times for IHL*, s. 64 za: Nils Melzer, *Targeted killing in International Law*, s. 463-444, 2011.

²⁷ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op.cit., s. 54.

dowego bez ratyfikacji Statutu MTK. Tak będzie wyglądać rozwój świata, skoro jest niechęć ze strony państw, przed przystąpieniem do MTK czy do zbrodni agresji. Z tą tematyką łączy się także kwestia terroryzmu, który należy do prawa krajowego. Pomimo stanowiska niektórych osób²⁸, terroryzm wciąż nie należy do prawa międzynarodowego karnego. Terroryzm nie należy do uniwersalnej jurysdykcji, ale do poszerzonej jurysdykcji, zdaniem tego autora. Pasywna tolerancja terrorystów była niemożliwa już przed 9/11. Autor słusznie zwrócił uwagę na konwencje międzynarodowe związane z terroryzmem, ale biorąc pod uwagę konkretne sytuacje, do których odnoszą się różne konwencje; sam terroryzm nie został jeszcze doprecyzowany i nie jest częścią prawa międzynarodowego publicznego czy międzynarodowego karnego.

Opisanie wspomnianych konkretnych sytuacji odnoszących się do poszczególnych artykułów z Konwencji, zebranie ich i zamieszczenie w konkretnym projekcie przepisu odnoszącego się do tak rozumianej szeroko definicji terroryzmu mogłoby doprowadzić do np. zamieszczenia takiego artykułu w Statucie MTK²⁹. Roger Clark wyszedł z założenia, że dzięki konwencjom o terroryzmie można stworzyć jedną definicję terroryzmu biorąc pod uwagę wszystkie jej definicje, przy pomocy Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych, a nie Rady Bezpieczeństwa (RB). Świadczyłoby to o trudnościach, z jakimi może się spotkać ta koncepcja w innych okolicznościach. Oczywiście jest, że utrudniłoby to także stosowanie *targeted killings*, jeżeli świat zapoznałby się z nową starą definicją terroryzmu, z tym że, jak wspomniano wcześniej, wspomniane państwa stosujące *targeted killings* wycofały się z MTK.

Targeted killings nie są też aktami należącymi do tego prawa, przez co nie powinno być trudno przypisać im bezprawność w prawie krajowym, o ile będzie takie zainteresowanie. W zamian można

²⁸ Na temat relacji prawa karnego do terroryzmu zob. np. A. D. Sofaerowi, *Terrorism, the Law, and the National Defense: 6th Annual Waldemar A. Solf Lecture in International Law*, 126 Mil. L. Rev. 89 (1989), s. 81. R. Clark, *The Review Conference, on the Rome Statute of the International Criminal Court, Kampala, Uganda, 31. May – 2. June 2010*, Australian International Law Journal 2010, s. 20, przyp. 53. K. Indeck, *Prawo karne wobec terroryzmu i aktu terrorystycznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1998, s. 78-216.

²⁹ Zob. R. Clark, *The Review Conference...*, op. cit.

by skorzystać z koncepcji B. Kellmana³⁰ i stosować szeroko rozumiane prawo karne na poziomie krajowym, skoro dla tych państw nie będzie zainteresowania prawem międzynarodowym karnym. Jeżeli byłyby to akta rzadko spotykane, to zapewne MTK by się nimi nie zajmował, bo chodzi mu o zbrodnie międzynarodowe, a nie jednostkowe sytuacje. Problem, jaki mógłby się pojawić, to brak zainteresowania państwa, w osądzeniu sprawców. *Targeted killings* często stosowane, które prowadzą do śmierci wielu osób, mogłoby już stać się przedmiotem zainteresowania tego trybunału.

Trzeba przeanalizować sprawę *targeted killings*, przeprowadzoną w czasie wojny, kiedy prawo wojny ma pierwszeństwo. Wtedy prawo wojny i *targeted killings* mogą być użyte, jeśli: (1) zachodzi potrzeba narodowej obrony koniecznej (*self defence*) w usunięciu terrorysty (2) wrogie państwo nie oferuje pomocy prawnej, wtedy państwo zaatakowane ma prawo do użycia siły, by wyeliminować zagrożenie³¹. Są to propozycje B. Kellmana, które zostały powyżej przedstawione, a w przypadku prawa polskiego byłyby to okoliczności wyłączające bezprawność (1) lub winę (2)³² zamieszczone także w prawie polskim i zaadoptowanym na potrzeby prawa karnego międzynarodowego, które przeniosło rozważania na temat tych okoliczności z prawa krajowego. Jedynie rozważania na temat powołania się na rozkaz wywodzą się z międzynarodowego prawa karnego³³.

Można uznać zatem, że przypadkiem (1) opisywanym przez B. Kellmana, byłaby obrona konieczna, a przypadkiem (2) – konieczność³⁴. Należy zatem założyć, że B. Kellman mógłby uwzględnić te okoliczności także w szeroko rozumianym prawie międzynarodowym karnym, bo w podobny sposób uwzględniałyby te okoliczności w prawie krajowym te państwa, które nie przystąpiło do MTK, zwłaszcza że nie jest powiedziane, że użycie *targeted killings* uznane

³⁰ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., s. 1.

³¹ Ibidem, s. 49.

³² Zgodnie z prawem polskim, można wyróżnić podział na dwie okoliczności: wyłączające odpowiedzialność karną z uwagi na brak bezprawności lub winy.

³³ Zob. np. E. von Sliedregt, *Individual criminal responsibility in International Law*, Oxford University Press 2011, s. viii.

³⁴ B. Kellman, *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement...*, op. cit., s. 49-50.

by zostało za tak istotny i poważny czyn, by uznać go za zbrodnię agresji czy zbrodnię wojenną popełnioną w okolicznościach, o których mowa wyżej, w prawie krajowym innego państwa.

Wojna mogłaby się rozpocząć się od *targeted killings* ważnej osoby z innego państwa, stąd Międzynarodowy Trybunał Karny mógłby decydować, czy była to obrona konieczna ze strony przywódcy, czy też można mu przypisać zbrodnię agresji, bo wszczął wojnę z innym państwem lub uznać za zbrodnię wojenną. Do państw, które korzystają z *targeted killings* i należą do MTK zaliczyć można jedynie Wielką Brytanię. Wielka Brytania nie zgodziła się jednak, aby zbrodnia agresji należała do jej jurysdykcji przedmiotowej krajowej i jednocześnie była orzekana przez MTK, bowiem państwo, które akceptuje definicję zbrodni agresji, powinno mieć tę zbrodnię w swoim ustawodawstwie i ratyfikować ją w Statucie MTK. Do jurysdykcji MTK należą też zbrodnie wojenne, a Wielka Brytania może skierować sprawę do MTK dopiero wtedy, jeżeli nie będzie chciała lub mogła zająć się taką sprawą dotyczącą zbrodni wojennych. MTK mógłby osądzić *targeted killings*, gdyby uznał, że doszło do nich zbyt wiele razy ze strony jednostek, a państwo ratyfikowałoby Statut MTK i ewentualnie zbrodnię agresji.

Może chodzić o zbrodnię agresji, gdy podmiotem jest głowa państwa wydająca polecenie swojemu podwładnemu np. ministrowi albo generałowi, by „walczyć z terroryzmem”, a w ramach tej walki „uporządkować” sytuację w danym kraju i podejmować starania, by zaprowadzić tam bezpieczeństwo (przeprowadzić w tym celu *targeted killings*). Zbrodnia agresji byłaby orzekana przez MTK, jeżeli państwo byłoby członkiem MTK i ratyfikowałoby tę zbrodnię. Inne państwa, które tej zbrodni nie ratyfikowały, mogłyby skierować sprawę do krajowego sądu, o ile nie twierdziłyby, że to było dla bezpieczeństwa tego państwa, a ich władze nie popełniły przestępstwa, bo działały w okolicznościach wyłączających odpowiedzialność za przestępstwo.

Jeżeli państwa, które nie ratyfikowały Statutu MTK, „pójdą w kierunku szeroko pojętego prawa karnego”, powyższa wiedza o tych zbrodniach międzynarodowych będzie dla nich niezbędna, choć MTK także mógłby zająć się sprawą przekazaną przez państwo, jeżeli sąd krajowy nie mógłby lub nie chciałby rozpatrzyć sprawy.

W przypadku zbrodni agresji, sprawą zajmują się w pierwszej kolejności RB, a potem MTK, jeżeli państwo ratyfikuje taką zbrodnię. Wtedy zbrodnia ta osądzana będzie zatem przez MTK z udziałem w pierwszej kolejności RB, z tym że RB może nie wyrazić zgody na zajęcie się daną sprawą agresji, uznając, że do agresji nie doszło, agresja nie miała miejsca. W przypadku braku stanowiska RB, zajmuje się taką sprawą o agresję i zbrodnię agresji wyłącznie MTK.

Podsumowanie

Niewykluczone, że lepiej mógłby się odnaleźć Międzynarodowy Trybunał Karny, który, jak sama nazwa wskazuje, miałby charakter międzynarodowy. Stąd istotnym jawi się, gdyby większa liczba państw zdecydowała się przystąpić do Statutu, zapoznając się z możliwościami, które proponuje (jak przedstawił to Barry Kellman w swoim szeroko rozumianym prawie karnym). Jednocześnie należy przypuszczać, że państwa takie jak Stany Zjednoczone, Chiny, Rosja, Indie, Pakistan, Irak nie przystąpią w najbliższym czasie do MTK. Inne państwa, zwłaszcza Ukraina, powinny być zainteresowane definicjami zbrodni przewidzianymi w MTK i przystąpieniem do MTK.

Mogłoby także oznaczać możliwość włączania elementu terroryzmu dołączonego do każdej zbrodni międzynarodowej, jeśli taką zbrodnię terrorystyczną³⁵ popełnianą w związku ze zbrodnią międzynarodową ze Statutu MTK, można połączyć właśnie z popełnieniem jednej ze zbrodni ze Statutu MTK. Zbrodnie terrorystyczne zostały już zdefiniowane w konwencjach międzynarodowych i nie ma przeszkód, by nie połączyć ich ze zbrodniami zdefiniowanymi w Statucie MTK, ponieważ mają charakter terrorystyczny i międzynarodowy jednocześnie. Oznacza to nie tyle dołączenie kolejnej zbrodni do Statutu MTK, co uwzględnienie charakteru terrorystycznego w zbrodni międzynarodowej, dzięki czemu może powstać w Statucie MTK kolejna zbrodnia o charakterze terrorystycznym, której element

³⁵ Zbrodnie terrorystyczne zostały już zdefiniowane w konwencjach międzynarodowych i nie ma przeszkód, by nie połączyć ich ze zbrodniami zdefiniowanymi w Statucie MTK, ponieważ mają charakter terrorystyczny i międzynarodowy jednocześnie. Oznacza to nie tyle dołączenie kolejnej zbrodni do Statutu MTK, co uwzględnienie charakteru terrorystycznego w zbrodni międzynarodowej.

terroryzmu został już zdefiniowany wcześniej w innych konwencjach międzynarodowych.

Bibliografia

Abresh W., Review of Nils Melzer, *Targeted Killing in International Law*, Oxford University Press, Oxford 2000, "European Journal of International Law" 20, 2009.

Blum G., Heymann P., *Law and Policy of Targeted Killing*, "Harvard National Security Journal" 2010, Vol. 1.

Boothby W.H., *The Law of Targeting*. Oxford: Oxford University Press, 2012. Pp. 603. Ł95. ISBN: 9780199696611. EJIL 24 (2013).

Clark R., *The Review Conference, on the Rome Statute of the International Criminal Court, Kampala, Uganda, 31. May – 2. June 2010*, "Australian International Law Journal" 2010.

Cryer R., Friman H., Robinson D., Wilmshurst E., *The Introduction to International Criminal Law and Procedure*, Cambridge 2014.

Curtis F. J. Doebbler, *Targeted killing and International law*, 2 (2) NLUJ Law Review 1, 2014.

Dróżdż D., *Międzynarodowe Trybunały Karne*, Łódź 2011.

Dróżdż D., *Od ograniczenia do zakazu użycia siły na świecie. Odpowiedzialność państwa i jednostek za agresję i zbrodnię agresji*, Szczecin 2017.

Dróżdż D., *Zbrodnia ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym* Wyd. II, Szczecin 2017.

Geert-Jan A. Knoops, *Theory and Practice of International and Internationalized Criminal Proceedings*, Kluwer 2005.

Geiß R., Recenzje: C. Finkelstein, J.D. Ohlin, A. Altman (eds.), *Targeted Killings: Law and Morality in an Asymmetrical World*, Oxford University Press, Oxford 2012, pp. 496.

Otto R., *Targeted Killings and International Law*, Springer, Heidelberg 2012, pp. 661.

Indecki K., *Prawo karne wobec terroryzmu i aktu terrorystycznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1998.

Indecki K., *Stosowanie praw człowieka wobec sprawców aktów terrorystycznych* [w:] K. Indecki, P. Potejko, *Terroryzm. Materia ustawowa?*, Warszawa 2009.

Kellman B., *Targeted killings – never not an act of international criminal law enforcement*, *Civil Rights and Discrimination Commons*, *Criminal Law Commons*, *Criminal Procedure Commons*, *International Law Commons*, *Law Enforcement and Corrections Commons*, 40 B.C. Int'l & Comp. L. Rev. 27, <http://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol40/iss1/3>, [w:] *Military, War, and Peace Commons*, *National Security Law Commons*, and the *Transnational Law Commons*, 2017.

Melzer N., *Targeted killing in International Law*, Oxford University Press, 2009.

Schabas W.A., *An Introduction to the International Criminal Court*, Cambridge-New York 2007.

Sofaerowi A.D., *Terrorism, the Law, and the National Defense: 6th Annual Waldemar A. Solf Lecture in International Law*, 126 Mil. L. Rev. 89 (1989).

Stenhammar F., *United Nations Targeted Sanctions, the International Rule of Law and the European Court of Justice's Judgment in Kadi and al-Barakat*, "Nordic Journal of International Law" 2010, nr 79.

The International Court of Justice's *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, 1996 I.C.J. 226 (8 July), a decision which Judge Rosalyn Higgins termed a *non liquet* opinion due to its inconsistencies at 583.

von Sliedregt E., *Individual criminal responsibility in International Law*, Oxford University Press 2011.

Werle G., *Principles of International Criminal Law*, TMC Asser Press 2005.

MNIEJSZOŚĆ MUŻULMAŃSKA WE FRANCJI – WYBRANE ASPEKTY PRAWNE I SPOŁECZNE

Ostatnie lata przyniosły wielu państwom europejskim, a tym samym całej Unii Europejskiej, ożywioną dyskusję na temat przyszłości i kształtu polityki migracyjnej. Problem ten stał się przedmiotem debaty publicznej szczególnie na skutek poszczególnych incydentów, których niechlubnymi bohaterami są najczęściej muzułmanie. Za przykład posłużyć tu mogą chociażby: opinia Komisji Europejskiej, opinii publicznej, a przede wszystkim środowisk islamskich na publikację karykatur przedstawiających proroka Mahometa w duńskim dzienniku „*Jyllands-Posten*” w 2005 r. Jak słusznie zauważyła E. Juszcak, „[...] niezwykle rzadko unijni przedstawiciele dyskutują o europejskich muzułmanach w kontekście religii, która nie stanowi priorytetu Unii Europejskiej. Częściej mówi się o problemie integracji społecznej, ekonomicznej, kulturowej i politycznej obywateli państw trzecich przebywających legalnie na terenie Unii Europejskiej”³.

Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na doniosłość problemów, jakimi są wieloetniczność i wielokulturowość w niektórych państwach współczesnej Europy. Na potrzeby analizy wybrano mniejszość islamską we Francji, kraju bez wątplenia różnorodnym pod względem struktury demograficznej, rokrocznie przyjmującym dziesiątki tysięcy imigrantów, często z krajów odmiennych kulturowo i nienależących do zachodniego kręgu cywilizacyjnego. Warto przy tym zaznaczyć, iż poszczególne kraje europejskie w odmienny sposób podchodzą do aspektów związanych z napływem imigrantów (jak choćby Niemcy i Szwajcaria, które obok Francji są zamieszkiwane przez znaczny odsetek muzułmanów), jednakże charakter pracy,

¹ mgr Oktawia Ewa Braniewicz, Uniwersytet Łódzki,
e-mail: oktawiabraniewicz@gmail.com

² mgr Michał Dahl, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu,
e-mail: dahl.michal@gmail.com

³ R.J. Pauly, *Islam in Europe. Integration or Marginalization?*, Burlington 2004, s. 297.

a przede wszystkim ograniczenia objętościowe, nie pozwalają na dokładniejsze omówienie analizowanych aspektów⁴.

Migracje – wybrane zagadnienia teoretyczne

Migracje ludności niemal od zawsze były zjawiskiem towarzyszącym ludzkości. Wędrowni ludności na dużą skalę pojawiły się jednak dopiero w XX i XXI wieku, stając się jedną z cech charakteryzujących współczesną zglobalizowaną rzeczywistość⁵. Najważniejszą organizacją o zasięgu globalnym w obszarze migracji jest założona w 1951 r. Międzynarodowa Organizacja ds. Migracji. W 2015 r. liczyła ona 157 państw członkowskich i 10 państw o statusie obserwatora⁶, a jej działania koncentrowały się na czterech głównych dziedzinach, tj. migracjach i rozwoju, wspomaganiu migracji, regulowaniu migracji i migracjach przymusowych⁷. Wyjściowa definicja **migracji** w podejściu IOM, według „Słownika migracji” (*Glossary on Migration*) opisuje zjawisko, jako ruch osób w granicach danego państwa lub ruch polegający na przekroczeniu granicy międzypaństwowej. Migracjami są ruchy ludności obejmujące wszelkiego rodzaju przepływy osób, niezależnie od ich trwania, przebiegu i przyczyn. Podmiotami tak rozumianych ruchów migracyjnych są uchodźcy, wysiedleńcy, migranci ekonomiczni, a także osoby przemieszczające się z innych powodów, w tym w ramach łączenia rodzin⁸. Z kolei **migracje międzynarodowe** oznaczają ruch ludności polegający na opuszczeniu państwa pochodzenia lub stałego pobytu, aby osiedlić się na stałe lub czasowo w innym państwie, co wiąże się z przekroczeniem granicy międzynarodowej⁹.

⁴ K. Pędziwiatr, *Od islamu imigrantów do islamu obywateli: muzułmanie w krajach Europy Zachodniej*, Kraków 2005, s. 68-69.

⁵ A. Sakson, *Migracje – Fenomen XX i XXI wieku*, „Przegląd Zachodni” 2008, s. 11.

⁶ *International Organization for Migration, Members and Observers*, <http://www.iom.int/members-andobservers>, [dostęp: 21.10.2017].

⁷ M. Pachocka, J. Misiuna, *Migracje międzynarodowe – dylematy definicyjne i poznawcze. Przykłady z Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych*, s. 295, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/10273/>, [dostęp: 21.10.2017].

⁸ Ibidem.

⁹ R. Perruchoud, J. Redpath-Cross, *International Organization for Migration, Glossary on Migration*, 2nd ed., “International Migration Law Series” 2011, no 25, s. 52; 62-63.

Jak każde zjawisko społeczne, także ruchy ludności stały się z czasem oddzielnym problemem badawczym, którego analizą zajmują się naukowcy z całego świata. Po 1945 r., wyróżniono cztery modele migracji, biorąc pod uwagę kraje przyjmujące emigrantów:

a) **klasyczny**, gdzie pomimo limitów ilościowych migrantów zachęca się do przyjazdu, nierzadko gwarantując im obywatelstwo. Ta kategoria dotyczy tzw. *narodów imigrantów* (USA, Kanada, Australia);

b) **kolonialny**, zakładający faworyzowanie imigrantów z obszaru dawnych imperiów kolonialnych, głównie Wielkiej Brytanii i Francji;

c) **model *gastarbeiterów***, będący polityką przyjmowania imigrantów jako pracowników na określony czas, bez udzielania im obywatelstwa (nawet pomimo długotrwałego pobytu w danym kraju). Przykładem są Niemcy, Szwajcaria i Belgia;

d) **imigracja nielegalna** – samowolne przekraczanie granicy, bądź też pozostawanie w kraju przyjazdu po upływie terminu np. wizy turystycznej. Nielegalni imigranci automatycznie stają się marginesem społecznym¹⁰.

Od 1945 r. powyższe rozróżnienie uległo jednak istotnej modyfikacji. Dawniej migracje miały charakter głównie zarobkowy, współcześnie wielu cudzoziemców wybiera Europę, ze względu na niestabilną sytuację w swoich państwach ojczystych, groźbę wojny domowej, czy też rewolucji. Wymienione czynniki mają istotne znaczenie zwłaszcza w kontekście niniejszej analizy, będąc *de facto* motywami skłaniającymi muzułmanów do zmiany miejsca pobytu (zarówno czasowego, jak i stałego). Mogą one być w skrócie określone jako chęć zapewnienia przez imigrantów bezpieczeństwa dla nich i ich rodzin, nierzadko w najbardziej dosłownym tego słowa znaczeniu. Podejmowane z owych pobudek migracje mogą paradoksalnie wywrzeć odwrotny skutek, co zostało opisane w kolejnych częściach pracy.

W XXI wieku mamy do czynienia z kryzysem migracyjnym, którego pojawienie się zaskoczyło liderów współczesnego świata. Trwająca od 2011 r. wojna domowa w Syryjskiej Republice Arabskiej, problemy wewnętrzne państw objętych Arabską Wiosną, niestabilna sytuacja w Afganistanie, a także w Erytrei, to tylko niektóre z czynników wpływających na obecną sytuację geopolityczną. Unia Europejska

¹⁰ A. Giddens, *Socjologia*, Warszawa 2004, s. 164.

ska stała przed wyzwaniem, jakim jest rozróżnienie uchodźców od terrorystów i imigrantów ekonomicznych. Każde państwo członkowskie dąży do zapewnienia stabilności i bezpieczeństwa granic wewnętrznych, a jednocześnie kraje związane są szeregiem umów międzynarodowych, które nakładają na nie określone zobowiązania¹¹.

Na dzień 1 stycznia 2016 r.¹² liczba osób zamieszkujących na terenie Unii Europejskiej i będących obywatelami europejskich państw położonych poza organizacją wyniosła 20,7 mln, podczas gdy liczba mieszkańców UE urodzonych poza Europą sięgała 35,1 mln. W wartościach bezwzględnych największa liczba cudzoziemców zamieszkałych w państwach członkowskich Unii w dniu 1 stycznia 2016 r. mieszkała w Niemczech (8,7 mln osób), Zjednoczonym Królestwie (5,6 mln), Włoszech (5 mln), Hiszpanii (4,4 mln) i Francji (4,4 mln). Cudzoziemcy mieszkający w tych pięciu państwach członkowskich, stanowili w sumie 76% łącznej liczby cudzoziemców zamieszkałych we wszystkich państwach członkowskich UE, przy czym ludność tych samych pięciu państw członkowskich, to 63% ogółu ludności Unii Europejskiej¹³. Dane te obrazują skalę zjawiska migracji, z jaką mamy do czynienia na terytorium Europy Zachodniej.

Muzułmanie we Francji – wczoraj i dziś

Kultura europejska już od wieków miała styczność z kulturą świata islamu. Wzajemne kontakty rozwijały się w różnych okresach historycznych, począwszy od podbojów arabskich na Półwyspie Iberyjskim, przez okres krucjat i dominacji europejskiej na części dawnych obszarów muzułmańskich, aż po czasy nam współczesne¹⁴. Jeśli chodzi o Francję, za pierwszą falę imigrantów muzułmańskich można

¹¹ O. Braniewicz, *Kryzys migracyjny a bezpieczeństwo UE - czy możliwe jest odróżnienie uchodźców od ekonomicznych imigrantów i terrorystów?*, [w:] W. Pływaczewski, M. Ilnicki (red.), *Ochrona praw człowieka w polityce migracyjnej Polski i Unii Europejskiej*, Olsztyn 2016, s. 60.

¹² Dane za rok 2017 są nadal analizowane, stąd jako punkt wyjścia przyjęto statystyki z roku 2016.

¹³ http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/pl, [dostęp: 21.10.2017].

¹⁴ K. Wojciechowska, *Muzułmanie w Niemczech – problemy z asymilacją cywilizacyjną*, [w:] M. Bieńkowska, A. Sadowski (red.), *Polityka wielokulturowości a migracje*, Białystok 2012, s. 147-148.

uznać zdobywczy pochód wyznawców Allaha nadchodzący z Andalu-zji. Zwycięstwo Karola Młota w bitwie pod Poitiers w 732 r. uniemożliwiło dalsze rozprzestrzenianie się przybyszów z południa, mimo początkowych sukcesów, jakie odnosili. Bitwa ta ma szczególne znaczenie w kontekście przeprowadzanej analizy, ponieważ to właśnie ona została przez późniejszych określona symbolem zwycięstwa nad innowiercami. W okresie średniego i późnego średniowiecza na terenie obecnej Francji przybywali kupcy muzułmańscy, co przyspieszyło przenikanie się nie tylko kultur, ale także technologii i niektórych prądów artystycznych. W owym czasie zapoczątkowano również handel muzułmańskimi niewolnikami, który z uwagi na swoją popularność rozwijał się nieprzerwanie aż do końca XV wieku¹⁵.

Jak zauważyła M. Widy-Behiesse o stałej obecności muzułmanów i zwiększającej się ich liczbie można we Francji mówić dopiero w XX wieku¹⁶. Szacuje się, iż na skutek rozwoju doktryny francuskiego kolonializmu, nierozzerwalnie związanego z osobą Napoleona Bonaparte, znaczna część nowo powstałego imperium wyznawała islam (nawet 20 mln obywateli w poł. XIX wieku).

Kolejną datą, wyznaczającą cezurę w historii muzułmańskich fal imigracyjnych był rok 1914, po którym napływ „innowierców” został po raz kolejny spotęgowany. Zapotrzebowanie na tanią siłę roboczą oraz szybki rozwój Francji w latach 50. 60. i 70. XX wieku, dały asumpt do wprowadzenia istotnych ułatwień dla imigrantów, umożliwiających dalszy wzrost ich napływu. Sytuacja uległa zmianie dopiero w 1974 r., kiedy systematyczny napływ robotników został spowolniony na skutek nasycenia rynku pracy i ryzyka wzrostu bezrobocia. Imigracja z krajów islamskich nie została jednak całkowicie zahamowana, głównie przez zainaugurowanie nowych mechanizmów polityki socjalnej i wspierania rynku pracy, do których należał m.in. program łączenia rodzin. W następstwie jego wdrożenia przyjmowanie imigrantów nie tylko nie zostało uniemożliwione, ale – w nieco odmiennej formie – trwa do dziś¹⁷.

¹⁵ M. Widy-Behiesse, *Islam i muzułmanie w laickiej Francji*, [w:] M. Widy-Behiesse (red.), *Islam w Europie. Bogactwo różnorodności czy źródło konfliktów?*, Warszawa 2012, s. 246.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

Jak już zostało wspomniane, Francja jest krajem o długich tradycjach imigracyjnych. Na początku XX wieku kraj ten zamieszkiwało około 1 mln imigrantów (2,5% populacji), 2,3 mln w 1954 r. (5%) i 4,2 mln w 1990 r. (7,5%). W 2008 r. bezpośredni potomkowie imigrantów (dzieci dwojga lub jednego imigranta) stanowili 11% populacji Francji (6,5 mln osób). Połowa z nich miała rodziców imigrantów z innych krajów europejskich (głównie Włoch, Hiszpanii i Portugalii). Pozostali byli dziećmi późniejszych imigrantów z krajów pozaeuropejskich¹⁸.

Warto też zwrócić uwagę na dane przedstawiane przez Francuski Narodowy Instytut Statystyczny (*INSEE*). W świetle wyników badań opracowanych przez ten ośrodek, szacuje się, iż we Francji mieszka 11,8 mln emigrantów, reprezentując 19% ogółu ludności w kontynentalnej części państwa (62,1 mln w 2008 r.). Spośród nich około 5,5 mln jest europejskiego pochodzenia, 4 mln stanowią *Maghrebi* (Arabowie, bądź Berberowie), 1 mln to obywatele Afryki Subsaharyjskiej, a 400.000 to ludność pochodzenia tureckiego¹⁹. Regionem o największym udziale obcokrajowców jest *Île-de-France* (Wielki Paryż), gdzie żyje 40% ludności przybyłej do Francji. Inne ważne regiony to *Rhône-Alpes* (Lyon) i Lazurowe Wybrzeże (*Marseille*)²⁰.

Największą grupę wśród zamieszkujących Republikę Francuska imigrantów stanowią muzułmanie. Według danych statystycznych z 2012 r., większość francuskich muzułmanów to dawni mieszkańcy Maghrebu (2,9 mln, z czego najwięcej – 1,5 mln – z Algierii). Poza tym, do Francji wyemigrowali też dawni mieszkańcy Afryki Subsaharyjskiej (340 tys.) oraz Turcji (313 tys.). Określenie dokładnego stanu liczbowego muzułmanów we Francji napotyka jednak na poważne trudności, m.in. z uwagi na liczne podziały etniczne, światopoglądowe i społeczne wewnątrz analizowanej grupy²¹.

Napływ ludności do Francji ma także realne przełożenie na wskaźnik urodzeń. Wśród 802.000 noworodków w kontynentalnej części Francji, w 2010 r. 27,3% miało co najmniej jedno z rodziców

¹⁸ „*France, portrait social*”, Collection Insee Références, Édition 2010, s. 39.

¹⁹ INSEE (2005): *Les immigrés de France Edition 2005*, arkusz thématique, <http://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=.....g&bvm=bv.70138588,d.d2k>, [dostęp: 03.07.2014].

²⁰ „*France, portrait...*”, op. cit., s. 39.

²¹ M. Widy-Behiesse, *Islam i muzułmanie...*, op. cit., s. 247.

urodzonych za granicą, a jedna czwarta (23,9%) miała co najmniej jednego z rodziców urodzonego poza Europą. Mimo obywatelstwa przyznawanego według zasady *ius soli* – dla urodzonych we Francji, pozwalającego na naturalizację rzeszy potomków imigrantów, pod wieloma względami państwo poniosło klęskę w procesie ich integracji²². Należy także zauważyć, że we wszystkich państwach członkowskich UE (z wyjątkiem Republiki Czeskiej, Estonii, Łotwy i Luksemburga), liczba osób urodzonych w państwie nieczłonkowskim i zamieszkujących na terenie danego kraju, przewyższała liczbę osób posiadających obywatelstwo państwa nieczłonkowskiego²³.

Stosunek władzy do mniejszości muzułmańskiej oraz wybrane próby reform

W państwie, wokół którego oscylują nasze rozważania, stosunek do imigrantów zmieniał się na przestrzeni ostatniego półwiecza w zależności od formacji sprawującej władzę. W odróżnieniu od Niemiec, przyzwalających na rozwój obcych enklaw, we Francji uprawiało się wobec imigrantów aktywną politykę narzucania własnych wartości. W 2010 r., po długiej i burzliwej debacie, Parlament uchwalił zakaz odprawiania modlitwy zbiorowej poza miejscami kultu, w szczególności na ulicach miast i na chodnikach, ponieważ – jak wyjaśniał ówczesny minister spraw wewnętrznych – sprzeciwiało się to zasadzie świeckości państwa. Rok później uchwalony został zakaz pojawiania się kobiet w burkach i zasłonach w miejscach publicznych. Grzywna za nieprzestrzeganie zakazu została ustalona na 150 euro, z możliwością zamiany na udział (na własny koszt) w kursie nauczającym wartości republikańskich. Osoby nakłaniające muzułmankę do noszenia zasłony mogą zostać ukarane mandatem w wysokości 30-60 tys. euro (górną granicą w razie, gdy ofiarą takiego procederu okaże się nieletnia)²⁴.

We Francji, gdzie mieszka dziś więcej praktykujących muzułmanów niż praktykujących katolików, gdzie buduje się ośmiokrotnie

²² „France, portrait...”, op. cit., s. 30.

²³ http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/pl, [dostęp: 22.10.2017].

²⁴ Koniec islamskiej burki we Francji. Muzułmanki muszą odkryć twarz, http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,8377040,Koniec_islamskiej_burki_we_Francji_Muzulmanki_musza.html, [dostęp: 03.07.2014].

więcej meczetów, niż kościołów, a część zamykanych kościołów zamienia się na meczety, ostentacyjne demonstrowanie innego od tradycyjnie przyjętego stylu życia spotyka się ze społeczną niechęcią, a w ekstremalnych przypadkach – agresją²⁵. Ugrupowania nacjonalistyczne powtarzają, że bezkrytycznie przyjmowani, niezasymilowani imigranci nie rozwiązują ani problemów francuskiego rynku pracy, ani problemów demograficznych, ponieważ już po kilku, kilkunastu latach pobytu we Francji jedyne zwyczaje kulturowe i wartości społeczeństwa francuskiego, jakie przejmują, dotyczą zmniejszonej liczebności rodzin, co oznacza niższy od oczekiwanego przyrost naturalny. Powtarzane są również obawy, że we Francji może dojść do niekontrolowanego wybuchu agresji przeciwko obcym lub do aktu terroru, podobnego do wydarzeń w Norwegii latem 2011 r.²⁶

Warto zwrócić uwagę, iż jesienią 2005 r. nastąpił gwałtowny konflikt z udziałem ludzi ze środowisk imigracyjnych (przeważnie osób młodych)²⁷. Jednocześnie, począwszy od 1980 r., skrajna prawica cieszy coraz większym poparciem na scenie politycznej. Zwrócenie uwagi na problem imigrantów ma w dużej mierze związek z napięciami pomiędzy wartościami republikańskimi i prawem do swobodnego praktykowania religii, w szczególności wśród rosnącej społeczności muzułmańskiej.

Tak zwane „prawo równych szans” (*loi pour l'Egalite des chances*), ustawa z dnia 31 marca 2006 r., stanowiła istotny przełom w dziedzinie polityki integracyjnej. Mimo, że była planowana od dłuższego czasu, została przedstawiona przez rząd w reakcji na zamieszki ludności. Akt zawierał dużą liczbę środków zapobiegających dyskryminacji, a zatem miał na celu poprawę szans integracji dla młodych osób ze środowisk imigrantów, zwłaszcza na rynku pracy. Środki centralne obejmowały programy wspierania edukacji i otwarcie rynku pracy dla młodych ludzi z ubogich środowisk społecznych, szczególnie na przedmieściach, gdzie rodziny ze środowisk imigra-

²⁵ S. Kern, *Muslims in France Ask to Use Empty Churches*, 31 marca 2011 r., Hudson Nowy Jork, <http://www.hudson-ny.org/2003/muslims-france-empty-churches>, [dostęp: 03.07.2014].

²⁶ E. Mazur-Cieślak, *Polityka migracyjna państw europejskich a wyzwania migracyjne dla Polski*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2011, nr 4, s. 127-147.

²⁷ J. Grote (red.), *Migration und biuletynu „Bevölkerung!”*, nr 10 (05), Berlin 2005, s. 17.

cyjnych są skoncentrowane. Prawo wymagało również od firm zatrudniających ponad 50 osób używania anonimowych formularzy aplikacyjnych przy rekrutacji nowych pracowników. Owe dokumenty nie mogły zawierać zdjęcia lub danych osobowych wnioskodawcy, takich jak jego imię i nazwisko, pochodzenie, płeć i adres. Środki prawne przewidywały ponadto ustanowienie Urzędu na rzecz spójności społecznej i równości szans (*ANCSEC*). Ponadto, ustawa w swej pierwotnej postaci zawierała wiele spornych kwestii związanych z „pierwszą umową o pracę” (*CPE*)²⁸. Z uwagi na protesty uliczne, „prawo równych szans” zostało zniesione po tygodniu.

Laicki charakter Republiki Francuskiej i próby jego zmiany

Laicyzm, jako jedna z najważniejszych zasad konstytucyjnych i fundamentów ustroju Republiki Francuskiej, uregulowany został w art. 2 Konstytucji z 1958 r. Stanowi on, iż Francja, jako państwo laickie, zapewnia równość wszystkich wobec prawa, niezależnie od pochodzenia, rasy czy religii. Podobne uregulowania zawierała już Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r., włączona zresztą do preambuły ustawy zasadniczej z 1958 r. Na szczególną uwagę zasługuje także ustawa z 1905 r., dotycząca rozdziału państwa i religii, potwierdzająca wolność wyznania i praktyki religijnej oraz zakazująca umieszczania symboli religijnych w przestrzeni publicznej, z wyłączeniem miejsc kultu, cmentarzy i grobowców oraz muzeów i wystaw²⁹. Zdaniem francuskich konstytucjonalistów, „[...] za laickim charakterem państwa stoi dziś wyzwanie wzmocnienia jedności, z poszanowaniem różnorodności społeczeństwa”³⁰.

Na początku 2014 r. światowe media obieğa informacja, jakoby francuscy muzułmanie znaleźli lukę prawną, umożliwiającą uznanie islamu za religię państwową w Republice Francuskiej, a tym samym mieli ominąć uznawaną niemal za dogmat zasadę rozdziału religii od państwa. Jakkolwiek nieprawdopodobnie by owa koncepcja nie brzmiała, zasługuje na krótkie omówienie, chociażby ze względu na interesującą linię argumentacji strony muzułmańskiej w tej sprawie.

²⁸ J. Grote (red.), *Migration und biuletynu „Bevölkerung!”*, nr 4 (03), Berlin 2003, s. 10.

²⁹ M. Widy-Behiesse, *Islam i muzułmanie...*, op. cit., s. 247.

³⁰ Ibidem.

Pomysłodawcy powołują się na fakt, iż w momencie, kiedy zaczęła obowiązywać wspomniana wcześniej ustawa z 1905 r., w granicach Francji nie znajdowały się Alzacja i Lotaryngia. Kiedy regiony te wróciły pod władanie Paryża (1919 r.), została im zagwarantowana tymczasowa odrębność, polegająca na tym, że rozdział państwa i religii ich nie dotyczy. Co ciekawe, chrześcijaństwo i judaizm mają tam rangę religii państwowej. Z uwagi na ów fakt, do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu wpłynęło kilka skarg, wniesionych przez dyskryminowanych obywateli. Trzeba przyznać, iż nie są one bezpodstawne, a linia argumentacji w niektórych aspektach niepodważalna. Jak słusznie wskazał J. Noch, „[...] jeżeli Trybunał uzna, iż rzeczywiście muzułmanom należą się prawa podobne do tych, którymi cieszą się chrześcijanie i żydzi, Francja będzie wreszcie musiała przystać na to, iż jest w pewnym sensie jednym z państw muzułmańskich”³¹.

Wybrane aspekty obecności muzułmanów we Francji

We Francji działa wiele muzułmańskich organizacji i stowarzyszeń, utworzonych w celu pełniejszej identyfikacji i łatwiejszego dążenia do realizacji wspólnych interesów mniejszości. Do najważniejszych podmiotów zalicza się: Francuską Radę Kultu Muzułmańskiego (CFCM), Unię Organizacji Islamskich Francji (UOIF), Federację Narodową Muzułmanów Francji (FNMF), Instytut Muzułmański Meczetu Paryskiego (IMMP) oraz *Tablighi* – Wiarę i Praktykę³². Francuscy muzułmanie mogą też pochwalić się całą gamą prężnie działających mediów islamskich, zarówno tradycyjnych, jak i elektronicznych. Do najważniejszych czasopism zalicza się: „*Le Musulman*”, „*La Medina Magazine*”, „*Hawa Magazine*”, „*Le Monde Musulman*”, „*Cahiers de l'Institut des Hautes etudes Islamique*”, „*Islam de France*” oraz „*Reflexion*”. Do jednych z najbardziej popularnych stacji radiowych należą *Radio Beur FM* oraz *Radio Orient*, informujące o wydarzeniach ze świata muzułmańskiego. Dużą popularnością cieszył się także projekt stowarzyszenia „*Żyj Islamem*” (*Vivre l'Islam*), współtworzony

³¹ J. Noch, *Islam religią państwową we Francji? To wkrótce bardzo możliwy scenariusz*, <http://natemat.pl/92421,islam-religia-panstwowa-we-francji-to-wkrotce-bardzo-mozliwy-scenariusz>, [dostęp: 3.07.2014].

³² K. Pędziwiatr, *Od islamu imigrantów...*, op. cit., s. 56-59.

wraz z drugim kanałem telewizji państwowej (*France 2*), poświęcony w całości islamowi i nadawany w telewizji publicznej w każdą niedzielę w godzinach porannych³³.

14 maja 2017 r. Emmanuel Macron został zaprzysiężony na urząd prezydenta Republiki Francuskiej³⁴. Nowy prezydent pozytywnie odnosi się do kwestii przyjmowania imigrantów. Uważa, że „[...] imigranci nie są problemem, należy ich tylko zintegrować z francuskim społeczeństwem”³⁵. Jeszcze w trakcie kampanii prezydenckiej przekonywał, iż „[...] Europa musi pogodzić się z masową imigracją z trzeciego świata, która jest nieunikniona i przyspieszy w wyniku geopolitycznych niepewności i niestabilności klimatycznej”³⁶. Postawa Emmanuela Macrona świadczy o tym, że radykalny zwrot w polityce migracyjnej Republiki Francuskiej wydaje się w najbliższych latach mało prawdopodobny.

Jak wynika z już zaprezentowanej analizy, głównym problemem Francji nie jest obecnie brak ustawodawstwa antydyskryminacyjnego, ale brak pełnej i rzetelnej informacji na temat częstotliwości występowania zjawisk dyskryminacyjnych. Warto wspomnieć, że postulat powołania centralnego ciała, wyposażonego w nadzwyczajne uprawnienia i odpowiedzialnego za monitorowanie wszelkich przejawów nietolerancji, pojawił się we Francji już na początku XXI wieku³⁷.

Wciąż aktualnym problemem pozostaje kwestia umożliwienia noszenia hidżabów przez muzułmańskie kobiety. Polityka kolejnych rządów dotycząca owego zagadnienia nie była i nie jest jednakowa, a stanowisko w sprawie uzależnione jest w dużej mierze od poglądów przywódców największych partii politycznych. Warto przy tym wspomnieć, że obowiązujący we Francji zakaz noszenia przez uczniów szkół publicznych „znaków i ubiorów, które ostentacyjnie wskazują przynależność religijną”, nie był wymierzony jedynie w muzułmanów, ale także np. żydów (jarmułki) i chrześcijan (duże krzy-

³³ Ibidem, s. 59-60.

³⁴ <http://www.rp.pl/Wybory-we-Francji/170519502-Emmanuel-Macron-przejal-wladze.html>, [dostęp: 21.10.2017].

³⁵ <https://ndie.pl/kandydat-prezydenta-francji-imigranci-swiezy-powiew-kreatywnosci-innowacji/>, [dostęp: 21.10.2017].

³⁶ Ibidem.

³⁷ K. Pędziwiatr, *Od islamu imigrantów...*, op. cit., s. 56-59.

ze)³⁸. Problem ten, choć nie nowy, wciąż wywołuje rozdrażnienie wśród zamieszkujących Republikę wyznawców Allaha.

Perspektywy na przyszłość

Wielu specjalistów zajmujących się analizowaną problematyką, podejmowało się próby odpowiedzi na pytanie, czy możliwa jest dalej niż obecnie idąca integracja pomiędzy mniejszością muzułmańską zamieszkującą Republikę Francuską, a francuskim społeczeństwem? Odpowiedź na to pytanie nie jest jednoznaczna, jednakże z prowadzonej debaty naukowej warto wydobyć dwa argumenty, mogące – prędzej czy później – posłużyć za wzorce konkretnych rozwiązań integracyjnych. Po pierwsze, postuluje się „regionalizację” problemu. Zdaniem ekspertów, działania podjęte przez władze na poziomie lokalnym, lepiej znające specyfikę najważniejszych problemów społeczności, będą bardziej efektywne, niż wdrażane przez rząd programy integracyjne. Poza tym, należy zlikwidować bariery w dostępie do usług edukacyjnych dla młodzieży muzułmańskiej, będące pośrednimi konsekwencjami utrwalanych wciąż stereotypów. Proces ten, powinien być rozpoczęty w dużych miastach i jednocześnie ośrodkach akademickich, takich jak Marsylia, Paryż czy Lyon³⁹.

W kontekście przyszłości muzułmanów we Francji swoistym „mottem” francuskich decydentów powinny się stać słowa H. Winklera: „[...] Unia Europejska to dobry region, w którym zarówno muzułmanie, jak i wyznawcy innych religii są szanowani i dla których jest ona domem i w którym jest im zapewniony udział w życiu demokratycznym”⁴⁰. Słowa Przewodniczącego Rady Europejskiej, wypowiedziane podczas jednej z sesji Parlamentu Europejskiego w Strasburgu w 2006 r. brzmią dziś ogólnikowo i abstrakcyjnie, co może z drugiej strony ułatwić realizację owego postulatu. Ważne jest jednak, aby integracja na poziomie społecznym stanowiła priorytet nie tylko kolejnych rządów, ale przede wszystkim samych obywateli, będąc *de*

³⁸ Ibidem, s. 55-56.

³⁹ R. J. Pauly, *Islam in Europe...*, op. cit., s. 58-60.

⁴⁰ E. Juszczak, *Polityka migracyjna Unii Europejskiej a państwa muzułmańskie*, [w:] M. Widy-Behiesse (red.), *Islam w Europie. Bogactwo różnorodności czy źródło konfliktów?*, Warszawa 2012, s. 208.

facto realizacją podstawowych zasad konstytucyjnych Republiki Francuskiej oraz idei integracji europejskiej.

Podsumowanie

Francja, wraz ze swoją mniejszością muzułmańską, stanowi doskonały przykład państwa europejskiego, zmagającego się z problemami, do jakich akcentowana przez Unię Europejską „różnorodność” może doprowadzić. Wyraźnie widać, iż współczesne antagonizmy związane z mniejszością muzułmańską nie mogą być rozpatrywane w izolacji. Analizując poszczególne przypadki, należy mieć na względzie rzutującą na wzajemne relacje trudną historię stosunków dwustronnych, nierzadko przepełnioną gestami wzajemnej niechęci, a wręcz wrogości. Tylko poprzez poznanie owej historii osiągnięcie jakiegokolwiek porozumienia może stać się możliwe.

Bibliografia

Bieńkowska M., Sadowski A. (red.), *Polityka wielokulturowości a migracje*, Białystok 2012.

France, portrait social, Collection Insee Références, Édition 2010.

Giddens A., *Socjologia*, Warszawa 2004.

Grote J. (red.), *Migration und biuletynu "Bevölkerung!"*, nr 10/05, Berlin 2005.

International Organization for Migration, Members and Observers, <http://www.iom.int/>.

Islam religią państwową we Francji? To wkrótce bardzo możliwy scenariusz, <http://natemat.pl/>.

Kern S., *Muslims in France Ask to Use Empty Churches*, <http://www.hudson-ny.org/>.

Koniec islamskiej burki we Francji. Muzułmanki muszą odkryć twarz, <http://wiadomosci.gazeta.pl/>.

Mazur-Cieślak E., *Polityka migracyjna państw europejskich a wyzwania migracyjne dla Polski*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2011, nr 4.

Pachocka M., Misiuna J., *Migracje międzynarodowe – dylematy definicyjne i poznawcze. Przykłady z Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych*, <http://depot.ceon.pl/>.

Pauly R.J., *Islam in Europe. Integration or Marginalization?*, Burlington 2004.

Perruchoud R., Redpath-Cross J., *International Organization for Migration, Glossary on Migration*, 2nd ed., "International Migration Law Series" 2011, no. 25.

Pędziwiatr K., *Od islamu imigrantów do islamu obywateli: muzułmanie w krajach Europy Zachodniej*, Kraków 2005.

Pływaczewski W., Ilnicki M. (red.), *Ochrona praw człowieka w polityce migracyjnej Polski i Unii Europejskiej*, Olsztyn 2016.

Sakson A., *Migracje – Fenomen XX i XXI wieku*, „Przegląd Zachodni” 2008.

Widy-Behiesse M. (red.), *Islam w Europie. Bogactwo różnorodności czy źródło konfliktów?*, Warszawa 2012.

**„POLSKO-UKRAIŃSKI CHLEB I SÓL”
O MNIEJSZOŚCI UKRAIŃSKIEJ MIESZKAJĄCEJ
NA WARMII I MAZURACH NA PODSTAWIE ARTYKUŁÓW
OPUBLIKOWANYCH NA ŁAMACH „GAZETY OLSZTYŃSKIEJ” [cz. 1]**

Na temat Akcji „Wisła” jest wiele publikacji naukowych w postaci artykułów oraz monografii, które niewątpliwie uporządkowują dotychczasową wiedzę². Natomiast informacje zawarte na łamach regionalnej prasy, przykładowo „Gazety Olsztyńskiej”³, uzupełniają historyczną wiedzę między innymi o wspomnienia ludzi, którzy przeżyli przesiedlenie. Poza tym w dużej mierze teksty opublikowane na kartach regionalnych tytułów, są autorstwa osób zaangażowanych w inicjatywy ukraińskiej mniejszości narodowej, co niewątpliwie dodaje osobliwego tonu. Poza tym odbiorca też jest konkretny i nie-rzadko zaangażowany osobiście w problematykę poruszoną w prasie codziennej. Poprzez analizę wybranych tekstów opublikowanych w „Gazecie Olsztyńskiej”, szczególnie w latach 90. XX (ponieważ ten okres jest czasem największego ożywienia inicjatyw mniejszości narodowych), w niniejszym tekście podjęto próbę zarysowania polityki władz wobec społeczności ukraińskiej, w szczególności poprzez

¹ Grażyna Czerniak, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: czerniak.grazyna@wp.pl

² Na przykład: J. Pisuliński, *Akcja specjalna „Wisła”*, Warszawa 2017; B. Łukaszewicz, *Życiorysy: Ukraińcy z operacji „Wisła” represjonowani na Warmii i Mazurach w latach 1947-1956, materiały biograficzne*, Olsztyn 2009; M.E. Ożóg (red.), *Pamiętny rok 1947*, Rzeszów 2001; R. Drozd, *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski. Akcja „Wisła”, t. 2*, Warszawa 2005; R. Drozd, *Przesiedlenia ludności ukraińskiej w 1947 r. w założeniach i praktyce*, [w:] W. Bonusiak (red.), *Polska i Ukraina po II wojnie światowej*, Rzeszów 1998, s. 223-243; W. Gieszczyński, *Państwowy Urząd Repatriacyjny w osadnictwie na Warmii i Mazurach (1945-1950)*, Olsztyn 1999; *Pogranicze. Studia Społeczne*, t. 6: *Polskie badania nad mniejszościami kulturowymi*, G. Babiński, J. Mucha (red.), Białystok 1997; A. Chojnowska, *Przesiedlenia ludności ukraińskiej na Ziemię Odzyskane 1947 r.*, „Przegląd Powszechny” 1991, nr 12, s. 641-481 i in.

³ Należy wspomnieć, że „Gazeta Olsztyńska” to periodyk, który został powołany na początku lat 70. XX wieku. Zob. J. Sikorski, *Galopem przez stulecia. Olsztyn 1353-2003*, Olsztyn 2003, s. 205.

omówienie w jaki sposób budowano struktury kościelne i w jakich okolicznościach powstawały fundamenty szkolnictwa (kwestie typowo kulturowe zostaną opracowane w drugiej części pracy). Dzięki czemu można dostrzec z jakimi problemami borykała się ludność, która tereny Warmii i Mazur zamieszkała po 1947 r. (wyrwana ze swoich rodzinnych stron, na których żyła od pokoleń, a które były ich jedynym znanym domem).

Pierwszy filar, który należy omówić, to kwestie związane z odbudowaniem Kościoła, a dokładnie odtworzeniem jego struktur. Najpierw należy przypomnieć, że przesiedlenie w 1947 r. w ramach Akcji „Wisła” odbyło się na podstawie aktów chrztu w Kościele obrządku greckokatolickiego, o czym szerzej napisał na przykład Marek Melnyk⁴. Po drugie, a nie mniej istotne, jest to, że w 1946 r. na synodzie lwowskim oficjalnie zlikwidowano Kościół greckokatolicki, wcielając jego wiernych w struktury Kościoła prawosławnego⁵. Dopiero rok 1956 przynosi zmiany, co otworzyło szanse na odnowienie struktur kościelnych o obrządku greckokatolickim. Fakt, że w nowych realiach, ale za sprawą ludzi, którzy zostali wychowani w poczuciu, że utrzymanie własnej tożsamości, pomoże w zachowaniu rodzimej kultury. Przykładem tego, jak bardzo identyfikowano się z wyznaniem religijnym jest chociażby początek tekstu pt. *Ukraina z pruskiej krainy*, który brzmi: „Cerkiew. Bez niej Ukraińców w Asunach nie byłoby już od dawna”⁶. Dlatego poniżej zarysowano historię pojedynczych świątyń, aby uzmysłowić, ile trudu należało włożyć, aby wyznawcy Kościoła katolickiego obrządku bizantyjsko-ukraińskiego mogli modlić się i przyjmować sakramenty, tak jak czynili to ich przodkowie.

Mitrat Mirosław Ripecki, to postać, która zawsze pojawia się w tekstach związanych z Kościołem bizantyjsko-ukraińskich na obszarze Warmii i Mazur. W Chrzanowie, miejscowości koło Ełku, Mirosław Ripecki otrzymał do dyspozycji szkolny budynek i „nie zraził się tym, że jego cerkiew została zdelegalizowana. Mimo zakazu, zaczął

⁴ M. Melnyk, *Rola Kościoła grreckokatolickiego w rozwoju kultury ukraińskiej na Warmii i Mazurach*, [w:] Y. Konieva (red.), *Kultura Ukraińców na Warmii i Mazurach: tradycja i współczesność (studium etnologiczno-kulturowe)*, Olsztyn 2016, s. 49-89.

⁵ A. Korzeniewska-Lasota, *Ukraińcy na Warmii i Mazurach w latach 1947-1970*, Olsztyn 2007, s. 28-33.

⁶ S. Migus, *Ukraina Z pruskiej krainy. W Asunach biją dzwony*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 4, s. 4.

organizować kaplicę i odprawiać msze. [...] Po kilku miesiącach zaczęli do Chrzanowa przyjeżdżać Ukraińcy z całej Polski. Chcieli wziąć ślub, ochrzcić dziecko, czy dać na mszę za zmarłych”⁷. Jak bardzo ważny wydźwięk miała działalność Mirosława Ripeckiego świadczy chociażby to, że do dnia dzisiejszego w Chrzanowie odbywają się uroczystości obchodów ważnych świąt kościelnych obrządku grekokatolickiego.

Z artykułów opublikowanych na łamach „Gazety Olsztyńskiej” dowiadujemy się, że w latach 90. XX wieku istniały już cerkwie w Miłkach, Wydminach czy Baniach Mazurskich oraz Kruklankach i Kętrzynie. Natomiast w 1995 r. grekokatolicy mieszkający w Giżycku otrzymali własną świątynię (jak dowiadujemy się z innego tekstu, była to pierwsza oficjalna świątynia wyznawców Kościoła grekokatolickiego na obszarze Warmii i Mazur, czyli miejscu, gdzie największą mniejszość narodową po II wojnie światowej, stanowią właśnie Ukraińcy)⁸, którą budowano cztery lata. Ponadto należy dodać, nawiązując do tytułu niniejszego tekstu, że biskup Jan Martyniak, „który konserwował cerkiew, wyraził wdzięczność mieszkańcom Giżycka, którzy okazali życzliwość i pomoc grekokatolikom przy budowie ich świątyni”⁹. Natomiast np. świątynię w Olsztynie budowano ponad pięć lat, „«chram» jak mówią Ukraińcy, wierni zbudowali głównie za własne pieniądze i własnymi siłami. W sobotę, mimo deszczu, na otwarcie świątyni przybyło ponad 1200 wiernych, nie tylko z Olsztyńskiego, ale nawet z Przemyśla”¹⁰. Niejednokrotnie praktykowano adaptację opuszczonych świątyń innych wyznań, ale również budynków świeckich na przestrzeń cerkiewną. Tak też było w Asunach, zgoda na przemienienie poniemieckiej kirchy (wybudowanej 1406 r.) zapadła w 1958 r., „cieszyły się nie tylko Asuny, ale i Ukraińcy z okolicznych Mołtajn, Duj, Łęknicy, Barcian, a nawet odległego Kętrzyna”¹¹, informuje Stefan Migus – autor artykułu. W protestanckich świątyniach modlili się również grekokatolicy z Węgorzewa oraz Górowa Hławieckiego, natomiast w Hławie cerkiew stworzono ze starej gazowni, wierni Kościoła grekokatolickiego mieszkający w Lidz-

⁷ S. Migus, *Niepokorny ksiądz*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 203, s. 4.

⁸ S. Migus, *Chram z kopułami. Po pięciu latach poświęcenia*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 199, s. 2.

⁹ *Cerkiew wspólnymi siłami*, „Gazeta Olsztyńska” 1995, nr 122, s. 3.

¹⁰ S. Migus, *Chram z kopułami...*, s. 2.

¹¹ Idem, *Ukraina Z pruskiej krainy...*, s. 4.

barku Warmińskim zaadaptowali spichlerz, natomiast Ukraińcy mieszkający w Bartoszycach wykorzystali pomieszczenie po straży pożarnej¹². Odnotowanie informacji o pojawiających się świątyniach, które miały służyć wyznawcom Kościoła greckokatolickiego oraz radości z tym związanej świadczy między innymi o tym, że mimo upływu lat od czasu przesiedlenia, posiadanie własnej enklawy było czymś szczególnym i godnym różnych wyrzeczeń.

Do utrzymania, a także rozwijania społeczności nieodzowne są również filary szkolnictwa, nie tylko po to, aby umożliwić naukę języka rodziców, ale również po to, aby podtrzymać kulturę przodków (uzupełnijmy, że niewątpliwie założenia i sposób przeprowadzenia Akcji „Wisła” miały za zadanie rozerwać te więzi), która jest nieodzowna do zrozumienia własnej tożsamości, a także po to, aby dać szansę do utrzymania kontaktów międzyludzkich w gronie przedstawicieli mniejszości narodowej (należy dodać, że jednym z założeń Akacji „W”, było rozdzielenie grekokatolików i osiedlenie ich jak najdalej od siebie). Ta zasada, czyli chęć podtrzymania dziedzictwa, obowiązywała również wśród Ukraińców przesiedlonych na Warmię i Mazury w 1947 r., stąd też starania najpierw o utworzenie klas z językiem ukraińskim, następnie o powołanie osobnej placówki, która dałaby szansę na uświadomienie, że w różnorodności kulturowej leży siła, a nie słabość Ziemi Odzyskanych.

O tym, jak trudne początki mieli przedstawiciele społeczności ukraińskiej z przeformowaniem pomysłu, który miał na celu podtrzymanie świadomości ukraińskiej, traktuje przykładowo test z 1990 r. pt. *Chcą mieć szkołę niech ją wybudują*¹³. W tekście przede wszystkim zwrócono uwagę na to, że Ukraińcy to ok. 40% ludności zamieszkującej Górowo Iławieckie i jego okolice, na Warmii i Mazurach Ukraińcy stanowią największą mniejszość narodową. Przypomnijmy, że podług

¹² Idem, *Chram z kopułami...*, s. 2. O budowie cerkwi w Lidzbarku Warmińskim można szerzej przeczytać jeszcze w innym tekście pt. *Powrót do korzeni*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 8, s. 4. Tam odnajdujemy słowa, które przebrzmiewają w różnej postaci w niniejszym tekście, a brzmią one następująco: „Budowa cerkwi przy ul. Wyszyńskiego w Lidzbarku Warmińskim zintegrowała ludność pochodzenia ukraińskiego zamieszkującą gminę. Zmobilizowała też do bardziej aktywnych działań mających na celu utrzymanie tradycji wyniesionych z rodzinnego domu”. Ibidem, s. 4. Zob. także: S. Migus, *Niepokorny ksiądz...*, s. 4.

¹³ L. Strycharski, *Chcą mieć szkołę niech wybudują. Problemy mniejszości narodowych*, „Gazeta Olsztyńska” 1990, nr 72, s. 1-3.

ustaleń badaczy, mowa jest nawet o 70 tysiącach¹⁴. Poza tym autor artykułu zwraca uwagę na to, że postulaty wysunięte przez przedstawicieli mniejszości narodowych nie są nowym tematem, ponieważ w roku 1968 (w akcie założycielskim liceum jest informacja o takiej możliwości)¹⁵. W żaden sposób nie chciano się zgodzić na utworzenie klas z językiem ukraińskim, mimo tak racjonalnych argumentów, jak to, że umiejętność posługiwania się językiem ukraińskim otworzy możliwość studiowania w ukraińskich placówkach wyższych. Nie mniej ważnym powodem było to, że placówki polskie istnieją na terenie Litwy, Ukrainy czy Białorusi, a problem leży w tym, aby placówka z ukraińskim językiem nauczania istniała w Polsce¹⁶. Tekst uświadamia, że Ukraińcy zauważyli także siłę w obecności w samorządzie¹⁷, wskazuje na to, czym był przysłowiowy „chleb i sól” w stosunkach polsko-ukraińskich.

Z następnych tekstów dowiadujemy się, że mimo wielu większych i mniejszych przeciwności, starania przyniosły oczekiwany skutek. W tekście z 1991 r. czytamy o tym, że istnieją klasy z nauczaniem języka ukraińskiego (tutaj warto chociażby wspomnieć, że Ukraińcy „otrzymali baraki przy ul. Kościuszki 14 po jednej z firm związanych z rolnictwem. Stan obiektów był opłakany, pomieszczenia wąskie, ciemne”¹⁸, a po kilku latach funkcjonowania placówki zgłaszane były takie problemy, jak braki wyspecjalizowanej kadry, a także narzędzi do nauczania np. brakowało podstawowych podręczników¹⁹). Ponadto wprowadzono możliwość przystąpienia dzieci do tzw. „roku zerowego”, który umożliwiał przygotowanie się do nauki (w czasie tych zajęć uczniowie byli obserwowani, oceniani i na

¹⁴ A. Korzeniewska-Lasota, op. cit., s. 7.

¹⁵ L. Strycharski, op. cit., s. 3.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem. Warto w tym miejscu zarysować, chociażby pokrótce, kwestię dotyczącą samorządu lokalnego, który był spoiwem łączącym cele i efekty stawiane przez przedstawicieli mniejszości ukraińskiej. Na temat tej sfery życia teksty znajdują się również na łamach analizowanej „Gazety Olsztyńskiej”, warto chociażby wymienić: *Nie tylko spory polsko-ukraińskie. Samorząd wybrał*, „Gazeta Olsztyńska” 1990, nr 143, s. 1-3; *Katalog pretensji nie zmniejsza się. I Forum Polsko-Ukraińskie*, „Gazeta Olsztyńska” 1992, nr 125, s. 1-2; *Ręka w rękę*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 72, s. 4.

¹⁸ W. Katarzyński, *Ukraińscy licealiści na wakacjach*, „Gazeta Olsztyńska” 1995, nr 122, s. 3.

¹⁹ S. Migus, *Dwie strony mniejszościowego medalu*, „Gazeta Olsztyńska” 1996, nr 233, s. 2.

tej podstawie przyjmowani do pierwszej klasy²⁰, udogodnieniem była możliwość nocowania w internacie²¹; na przykład w roku 1998 mowa jest o 77 uczestnikach takich kursów²²). Kadra pedagogiczna była kadrą ukraińską, nawet języka polskiego uczyła osoba pochodzenia ukraińskiego, natomiast na przykład kontakty ze Lwowem, otwierały Liceum w Górowie Hławieckim nowe perspektywy i poszerzały horyzonty. Całą inicjatywę tak ocenił nauczyciel historii w omawianej szkole – Władysław Kozubel: „Naszym celem [...] jest wykształcenie inteligencji ukraińskiej na tych terenach, o silnej świadomości narodowej. Żeby potrafiła tutaj współżyć z Polakami, żeby też umiała zaakceptować swoje istnienie”²³. Dopiero z perspektywy czasu można ocenić progres w powstawaniu między innymi placówek oświaty, tak samo jest w przypadku Liceum w Górowie Hławieckim. Na przykład w jednym z artykułów czytamy, że szkoła odnotowała w drugim roku swojej działalności sukces, ponieważ lekcje odbywały się w odnowionych salach lekcyjnych, „w przeciwieństwie do września roku ubiegłego, gdy pierwsze zajęcia szkolne odbywały się pod gołym niebem”²⁴. Poza tym postęp widoczny był też na innej płaszczyźnie: w 1990 r. znajdziemy informację o 120 uczniach²⁵, natomiast w roku 1991 czytamy już o 150 dzieciach, chcących się uczyć w liceum²⁶.

Szkoła im. Semena Petlury²⁷, na podstawie analizy artykułów opublikowanych na łamach „Gazety Olsztyńskiej”, wciąż ewaluowała, na przykład w tekście z 1993 r. czytamy o wizji nowego budynku: szkoła miała być na wzgórzu, budynek szkolny miałby pomieścić 280 dzieci (ponownie widać progres i chęć rozwijania placówki, na przykład w artykule z 1998 r. mowa jest o tym, że: „w II LO chce się uczyć

²⁰ *Liceum bez stresów*, „Gazeta Olsztyńska” 1991, nr 69, s. 3.

²¹ *Rodzice w szkole. Komputery zamiast tablic*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 40, s. 4.

²² *Japończyk w Górowie. Ósmoklasiści wybierają szkołę*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 88, s. 4.

²³ *Liceum bez stresów...*, op. cit., s. 3.

²⁴ *Drugi rok ukraińskiego liceum*, „Gazeta Olsztyńska” 1991, nr 168, s. 4.

²⁵ *Liceum bez stresów...*, op. cit., s. 3.

²⁶ *Drugi rok ukraińskiego liceum...*, op. cit., s. 4.

²⁷ „Jak poinformował dyrektor Ukraińskiego Liceum Ogólnokształcącego w Górowie Hławieckim Miron Sycz [...] rada pedagogiczna szkoły postanowiła zwrócić się do kuratorium o nadanie liceum im. atamana Semena Petlury, przywódcy ukraińskiego z początku lat dwudziestych bieżącego wieku, sojusznika marszałka Józefa Piłsudskiego”. Zob. *Drugi rok ukraińskiego liceum...*, op. cit., s. 4.

coraz więcej dzieci z polsko-ukraińskich”²⁸, a co też ważne: „do szkoły zapisuje się coraz więcej dzieci polskich. Ich rodzice dochodzą do wniosku, że znajomość ukraińskiego w naszej części Europy jest przydatna”²⁹), ponadto w artykule jest informacja o sali gimnastycznej, internacie, stołówce, boiskach sportowych itp.³⁰, w innym tekście mowa też o hali widowiskowej oraz basenie³¹. Poprzez wymienienie poszczególnych elementów, które miały wejść w skład placówki, widać w jakim kierunku szli pomysłodawcy szkoły, mimo różnorodnych przeciwności. Co widać w kolejnym tekście opublikowanym na łamach analizowanego regionalnego periodyku, gdzie czytamy „na przykładzie Górowa widać, jak dzięki wspólnym działaniom mieszkańców w obrębie jednego miasta i gminy zacierają się podziały między narodami, jakie kiedyś przyniosła [na obszar Warmii i Mazur – G.C.] historia”³². Szacunek do drugiej kultury, jest podstawowym fundamentem utrzymania własnej tożsamości, mimo tego, że w Liceum w Górowie Iławieckim uczyli się przede wszystkim dzieci, wnuczeta przesiedlonych w Akcji „Wisła”, to czytamy, że na uroczystości zakończenia roku szkolnego śpiewano hymn narodowy Polski i Ukrainy, poczet sztandarowy wnosił flagi obu państw³³. Można zauważyć, że założenia budowania jednej wspólnoty, a nie mnożenia podziałów, miały wydzźwięk w działalności założycieli Liceum w Górowie Iławieckim.

W tekście z 1996 r. pt. *Dwie strony mniejszościowego medalu*, czytamy, że na tamten czas na terenie Warmii i Mazur istniało około dwudziestu punktów nauczania języka ukraińskiego, zatem i tutaj widać ewolucję w efektach chęci podtrzymywania kultury przodków (tutaj należy przypomnieć niektóre daty, aby uzmysłowić skalę wydarzenia: Ukraińcy na Warmię i Mazury zostali przesiedleni w 1947 r., ale dopiero po roku 1956 pojawiły się możliwości na ofi-

²⁸ Japończyk w Górowie..., op. cit., s. 4.

²⁹ E. Mazgal, *Szkoła im. Petlury*, „Gazeta Olsztyńska” 1993, nr 189, s. 3.

³⁰ Ibidem.

³¹ W. Katarzyński, op. cit., s. 3. W tym miejscu warto przytoczyć jeszcze jeden tekst opublikowany na łamach analizowanego tytułu prasowego (*Mową rodziców*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 170, s. 4), w którym odnajdziemy treści w podobnym tonie.

³² *Polsko-ukraiński chleb i sól*, „Gazeta Olsztyńska” 1994, nr 217, s. 3. Warto zaznaczyć, że właśnie nagłówek tego tekstu stał się inspiracją tytułu niniejszego zarysu.

³³ W. Katarzyński, op. cit., s. 3.

cjalną integrację³⁴). Ponadto na łamach „Gazety Olsztyńskiej”, odnajdujemy informacje, że „w regionie istnieją dwie ukraińskie szkoły – podstawowa w Bartoszycach i liceum ogólnokształcące w Górowie Ȧwickim”³⁵. O bartoszyckiej szkole więcej możemy przeczytać w artykule z 1997 r., gdzie zamieszczona jest na przykład informacja, o tym, że na nowego patrona szkoły wybrano Ȧsię Ukrainkę i tutaj odnajdujemy krótką charakterystykę placówki z ukraińskim językiem nauczania: „jedyna ukraińska podstawówka na Warmii i Mazurach istnieje od 1990 r. Uczniowie rozpoczynali wówczas naukę w koszarach. Dopiero po trzech latach przenieśli się do dawnego przedszkola przy ulicy Leśnej 1”³⁶.

Należy dodać, że angażowano rodziców w prace placówki w Górowie Ȧwieckim, co niewątpliwie wzmacniało wszystkie role szkoły, których się podjęła³⁷. Co też istotne: uczniowie pod opieką nauczyciela poznawali historię terenów na których mieszkali. W artykułach opublikowanych na łamach analizowanej regionalnej prasy, odnajdujemy zapiski o tym, że społeczność ukraińska nie zamykała się w szkolnych murach³⁸, o czym może świadczyć też inny tekst, który wskazuje, że placówka nie stawiała sobie tylko celów wychowawczych, mowa tutaj o artykule pt. *Górowski spotkania z literaturą. Podatny grunt* z 1998 r., w którym znajdujemy przykłady na to, że przedstawiciele różnych kultur mieszkających na terenie Warmii i Mazur byli zainteresowani taką wielobarwnością terenów Ziemi Odzyskanych³⁹.

Tylko poprzez niniejszy zarys można spostrzec, że na łamach „Gazety Olsztyńskiej”, która jest ciekawym pryzmatem postrzegania różnorodnych problemów, można odnaleźć wiele informacji dotyczących mniejszości narodowej, również ukraińskiej. Ukraińcy zostali wysiedleni na tereny Warmii i Mazur w 1947 r., musieli od nowa stworzyć zarówno struktury kościelne jak i szkolnictwa. Poprzez analizę poszczególnych artykułów, które na bieżąco odnotowywały

³⁴ S. Migus, *Odświętnie w ogólniaku*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 194, s. 2.

³⁵ Idem, *Dwie strony mniejszościowego medalu...*, s. 2.

³⁶ Uczniowie wybrali patrona. Bartoszycka „ósemka” ze sztandarem, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 194, s. 4.

³⁷ *Rodzice w szkole...*, op. cit., s. 4.

³⁸ M. Koblańska, *Koza na władzę. [Elitarna Grupa Eksploracji Historycznej]*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 66, s. 4.

³⁹ S. Migus, *Podatny grunt. Górowskie spotkania z literaturą*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 243, s. 4.

problemy z jakimi borykali się przedstawiciele mniejszości narodowej, dowiadujemy się, że Ukraińcy musieli przeciwstawić się nie tylko uwarunkowaniom politycznym, ale również przekonać do swojej obecności i kultury pozostałych mieszkańców Warmii i Mazur. Było to sprawą niełatwą i wymagającą wielkiego wysiłku, a także czasu. Jednakże na przestrzeni lat zauważalny jest progres nie tylko w konkretnych efektach (takich jak cerkwie, w których mogą modlić się wyznawcy Kościoła greckokatolickiego, czy placówki oświaty, gdzie pielęgnowany jest język przodków), ale również w relacjach międzyludzkich, ponieważ piękno Warmii i Mazur leży w wielokulturowości społeczności tutaj mieszkającej.

Bibliografia

Babiński G., Mucha J. (red.), *Pogranicze. Studia Społeczne*, t. 6: *Polskie badania nad mniejszościami kulturowymi*, Białystok 1997.

Cerkiew wspólnymi siłami, „Gazeta Olsztyńska” 1995, nr 122, s. 3.

Chojnowska A., *Przesiedlenia ludności ukraińskiej na Ziemię Odzyskane 1947 r.*, „Przegląd Powszechny” 1991, nr 12, s. 641-481.

Drozd R., *Przesiedlenia ludności ukraińskiej w 1947 r. w założeniach i praktyce*, [w:] W. Bonusiak (red.), *Polska i Ukraina po II wojnie światowej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Rzeszów 1998, s. 223-243.

Drozd R., *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski. Akcja „Wisła”*, t. 2, Wydawnictwo Tyrsa, Warszawa 2005.

Drugi rok ukraińskiego liceum, „Gazeta Olsztyńska” 1991, nr 168, s. 4.

Gieszczyński W., *Państwowy Urząd Repatriacyjny w osadnictwie na Warmii i Mazurach (1945-1950)*, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn 1999.

Japończyk w Górowie. Ósmoklasiści wybierają szkołę, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 88, s. 4.

Katalog pretensji nie zmniejsza się. I Forum Polsko-Ukraińskie, „Gazeta Olsztyńska” 1992, nr 125, s. 1-2.

Katarzyński W., *Ukraińscy licealiści na wakacjach*, „Gazeta Olsztyńska” 1995, nr 122, s. 3.

Koblańska M., *Koza na władzę. [Elitarna Grupa Eksploracji Historycznej]*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 66, s. 4.

Korzeniewska-Lasota A., *Ukraińcy na Warmii i Mazurach w latach 1947-1970*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2007.

Liceum bez stresów, „Gazeta Olsztyńska” 1991, nr 69, s. 3.

Łukaszewicz B., *Życiorysy: Ukraińcy z operacji „Wisła” represjonowani na Warmii i Mazurach w latach 1947-1956, materiały biograficzne*, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn 2009.

Mazgal E., *Szkoła im. Petlury*, „Gazeta Olsztyńska” 1993, nr 189, s. 3.

Melnik M., *Rola Kościoła greckokatolickiego w rozwoju kultury ukraińskiej na Warmii i Mazurach*, [w:] Y. Konieva (red.), *Kultura Ukraińców na Warmii i Mazurach: tradycja i współczesność (studium etnologiczno-kulturowe)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2016, s. 49-89.

Migus S., *Chram z kopułami. Po pięciu latach poświęcenia*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 199, s. 2.

Migus S., *Dwie strony mniejszościowego medalu*, „Gazeta Olsztyńska” 1996, nr 233, s. 2.

Migus S., *Niepokorny ksiądz*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 203, s. 4.

Migus S., *Odświętnie w ogólniaku*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 194, s. 2.

Migus S., *Podatny grunt. Górowskie spotkania z literaturą*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 243, s. 4.

Migus S., *Ukraina Z pruskiej krainy. W Asunach biją dzwony*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 4, s. 4.

Mową rodziców, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 170, s. 4.

Nie tylko spory polsko-ukraińskie. Samorząd wybrał, „Gazeta Olsztyńska” 1990, nr 143, s. 1-3.

Ożóg M.E. (red.), *Pamiętny rok 1947*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 2001.

Pisuliński J., *Akcja specjalna „Wisła”*, Wydawnictwo „Libra”, Warszawa 2017.

Polsko-ukraiński chleb i sól, „Gazeta Olsztyńska” 1994, nr 217, s. 3.

Powrót do korzeni, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 8, s. 4.

Ręka w rękę, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 72, s. 4.

Rodzice w szkole. Komputery zamiast tablic, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 40, s. 4.

Sikorski J., *Galopem przez stulecia. Olsztyn 1353-2003*, Wydawnictwo Edytor Wers, Olsztyn 2003.

Strycharski L., *Chcę mieć szkołę niech wybudują. Problemy mniejszości narodowych*, „Gazeta Olsztyńska” 1990, nr 72, s. 1-3.

Uczniowie wybrali patrona. Bartoszycka „ósemka” ze sztandarem, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 194, s. 4.

Grażyna CZERNIAK¹

**„POLSKO-UKRAIŃSKI CHLEB I SÓL”.
O MNIEJSZOŚCI UKRAIŃSKIEJ MIESZKAJĄCEJ
NA WARMII I MAZURACH NA PODSTAWIE ARTYKUŁÓW
OPUBLIKOWANYCH NA ŁAMACH „GAZETY OLSZTYŃSKIEJ” [cz. 2]**

Struktury Kościoła obrządku bizantyjsko-ukraińskiego oraz szkolnictwo (które miało na celu zapotrzebowanie na naukę języka ukraińskiego), niezaprzeczalnie są filarami utrzymującymi i budującymi tożsamość Ukraińców mieszkających na Warmii i Mazurach. Przypomnijmy, że mniejszość ukraińska przesiedlona na zupełnie obce im miejsce, musiała od początku zbudować filary własnej kultury, to prócz tego jeszcze była zmuszona walczyć ze stereotypami (władze kierujący ówczesną polityką systematycznie budowały negatywny obraz Ukraińca, do takiej stopnia, że w literaturze można przeczytać o tym, że „W odniesieniu do akcji „W” nie używać określenia *Ukrainiec* – brzmiało polecenie Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego skierowane do administracji terenowej”²). Na podstawie tylko jednego faktu, możemy ocenić z jaką starannością podchodzono do ujednolicenia struktur społeczeństwa mieszkającego na terenie Polski. Utrzymanie własnej tożsamości wymagało wielkiego wysiłku i samozaparcia, a także uświadomienia, że „odmienność” kulturowa może w niepowtarzalny sposób ubarwić i uatrakcyjnić region, wszystko zależy od świadomości ludzi mieszkających na danym terenie.

Dlatego tak ważna jest kultura, jako sieć, która wiąże ludzi, grupy społeczne na różnych płaszczyznach. Ta część pracy zostanie poświęcona wszelkim przejawom kulturowym ukraińskiej społeczności, jakie miały przełożenie w tekstach opublikowanych na łamach „Gazety Olsztyńskiej” w latach 90. XX wieku. Przede wszystkim po-

¹ mgr Grażyna Czerniak, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: czerniak.grazyna@wp.pl

² S. Migus, *Dumka mazurska. Z kart ukraińskiej historii*, „Gazeta Olsztyńska” 1996, nr 209 s. 4. Tylko ta jedna wzmianka pokazuje, jak bardzo chciano wyzuć mniejszości narodowe z ich odmienności w postaci kultury, która niezaprzeczalnie jest jednym z ważnych elementów tożsamości. Zob. też S. Brzozowski, S. Migus, *Bez mitów. Akcja „Wisła” – 50 lat później*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 66, s. 4.

chylono się nad: inicjatywami społecznymi, zespołami artystycznymi, inicjatywami teatralnymi, ale również poszczególnymi obchodami świąt, które najdoskonalej wskazują na to, w jakiej skali udało się ocalić pierwotną kulturę. W jednym z tekstów znajdujemy opinię, która mówi o tym, że „Ukraińscy mieszkańcy województwa olsztyńskiego zachowali swoje tradycje religijne, weselne, pogrzebowe”³, to wszystko skłania do postawienia pytania: w jaki sposób mniejszości ukraińskiej udało się utrzymać rodzimą tradycję?

Nie sposób mówić o kulturze, metodach jej podtrzymania, przekazywania i szerzenia, bez chociażby wspomnienia o strukturach organizacyjnych. *Zachowują swoją tradycję narodową*, tak brzmi jeden z tytułów artykułów zamieszczonych na kartach codziennej prasy regionalnej, w którym czytamy, że Ukraińcy to największa mniejszość narodowa zamieszkująca Warmię i Mazury⁴ (co niewątpliwie jest odbiciem między innymi zasięgu Akcji „Wisła”). Dlatego nie powinien dziwić fakt, że gdy tylko nastały takie możliwości, przede wszystkim chodzi tutaj o podłoże polityczne, powstało Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne. Towarzystwo powołano w roku 1956 z siedzibą w Warszawie. W 1990 r. UTSK zostało przekształcone na Związek Ukraińców w Polsce⁵. Wszystko to zmierzało do tego,

³ W. Katarzyński, *Nie tylko „Dumka”*, „Gazeta Olsztyńska” 1991, nr 115, s. 3. Zob. też S. Migus, *Ziarna kultury. Ukraińcy rozpoczęli sezon*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 185, s. 4.

⁴ E. Burzyńska-Miszcza, *Zachowują swoją tradycję narodową*, „Gazeta Olsztyńska”, 1983, nr 7, s. 4. Bardzo trafnie ujmuje to Ewa Domeracka, autorka tekstu również opublikowanego na łamach analizowanej regionalnej prasy, poruszająca problem mniejszości niemieckiej, ale pisząca przy tym o uniwersalnych sprawach: „Po roku 1990 okazało się, że Polska nie jest krajem jednolitym etnicznie. Na skutek wichrów historii, przymusowych wysiedleń i dobrowolnych ludności, tereny nam najbliższe to kalejdoskop mniejszości narodowych”. Zob. E. Domeracka, *Niemieckie korzenie, polskie serca*, „Gazeta Olsztyńska”, 1996, nr 46, s. 4.

⁵ E. Burzyńska-Miszcza, op. cit., s. 4. Ważne są słowa zanotowane pod koniec przeanalizowanego artykułu, które mają uzmysłowić sens istnienia UTSK, ponieważ tak jak celnie zaznacza autorka artykułu: „Nie oznacza to jednak, że wszystkie te imprezy [w tekście wymienione są szczegółowo inicjatywy Ukraińców – G.C.] mają na celu wyizolowanie ludności ukraińskiej, że są tylko dla tej ludności przeznaczone. Jednym bowiem z zadań statutowych UTSK jest szerzenie kultury ukraińskiej wśród ludności polskiej, z którą przecież Ukraińcy żyją na co dzień. Dlatego też na uroczystościach i koncertach ukraińskich jest wielu Polaków”. Zob. tamże, s. 4. O UTSK więcej można przeczytać w naukowej monografii: A. Korzeniewska-Lasota, *Ukraińcy na Warmii i Mazurach w latach 1947-1970*, Olsztyn 2007, s. 94-104.

aby przełamać bariery, aby każda ze stron miała płaszczyznę wyrażania swoich inicjatyw. Jedną z takich platform współpracy są różnego rodzaju konferencje i właśnie o takiej inicjatywie znajdujemy informacje w tekście opublikowanym na łamach „Gazety Olszańskiej”. Mowa tutaj o Polsko-Ukraińskiej Konferencji Współpracy Młodzieży „Partner '95”, której organizatorem był Związek Ukraińskiej Młodzieży Niezależnej⁶. To jest jeden ze sposobów oficjalnej formy wymiany myśli, ale na przykład w tekście z roku 1998 odnajdujemy wzmianki o tym, że w Bartoszycach na terenie placówki szkolnej odbyła się I Ukraińska Spartakiada Dzieci, Młodzieży i Dorosłych, skupiła ona mieszkańców okolicznych miejscowości, takich jak Bartoszyce, Rodowo, Górowo Iławieckie, a także Giżycko (warto wspomnieć, że organizatorem inicjatywy był bartoszycki Zarząd Koła Związku Ukraińców w Polsce)⁷. Natomiast I Forum Polsko-Ukraińskie miało na celu omówienia relacji polsko-ukraińskich w regionie olsztyńskim⁸. Warto chociażby nadmienić o tym, że wszelkie inicjatywy wymagają nakładów finansowych, wydawałoby się, że pomoc może przyjść z zewnątrz, tę kwestię poruszyła Ewa Mazgal, która: „pyta księdza czy nie pomaga im diaspora, wszak poza granicami Ukraińskiego państwa mieszka 8 milionów Ukraińców.– Nie. [odpowiada – G.C.] Oni dają na tamtą Ukrainę, dopiero od 2 lat niepodległą. Na książki, na szkoły, na odbudowę rujnowanych kościołów. Nam żyjącym tutaj, radzą byśmy w ogóle nie budowali kościołów. Ale my sądzimy, że skoro mieszkamy na Mazurach już ponad 45 lat, to trudno spodziewać się byśmy wszyscy wrócili z powrotem na południowy wschód Polski, gdzie mieszkali nasi rodzice”⁹. Ta wypowiedź pojawiła się wprawdzie w kontekście budowy budynków sakralnych, ale środków finansowych brakowało na każdej płaszczyźnie, na przykład w tekście pt. *Dumka Mazurska*, czytamy: „Patron ZUwP, którym jest Ministerstwo Kultury i Sztuki, nie może dofinansować działalności statutowej organizacji. Zabrania tego ustawa o partiach politycznych i organizacjach społecznych. – Wszystkich wrzucono do jednego worka – mówi

⁶ *Przełamywanie barier. Polsko-Ukraińska Konferencja Współpracy Młodzieży*, „Gazeta Olsztyńska” 1995, nr 57, s. 1-2.

⁷ *Warta po zawodach. I Ukraińska Spartakiada Dzieci Młodzieży i Dorosłych w Bartoszycach*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 150, s. 4.

⁸ *Katalog pretensji nie zmniejsza się. I Forum Polsko-Ukraińskie*, „Gazeta Olsztyńska”, 1992, nr 125, s. 1,2.

⁹ E. Mazgal, *Ukraina, Ukraina*, „Gazeta Olsztyńska” 1993, nr 177, s. 3.

Michał Zubalski, skarbnik Zarządu Oddziału ZUwP w Olsztynie. –A przecież jesteśmy takimi samymi podatnikami jak wszyscy. Dlaczego więc nie możemy otrzymać środków na naszą działalność kulturalną, tak jak domy kultury?”¹⁰. Na przykład w 1995 r. pojawia się informacja, o tym, że w Giżycku Ukraińcy nie posiadają własnej siedziby¹¹, co tylko potwierdza skalę problemów, które były podnoszone. Poza tym warto dodać, że nie sposób jednoczyć społeczeństwo, bez pomocy wspólnego organu, dlatego w jednym z tekstów zauważono, że ukazał się zeszyt ważnego opiniotwórczego ukraińskiego periodyku tj. tygodnik „Nasze Słowo”¹², to właśnie na łamach tego tytułu po festiwalu w Sopocie, który miał miejsce w 1989 r., użyto sformułowania „Odrodzenie” w kontekście kultury ukraińskiej¹³.

Prócz niezaprzeczalnie potrzebnego nawiązania do pierwszej części niniejszego tekstu, w której szczegółowo jest omówiona kwestia edukacji (podstawa do krzepienia rodzimego języka i kultury), warto w tej części pracy, dotyczącej szeroko pojętej kultury, wspomnieć o tym, że „w każdej szkole, w której znajduje się punkt nauczania języka ukraińskiego, powstają dziecięce zespoły taneczne, tworzą się chóry, zespoły wokalnie-instrumentalne. Mówi się nawet, że jak się spotka dwóch Ukraińców, to już powstaje chór”¹⁴. Dlatego tak często, w różnych wzmiankach, jest mowa o zespołach artystycznych, które poprzez swoje występy przypominały zapomniane melodie, a pokolenie urodzone na Warmii i Mazurach – uczyło się ludowych pieśni.

Na przykład mowa o chórze męskim „Żurawlew”¹⁵, nie mało też jest wzmianek o „Dumce” i o tej grupie na przykład czytamy, że

¹⁰ S. Migus, *Dumka mazurska...*, op. cit., s. 4. O podobnym problemie możemy przeczytać też w innym tekście: H.A. Sadowski, *Zawiedzione nadzieje. Rozmowa ze Stefanem Migusem przewodniczącym olsztyńskiego oddziału Związku Ukraińców w Polsce*, „Gazeta Olsztyńska” 1996, nr 109, s. 1.

¹¹ E. Mazgał, *Rybm woda ludziom zgoda*, „Gazeta Olsztyńska” 1995, nr 111, s. 3.

¹² S. Migus, *Dumka mazurska...*, op. cit., s. 4.

¹³ W. Katarzyński, *Nie tylko „Dumka...”*, s. 1. Warto dodać, że w jednym z tekstów jest też wzmianka o tym, że olsztyński „Dom Książki” zaczyna sprzedawać ukraińską różnorodną literaturę. Zob. S. Migus, *Dumka mazurska...*, „Gazeta Olsztyńska”, 1996, nr 209 s. 4; E. Burzyńska-Miszczał, op. cit., s. 4; A. Korzeniewska-Lasota, op. cit., s. 121-129.

¹⁴ E. Burzyńska-Miszczał, op. cit., s. 4.

¹⁵ Ibidem.

już w roku 1958 był to zespół rozpoznawalny i ceniony¹⁶. O tej grupie artystycznej znajdujemy informacje przykładowo w tekście z roku 1991, dowiadujemy się z niego, że „Dumka” została założona przez nauczyciela języka ukraińskiego – Teofila Szczerbę¹⁷. Na łamach analizowanej prasy znajdujemy też zapiski o innych zespołach artystycznych na przykład można wymienić: zespół z Ostródy¹⁸, kapelę „Susidojki”, która wywodzi się z Lidzbarka Warmińskiego¹⁹, grupę „Dumoczka” czy bartoszycką grupę artystyczną „Żajworonky”²⁰. Należy na marginesie zauważyć, że niemałą inicjatywą było przygotowanie programu w języku ukraińskim przez Olsztyńską Rozgłośnie Polskiego Radia²¹.

Ciekawe jest inne spostrzeżenie, zapisane na marginesie tekstu, którego autorka wprawdzie założyła sobie omówienie innego problemu społecznego, ale przez to przytoczona myśl, nie jest mniej ważna: „Ukraińcy [w kontekście starszego pokolenia – G.C.] chwala PRL – za subsydiowanie stowarzyszeń, zespołów folklorystycznych, wydawnictw”²². Jest w tym pewna reguła, ponieważ z lat 90. XX wieku, o czym przekonamy się w kolejnej części niniejszej pracy, dominują teksty omawiające w szczególności festiwale, natomiast o stowarzyszeniach i zespołach artystycznych dowiadujemy się, ponieważ informacje o nich budują kontekst do omówienia wydarzenia festiwalowego.

Ważny jest nie tylko fakt powstania grupy, ale również założenia, postulaty, ponieważ, to dzięki nim wiemy w jakim kierunku zmierzała dana grupa i tak na przykład w analizowanym tekście regionalnego tytułu czytamy: „Czynimy starania, by ukraiński akcent pobrzmiwał na wszystkich imprezach kulturalnych organizowanych na Warmii i Mazurach – mówi Wasyl Czarnecki, sekretarz ZO ZUWP w Olsztynie. Jesteśmy przecież niemałą, bo 7-8-procentową częścią

¹⁶ S. Migus, *Dumka mazurska...*, op. cit., s. 4.

¹⁷ W. Katarzyński, *Nie tylko „Dumka”...*, op. cit., s. 1, 3. Zob. też: tenże, *Wszystkie dzieci Tarasa Szewczenki*, „Gazeta Olsztyńska” 1994, nr 225 s. 3.

¹⁸ S. Migus, *Dumka mazurska...*, op. cit., s. 4.

¹⁹ W. Katarzyński, *Nie tylko „Dumka”...*, op. cit., s. 1.

²⁰ *Mową rodziców*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 170, s. 4; A. Korzeniewska-Lasota, op. cit., s. 104-114.

²¹ S. Migus, *Dumka mazurska...*, op. cit., s. 4; A. Korzeniewska-Lasota, op. cit., s. 114-121.

²² E. Mazgal, *Rybm woda...*, op. cit., s. 3.

mieszkańców tego regiony”²³. Należy zauważyć, że pomimo tego, iż ta myśl została zapisana w tekście opublikowanym w latach 90. XX wieku, jest to nie tylko wyrażenie kierunku w jakim zmierzała mniejszość ukraińska mieszkająca na omawianych terenach, ale również pokazanie tego, że od momentu, gdy zaistniała w ogóle możliwość wykazywania własnej odmienności, konsekwentnie wykorzystywano tę możliwość i tak na przykład w roku 1989 w Sopocie miał miejsce przegląd kultury ukraińskiej²⁴. W artykule z roku 1991 odnajdujemy wzmiankę, że w tymże roku odbył się w Kętrzynie przegląd artystyczny młodzieży ukraińskiej²⁵. Natomiast w tekście z 1996 r. znajduje się informacja, że na rok 1997 zaplanowano festiwal również w Kętrzynie, festiwal, który miał jednoczyć ludność mieszkającą w jednym regionie, nosił wiele znaczącą nazwę: *Z malowanej skrzyni–Pogranicze*²⁶. Pojawiają się również wzmianki o tym, że miała miejsce Noc Iwana Kupały w Kruklankach oraz Spotkanie Przygraniczne w Głębocku²⁷. Natomiast po II Festiwalu Mniejszości Narodowych w Gdańsku pojawił się pomysł, aby stworzyć bazę wiedzy na temat mniejszości narodowych, o czym więcej można przeczytać w tekście pt. *Mniejszość w Internecie. Ośrodek z Pomysłami*²⁸. Natomiast Michał Zubalski (pełniący funkcje dyrektora biura olsztyńskiego zarządu Oddziału Związku Ukraińców a Polsce) w kontekście otwarcia sezonu kulturalnego Ukraińców w Srokowie (1997/1998), wspomina, że taka inicjatywa jest powielana już od dwóch lat. Na inaugurację sezonu mniejszości ukraińskiej z Olsztyńskiego została zaproszona grupa „Retro– Szlagier” (która działa przy Lwowskim Państwowym Teatrze Dramatycznym im. Marii Zańkowieckiej), w prasie jest też między innymi wzmianka o Zespole Folklorystycznym „Werbyczeńka”. Na-

²³ S. Migus, *Dumka mazurska...*, op. cit., s. 4.

²⁴ W. Katarzyński, *Nie tylko „Dumka”...*, op. cit., s. 1. Warto zacytować ważne w przekazie słowa autora tegoż artykułu: „Festiwal sopocki formalnie jest obrazem zasobu i możliwości, jakie ma kultura ukraińska w Polsce. Tego, co mimo asymilacji w polskim środowisku, zdołali Ukraińcy zachować”. Ibidem, s. 1.

²⁵ W. Katarzyński, *Nie tylko „Dumka”...*, op. cit., s. 1.

²⁶ S. Migus, *Dumka mazurska...*, s. 4. Zob. też: *Rok pięćdziesięciolecia*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 38, s. 4.

²⁷ Tenże, *Chcemy się dobrze zorganizować. Rozmowa z Michałem Zubalskim, dyrektorem Biura Olsztyńskiego Oddziału Związku Ukraińców w Polsce*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 200, s. 4.

²⁸ *Ośrodek z pomysłami. Mniejszości w Internecie*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 74, s. 4.

tomiast inauguracja w kolejnym roku, została okraszona występem Ludowego Zespołu Pieśni i Tańca „Kołos” pochodzącego z Torczy-na²⁹. W tym miejscu warto nawiązać do pierwszego punktu niniejszego tekstu, ponieważ bez wsparcia, chociażby najbardziej ideowa inicjatywa nie miałaby miejsca. Na przykład dowiadujemy się z regionalnego tytułu periodyku, że „Współorganizatorami regionalnej inauguracji sezonu kulturalnego 1998/99 mniejszości ukraińskiej w Srokowie byli olsztyński Zarząd Koła ZUwP w Srokowie oraz wójt gminy Franciszek Andruszkiewicz. Zorganizowanie tak dużej imprezy połączonej na dodatek z dożynkami w gminie Srokowo było możliwe dzięki sponsoringowi srokowskiemu Urzędu Gminy, Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie, Radia Olsztyn S.A.”³⁰. Takie inicjatywy nie miały miejsca tylko w północnej części kraju, przykładem na to może być Festiwal Kultury Ukraińskiej w Przemyśle, o który można przeczytać w tekście pt. *Bez mitów*, w której to Stanisław Brzozowski i Stefan Migus starają się w klarowny sposób przedstawić genezę Akcji „Wisła”, ze wszelkimi jej konsekwencjami, również tymi kulturowymi³¹.

Z jednego z przeanalizowanych tekstów dowiadujemy się, że już w latach 50. pojawił się silny ruch teatralny w północnej części województwa³². Warto też wspomnieć, że już w roku 1996 odbyły się pierwsze dni Teatru Ukraińskiego³³, które były jednym z pomysłów na to, aby „zaktywizować [...] środowisko”³⁴, gdzie zaprezentowane zostały dwa spektakle w wykonaniu Lwowskiego Narodowego Teatru Dramatycznego im. Marii Zankowickiej³⁵. W przeanalizowanych tekstach wywodzących się z regionalnego tytułu prasowego znajdujemy też relację z kolejnego cyklu Dni Teatru Ukraińskiego, które miały miejsce w 1998 r., z artykułu dowiadujemy się szczegółów na

²⁹ S. Migus, *Ziarna kultury...*, s. 4. W artykule można odnaleźć kilka słów charakteryzujących owy zespół. Zob. też: tenże, *Chcemy się dobrze zorganizować...*, s. 4.

³⁰ Tenże, *Ziarna kultury...*, op. cit., s. 4

³¹ S. Brzozowski, S. Migus, *Bez mitów. Akcja „Wisła” – 50 lat później*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 66, s. 4.

³² S. Migus, *Dumka mazurska...*, op. cit., s. 4.

³³ Ibidem.

³⁴ H.A. Sadowski, op. cit., s. 1.

³⁵ *My ze Lwowa. I Dni Teatru Ukraińskiego w Olsztynie*, „Gazeta Olsztyńska” 1996, nr 125, s. 5.

temat w jaki sposób zaprezentował się Wołyński Obwodowy Teatr Dramatyczno-Muzyczny im. T. Szewczenki w Łucku³⁶.

Współpraca i docenienie jej walorów jest również widoczne na łamach analizowanego periodyku, na przykład w tekście pod tytułem *Bliźniak znad Styru i Łyny*, czytamy, że „Przedstawiciele miast decydowali, że miasta będą utrzymywać bliskie kontakty nie tylko w dziedzinie ekonomicznej, ale także w wielu innych, przede wszystkim w służbie zdrowia i [co tutaj, w pryzmacie podjętego tematu, jest bardzo istotne – G.C.] między mniejszościami narodowymi – ukraińską w Olsztynie i polską w Łucku”³⁷. Na podstawie tylko tej wzmianki można zaobserwować, że ukraińskie środowisko działało na wielu frontach, nie tylko na płaszczyźnie regionalnej, ale również miały miejsce inicjatywy, które pokazywały, że współpraca na różnych poziomach jest równie ważna i ceniona.

Odbudowanie struktur sakralnych i zbudowanie szkolnictwa na terenie Warmii i Mazur, tak jak tworzenie folklorystycznych grup artystycznych, wydarzenia festiwalowe i teatralne, powołanie własnego organu prasowego i wiele innych inicjatyw, to w całości wpłynęło na to, że Ukraińcy utrzymali własną kulturę, a tym samym tożsamość. To wszystko nie miałoby sensu, gdyby ta kultura przodków nie wybijała ze źródła, czyli z rodzinnych domów, gdzie pielęgnowano wszelkiego rodzaju przejawy kultury w tym tradycje rodzinne³⁸. Do pojęcia jak bardzo kultura, również ta, której przejawami są przedmioty materialne, była ważna dla Ukraińców, należy zacytować chociażby niniejszy fragment zaczerpnięty z regionalnej pracy: „Kiedy w 1947 r. kazano nam załadować dobytek na wóz i wyjeżdżać, wśród dobytku poczesne miejsce zajmowały skrzynia wyprawna.

³⁶ S. Migus, *Trzy spektakle, dwie sztuki. Dni Teatru Ukraińskiego*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 124, s. 6.

³⁷ Tenże, *Bliźniaki znad Styru i Łyny*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 247, s. 5. W innym miejscu również możemy przeczytać na temat współpracy Olsztyna z Łuckiem. Zob.: tenże, *Wierzę w tę współpracę. Rozmowa z Serhijem Tarasiukiem, zastępcą przewodniczącego Rady Miejskiej Łucka*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 183, s. 3; tenże, *Porozumienie ponad granicami*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 8, s. 5; *Nowy przyjaciel Olsztyna*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 181, s. 5; tenże, *Z Łuckiem za pan brat*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 72, s. 6.

³⁸ A. Korzeniewska-Lasota, op. cit., s. 129-133.

Były tam spódnice, hafty, poduszki”³⁹, czyli zabierano, to, co było uważane za najważniejsze. Być może to w jakiejś skali wpłynęło na to, że współcześnie, czyli ponad pół wieku po przesiedleniu między innymi na Warmię i Mazury, do wigilijnego stołu Ukraińcy zasiadają 6 stycznia, natomiast nadejście Nowego Roku świętują z 13 na 14 stycznia. Oczywiście pojawiają się naleciałości z innych kultur, jeden z respondentów zauważa, że w jego rodzinnych stronach nie było na stole ryb, natomiast była i nadal jest kutia⁴⁰. Nie zapomniano również o prosforze– „ten świąteczny chlebek zawiera wiele ważnych symboli”⁴¹, w tekstach znajdziemy też informacje o szopce noworocznej⁴². W całej analizie problemu nie można pominąć niezaprzeczalnej asymilacji⁴³, ale poszczególne fragmenty kultury zostały niezmienione, co zostało zaakcentowane w niniejszym zarysie.

Mniejszości ukraińskiej, wyrwanej z rodzinnych stron południowo-wschodniej Polski w 1947 r. i przesiedlona na obszar Ziemi Odzyskanych, udało się utrzymać swoją tożsamość, „ziarna kultury”⁴⁴ były niewątpliwie silne, ale i grunt był podatny. W jakim celu wkładano tak wielki wysiłek? Odpowiedź na to pytanie można znaleźć w jednym z przeanalizowanych tekstów: „My, Ukraińcy, chcemy pozostać sobą i móc dbać o swoją kulturę, uczyć nasze dzieci języka ojczystego i historii. Nie sądzę [pisze autor tekstu– Stefan Migus – G. C.], żeby to w czymkolwiek zagrażało bezpieczeństwu Polski, której przecież jesteśmy obywatelami”⁴⁵. To wszystko wpłynęło na to, że Ukraińcom udało się utrzymać elementy kultury przodków. Siła nie leży tylko w inicjatywach ze strony ukraińskiej, ale też ważny jest

³⁹ W. Katarzyński, *Nie tylko „Dumka”...*, s. 3. Warto wspomnieć chociażby o tym, że w specjalnie wyszywane stroje ubierane jest młodsze pokolenie, właśnie po to, aby przekazać kulturę przodków. Zob. E. Mazgal, *Rybm woda...*, op. cit., s. 3.

⁴⁰ S. Migus, *Pół wieku później. Z dala od domu*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 6, s. 4.

⁴¹ *Boże Narodzenie z kutią*, „Gazeta Olsztyńska” 1993, nr 4, s. 3.

⁴² S. Migus, *Chcemy się dobrze zorganizować...*, op. cit., s. 4. Zob. też: P. Jarząbek, *Powrót na wygnanie*, „Gazeta Olsztyńska” 1996, nr 39, s. 5.

⁴³ O asymilacji Ukraińców mieszkających na Warmii i Mazurach napisała na przykład olsztyńska badaczka – Bożena Domagała. Zob. B. Domagała, *Ukraińcy na Warmii i Mazurach. Studium procesów asymilacyjnych*, Olsztyn 2009. Liczne przykłady można znaleźć w zbiorze: Y. Konieva (red.), *Kultura Ukraińców na Warmii i Mazurach: tradycja i współczesność (studium etnologiczno-kulturowe)*, Olsztyn 2016.

⁴⁴ Pojęcie zaczerpnięte z tekstu: S. Migus, *Ziarna kultury...*, op. cit., s. 4

⁴⁵ S. Migus, *Mniejszość ukraińska przed szansą*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 238, s. 4.

odbiór tej kultury, uświadomienie społeczeństwa, którego przecież Ukraińcy są znaczną częścią, że sedno leży w „polubieniu mieszanki”⁴⁶.

Bibliografia

- Boże Narodzenie z kutią, „Gazeta Olsztyńska” 1993, nr 4.
- Brzozowski S., Migus S., *Bez mitów. Akcja „Wisła” – 50 lat później*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 66.
- Burzyńska-Miszczak E., *Zachowują swoją tradycję narodową*, „Gazeta Olsztyńska” 1983, nr 7.
- Domagała B., *Ukraińcy na Warmii i Mazurach. Studium procesów asymilacyjnych*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Olsztyn 2009.
- Domeracka E., *Niemieckie korzenie, polskie serca*, „Gazeta Olsztyńska” 1996, nr 46, s. 4.
- Jarząbek P., *Powrót na wygnanie*, „Gazeta Olsztyńska”, 1996, nr 39.
- Jermakowicz S., *Polubić mieszankę. Rozmowa z dr. Wiktorem Markiem Leykiem pełnomocnikiem wojewody olsztyńskiego do spraw mniejszości narodowych, wyznaniowych i inicjatyw lokalnych*. „Gazeta Olsztyńska” 1994, nr 233.
- Katalog pretensji nie zmniejsza się. I Forum Polsko-Ukraińskie*, „Gazeta Olsztyńska” 1992, nr 125.
- Katarzyński W., *Nie tylko „Dumka”*, „Gazeta Olsztyńska” 1991, nr 115.
- Katarzyński W., *Wszystkie dzieci Tarasa Szewczenki*, „Gazeta Olsztyńska” 1994, nr 225.
- Koniewa Y. (red.), *Kultura Ukraińców na Warmii i Mazurach: tradycja i współczesność (studium etnologiczno-kulturowe)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2016.
- Korzeniewska-Lasota A., *Ukraińcy na Warmii i Mazurach w latach 1947-1970*, Wydawnictwo Uniwersytetu-Warmińsko Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2007.
- Mazgal E., *Ukraina, Ukraina*, „Gazeta Olsztyńska” 1993, nr 177.
- Mazgal E., *Ryboć woda ludziorć zgora*, „Gazeta Olsztyńska” 1995, nr 111.
- Migus S., *Bez mitów. Akcja „Wisła” – 50 lat później*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 66.
- Migus S., *Bliźniaki znad Styru i Łyny*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 247.

⁴⁶ Pojęcie zaczerpnięte z tekstu: S. Jermakowicz, *Polubić mieszankę. Rozmowa z dr. Wiktorem Markiem Leykiem pełnomocnikiem wojewody olsztyńskiego do spraw mniejszości narodowych, wyznaniowych i inicjatyw lokalnych*. „Gazeta Olsztyńska” 1994, nr 233, s. 3.

Migus S., *Chcemy się dobrze zorganizować. Rozmowa z Michałem Zubalskim, dyrektorem Biura Olsztyńskiego Oddziału Związku Ukraińców w Polsce*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 200.

Migus S., *Dumka mazurska. Z kart ukraińskiej historii*, „Gazeta Olsztyńska” 1996, nr 209.

Migus S., *Mniejszość ukraińska przed szansą*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 238.

Migus S., *Porozumienie ponad granicami*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 8.

Migus S., *Pół wieku później. Z dala od domu*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 6.

Migus S., *Trzy spektakle, dwie sztuki. Dni Teatru Ukraińskiego*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 124.

Migus S., *Wierzę w tę współpracę. Rozmowa z Serhijem Tarasiukiem, zastępcą przewodniczącego Rady Miejskiej Łucka*, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 183.

Migus S., *Z Łuckiem za pan brat*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 72.

Migus S., *Ziarna kultury. Ukraińcy rozpoczęli sezon*, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 185.

Mową rodziców, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 170.

My ze Lwowa. I Dni Teatru Ukraińskiego w Olsztynie, „Gazeta Olsztyńska” 1996, nr 125.

Nowy przyjaciel Olsztyna, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 181.

Ośrodek z pomysłami. Mniejszości w Internecie, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 74.

Przełamywanie barier. Polsko-Ukraińska Konferencja Współpracy Młodzieży, „Gazeta Olsztyńska” 1995, nr 57.

Rok pięćdziesięciolecia, „Gazeta Olsztyńska” 1997, nr 38.

Sadowski H.A., *Zawiedzione nadzieje. Rozmowa ze Stefanem Migusem przewodniczącym olsztyńskiego oddziału Związku Ukraińców w Polsce*, „Gazeta Olsztyńska” 1996, nr 109.

Warta po zawodach. I Ukraińska Spartakiada Dzieci Młodzieży i Dorosłych w Bartoszycach, „Gazeta Olsztyńska” 1998, nr 150.

Sekcja II.

GOSPODARKA ŚWIATOWA PRAWO

Volodymyr PANCHENKO¹
Nataliya REZNIKOVA²

НЕОПРОТЕКЦІОНІЗМ ЯК ВИКЛИК ГЛОБАЛЬНОМУ РЕГУЛЮВАННЮ В УМОВАХ НОВОЇ НОРМИ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Економічна незалежність країн є об'єктивною реальністю сучасного витка глобалізації та характеризує якісно новий етап у розвитку міжнародних економічних відносин, який передбачає трансформувannya деструктивної симбіозної залежності у виважену синергетичну взаємозалежність країн і розглядається як процес формування складної метасистеми взаємовідносин у часі та просторі із притаманними їй специфічними рисами: розгалуженою структурою, компоненти якої відрізняються широким спектром різновекторних взаємозв'язків, субординованих на глобальному та регіональному інтеграційному рівнях; сукупністю економічних суперечностей, які властиві суб'єктам глобальної економіки і служать об'єктивним базисом виникнення нових форм взаємодії країн в умовах глобалізації; становленням і поширенням нових форм економічної взаємозалежності, притаманних дифузній хвилі глобалізації³. Трансформація відносин залежності прогнозовано позначилась на становленні неопротекціонізму як інструменту виборювання частки світового ринку і захисту національних економічних інтересів.

Протекціонізм у процесі глобалізації економіки перетворився з торгової політики, базованої на впровадженні тарифних обмежень, а пізніше і нетарифних інструментів захисту,

¹ Володимир Панченко, кандидат історичних наук, докторант Маріупольського державного університету, спеціальність світове господарство і міжнародні економічні відносини / dr Volodymyr Panchenko, Uniwersytet Państwowy w Mariupolu, e-mail: crossroads077@gmail.com

² Наталія Резнікова, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка / prof. dr hab. Nataliya Reznikova, Instytut Stosunków Międzynarodowych, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. T. Shevchenko, e-mail: r_nv@ukr.net

³ Н.В. Резнікова, *Глобальна економічна взаємозалежність: сучасна парадигма та детермінанти модифікації*, Київ 2013, с. 324.

ускладний комплексний державний механізм підвищення конкурентоспроможності національної економіки у процесі глобалізації, що ми називаємо неопротекціонізмом. Мета статті полягає у дослідженні іманентних рис протекціонізму, властивих економічній політиці як розвинених країн, так і тих, що розвиваються в умовах становлення „нової норми” світової економіки.

Неозалежність демонструє новітній парадокс, коли жодна з держав не здатна взяти на себе відповідальність за забезпечення суспільних благ, необхідних для впорядкованого функціонування і збереження стабільності глобальної економіки та здійснення дієвого контролю над міжнародними інститутами, яким поставлено в обов'язок підтримувати відкритість торговельної системи, зберігати стійкість валютної системи, забезпечувати належне функціонування світових фінансових ринків.

Як акцентує Г.Колодко⁴, на початку ХХІ ст. світова економіка вступила в складний, турбулентний період еволюції. Саме в останні роки минулого – перші роки нового століття різко загострилось протиріччя між космополітизмом капіталу і суверенітетом національної держави як форми організації суспільства, між процесами глобалізації, в основі якої лежить лібералізація самих різних форм соціального й економічного діалогу, їх гармонізація й уніфікація, і політичною владою, все ще сконцентрованою на рівні держави. Зруйнувався баланс між традиційними державними інститутами прийняття рішень і новими центрами, що контролюють необхідні для їхньої реалізації ресурси і економічні процеси. Однак необхідність наднаціонального регулювання поки ігнорується егоїзмами національних держав.

Ресурсно-технологічні, економіко-географічні, соціокультурні, інституційні, а також фактори економічної політики рекомбінують наявні й потенційні конкурентні переваги країн, візуалізуючи потребу в переосмисленні ролі держави у стимулюванні економічної активності та в реконфігурації існуючої інституційної надбудови. В термінах Г.Колодко⁵, неминучою в результаті глобалізації стане реінституціоналізація світової економіки – розробка нових, раціональних в світовому масштабі принципів функціонування або нового прагматичного еконо-

⁴ Г.В. Колодко, *Глобализация, трансформация, кризис – что дальше?*, Магистр, Москва 2012, с. 13.

⁵ Ibidem, с. 172.

мічного порядку. Зміна ваги кожного з п'яти факторів при визначенні домінант економічного росту залежно від належності країн до групи розвинених чи тих, що розвиваються, а також перегляд їх змістовних складових, виступають іманентною рисою „нової норми”.

Сучасна економічна наука невіддільна від такого феномена, як інституційний вакуум. Інституційний вакуум – це відсутність в даних просторово-часових координатах тих гравців і тих необхідних „правил гри”, які забезпечують поступальний розвиток суспільного ладу. Інституційний вакуум нерідко ототожнюють з інституційним хаосом як співіснуванням старих і нових правил і норм господарювання в перехідних економіках, що видається не зовсім неправомірним.

На переконання Н. Рубіні⁶, ми більше не живемо у світі „Великої двадцятки”, хоча Група Двадцяти продовжує позиціонувати себе як головного актора регулювання міжнародних економічних відносин. Ця трансформація відбулася після того, як зменшилася гострота останньої фінансової кризи, і виявилися несумісні політичні та економічні цінності країн. На сьогодні у США не вистачає потенціалу для того, щоб лишатися головним постачальником світових суспільних благ. Європа зайнята порятунком єврозони. Японію повністю поглинули її власні складні внутрішньополітичні та економічні проблеми. Сьогодні у цих країн нема ні часу, ні ресурсів, ні внутрішньополітичного капіталу, щоб стати новими міжнародними центрами сили. Китай також не бажає брати на себе тягар відповідальності світового лідера. Окрім того, неможливо дати відповідь на міжнародні виклики сьогодення без прямої участі країн, що стрімко розвиваються, таких як Бразилія та Індія, які, однак, зайняті проблемами внутрішнього розвитку і не поспішають шукати рішення для актуальних світових проблем.

Сьогодні, як вказує Н. Рубіні⁷, ми живемо у світі „Великого нуля”, у якому жодна окремо взята країна чи група країн не має ні політико-економічних важелів, ні волі, щоб вирішувати значимі міжнародні проблеми. В результаті цього на міжнародній арені будуть посилюватися конфлікти з таких надважливих

⁶ N. Roubini, *MBA Lectures in Macroeconomics*, <http://aviation.itu.edu.tr/>, [16.09.2017].

⁷ Ibidem.

питань як макроекономічна координація на глобальному рівні, реформа фінансового регулювання, торгівельна політики та зміна клімату.

Концепція „нової норми” була запропонована одним з керівників інвестиційної компанії М. Ель-Ріаном у травні 2009 р. Відповідно до неї, внаслідок кризи будуть мати місце ознаки „нової норми”.

1. Виражене уповільнення темпів економічного росту порівняно з попереднім десятиліттям

Справді, в світі в результаті глобальної кризи формується „нова реальність”, що охоплює не тільки економіку, а й всі істотні сторони життя сучасного суспільства. Провідні країни світу виходять на нову траєкторію зростання. Це стосується і темпів зростання, і чинників зростання, і якості зростання. Багато критеріїв, за якими оцінювали динаміку розвитку ще в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., потребують перегляду. Нові технології, інновації, що впроваджуються, в тому числі, невеликими компаніями, радикально і в короткі терміни перетворюють цілі ринки і галузі. Це по-новому визначає поведінку на ринку, включаючи і підхід до реалізації великих довгострокових проєктів. У сучасному світі втрачаються галузеві критерії „прогресивності” або „відсталості”: інноваційним потенціалом володіють практично всі галузі. Це актуалізує питання пошуку оптимальних механізмів підвищення галузевої диверсифікації та її інноваційності з метою оптимізації існуючої структури економіки до викликів часу.

2. Високі показники безробіття і старіння населення як в країнах ОЕСР, так і в швидкозростаючих країнах, що розвиваються

Відхилення в демографії між країнами ОЕСР і країнами, що не є членами ОЕСР також набувають тенденції впливати на ключові макроекономічні змінні, маючи довготерміновий характер свого прояву. Безперечно, такий стан речей формує зачароване коло залежності створення нових робочих місць від сукупного попиту, той, в свою чергу, від спроб світової економіки позбутись рецесійних вад, які, безперечно, віддзеркалюють структурні недосконалості національних економік. Проблема низької продуктивності праці в еру технологізації та інноватизації процесу виробництва деформує сприйняття людини як носія навичок та

вміль. Глобальна фінансова криза позначилась на стані ринків країн ЄС, рівень безробіття яких в 7,1% в 2008 р. показав стрімке зростання аж до 9% в 2009 р. і до 9,6% в 2010 р. Як показано в таблиці 1, рівень безробіття, який становив 10,1% в першому кварталі 2012 р., збільшився до 10,7% в останньому кварталі того ж року. Рівень безробіття, що збільшився в 2013 р., зменшився в останньому кварталі 2014 р. і становив 10%. З іншого боку, дані по безробіттю в Греції та Іспанії, ринки яких найбільше постраждали від світової кризи, значно вищі в порівнянні з іншими країнами-членами ЄС. Справді, рівень безробіття в Греції склав 21,9% в першому кварталі 2012 р. і 28% в третьому кварталі 2013 р. В Іспанії рівень безробіття становив $\approx 27\%$ в першому кварталі 2013 р.⁸

В результаті такого підвищення рівня безробіття і втрати робочої сили внаслідок економічної кризи конкуренція за обмежені державні ресурси збільшилася паралельно з напруженістю між соціальними групами. Така ситуація актуалізувала протестні настрої корінного населення по відношенню до громадян країн, що не є членами ЄС, адже останні сприймалися як потенційні конкуренти на ринку праці. Ризик витіснення корінного населення іммігрантами спричинив зниження заробітних плат за цілим рядом галузей економіки, подекуди ставши тригером націоналістичних рухів. Природно, що ці побоювання викликають протести проти іммігрантів.

Наприклад, британські працівники на заводах протестували проти португальських та італійських робочих в Англії з гаслами „британські робочі місця для британських робітників” в лютому 2009 р. Все більший наголос профспілок на тому, що іноземні робітники не будуть працювати в Великобританії, є показником зростання протекціоністських тенденцій. Подібно Англії, на ще один великий протест проти польських робітників вийшли ірландці. Після прийняття Польщі до складу ЄС в 2004 р. приблизно 300 тисяч польських працівників спрямувались до Ірландії, де будівельна промисловість продукувала нові робочі місця. Однак внаслідок кризи 2008 р. тисячі польських робітників були змушені повернутися в свою країну, що спричинило ко-

⁸ Official website of World Bank Group, <http://www.worldbank.org/>, [13.10.2017]; Official website of UNCTAD, <http://unctad.org/en/Pages/Home.aspx>, [13.10.2017].

лапс ринку нерухомості Ірландії. Однак на страйк ірландці вийшли проти тих поляків, які залишилися в Ірландії, і, таким чином, конкурували з вітчизняними працівниками під час кризи.

Проблема безробіття, рівень якого збільшився в країнах ЄС внаслідок кризи, спричинила побоювання щодо майбутнього і представляла собою найбільш важливу причину збільшення протекціоністських заходів, таких як найм на роботу тільки громадян країни. Крім того, стало складніше здійснювати політику з метою захисту робочої сили на національному рівні незалежно від зовнішніх ринків.

3. Інклюзивний розвиток як ідеологічний імператив економічного зростання країн

Принципи, що регулюють торгівлю, знаходились в центрі обговорення по мірі розвитку глобалізаційних процесів, серед іншого, і з причини впливу торговельної глобалізації на стан ринку праці країн, що відчували різні соціально-економічні наслідки демографічного переходу. Актуальність використання інструментарію торговельного протекціонізму загострювалась по мірі переосмислення ідейного наповнення принципів економічного росту як мети реалізованої державою політики. Інклюзивна домінанта, що відсунула на задній план екстенсивні принципи господарювання, загострила пошук оптимальних шляхів співіснування національних і глобальних інтересів. Анонсований зсув вектору уваги на людину передбачувано виправдав використання не лише контрциклічних стимулюючих заходів макроекономічної політики, але й актуалізував пошук шляхів структурної трансформації економіки країн, що розвиваються, але й ревізії економічної політики розвинених країн.

В концепції інклюзивного зростання США, це таке зростання, при якому **стратегічне переважання експорту над імпортом** у зовнішньоекономічній діяльності забезпечується якнайширшим залученням національних виробників диверсифікованого набору галузей, що призводитиме до **системного удосконалення технологічного рівня** їх продукції та підвищення конкурентоспроможності в масштабах світового ринку⁹.

⁹ G. Georgiadis, *Growth, Real Exchange Rates and Trade Protectionism since the Financial Crisis*, <http://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp1618.pdf>, [15.10.2017].

В концепції інклюзивного зростання Канади економічний розвиток країни забезпечується **ефективним використанням наявного трудового ресурсу** країни з метою вирішення нагальних соціальних питань та підтримання високого рівня безпеки навколишнього середовища¹⁰. Інклюзивність як сукупність позитивних ефектів для національної економіки країни, що реалізуються за підсумками **співробітництва** міжнародних компаній, підприємств та родин або фізичних осіб-резидентів, провідним елементом якого (співробітництва) стала фінансова підтримка державних проектів економічного розвитку, легалізує застосування стимулювальних протекціоністських інструментів в японській політиці.

В парадигмі економічного розвитку країн ОЕСР та їхньої внутрішньої національної економіки, визначними рисами виступають **приведення соціальних стандартів** до єдиного загальноприйнятного рівня, а також **скорочення матеріального розшарування** (нерівності рівня доходів) населення та **посилення позицій** країни на **міжнародних ринках капіталу** (як джерела ліквідних фінансових активів). В країнах-членах МЕРКОСУР інклюзивним економічне зростання країни вважатиметься у тому випадку, коли **абсолютні показники** її поточного економічного розвитку будуть підтримуватися **відносними позитивними змінами у структурі національного господарства** при збереженні високого ступеня міжнародної відкритості економіки. Таким чином, економічна політика як розвинених країн (ОЕСР), так і країн, що розвивається (МЕРКОСУР) базується на поєднанні вигід від лібералізованих ринків задля досягнення внутрішніх цілей шляхом заохочення структурних перетворень, що відповідатимуть потребам часу, за рахунок адаптації комплексу стимулюючих заходів, що не виключають державну підтримку.

Осторонь знаходиться група країн, значною мірою забезпечених природними ресурсами, розвиток та економічне зростання яких традиційно матеріалізується засобами надходжень від екстенсивно орієнтованого ресурсного комплексу економіки (часто видобування та переробка ресурсів та їх експорт у напівфабрикатному форматі); це, у свою чергу, спричинює розвиток „голандської хвороби” економіки таких країн – постановки пріо-

¹⁰ Офіційне інтернет-представництво Міжнародного Валютного Фонду, www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2012/wp1247.pdf, [14.10.2017].

ритетів щодо розвитку ресурсних галузей промисловості ціною пригнічення решти менш доходних галузей у короткостроковому періоді.

Вразливою в контексті досягнення ініціатив інклюзивності є група так званих малих країн (невеликі за територіальним обсягом, масштабами економіки та геоекономічного впливу, кількість яких у світі є наближеною до 60, з сукупною кількістю населення у 43,4 млн. осіб.), проблемними аспектами економічного зростання яких є фізична відсутність великомасштабного економічного комплексу (або, простіше, реального сектору економіки), наявність високої частки неринкових (природно-екзогенних) ризиків у системі фінансового врядування, низька ліквідність географічного положення (як правило, велика відстань від провідних фінансово-промислових центрів світу). Такі держави мають, як правило, два шляхи розвитку – набуття статусу офшорної економічної зони (приклад більшості малих країн) або високотехнологічно-орієнтованої економіки (приклад Сінгапуру, Тайваню, Гонг-Конгу).

4. Розбалансування світової торгівлі або в термінах країн G20 „глобальний безлад у торгівлі” (*The Global Trade Disorder*)¹¹

Ознаками останнього вчені називають „спотворення або викривлення торгової практики”. Як свідчить аналіз XVII доповіді „Про глобальний стан торгівлі”, аналізовані „викривлення” в торгівлі базуються здебільшого на фіскальних стимулах для експорту продукції, які конкурують на ринках третіх країн, і порівняно з обмеженнями на імпорт чинять сильніший вплив на обсяги торгівлі. Фіскальні інструменти, таким чином, згідно аналізованого документу, стають детермінуючими у наданні захисту для внутрішніх виробників. Найбільш широко використовуваними формами викривлення торгівлі протягом останніх семи років є заходи проти демпінгового і субсидованого імпорту, заходи з метою обмеження імпорту в разі його різкого зростання, а також надання субсидій та рефінансування.

5. Загострення боргових проблем

¹¹ S. Evenett, *The Tide Turns? Trade, Protectionism and Slowing Global Growth: The 18th Global Trade Alert Report*, http://voxeu.org/sites/default/files/file/GTA18_final.pdf, [18.10.2017].

Така особливість „нової норми” напряду пов’язана з проблемою старіння населення та безробіття. Було доведено, що готовність країни погашати свої борги знижується по мірі старіння нації. Оскільки тривалість періоду можливого отримання вигоди від доступу на міжнародні ринки скорочується, то люди похилого віку скоріше зроблять вибір на користь дефолту по суверенному боргу. Разом з тим, пенсіонери зацікавлені у державному забезпеченні та соціальній підтримці, обсяги яких можуть скоротитися через погашення зовнішнього боргу. Таким чином, кредитори радше скоротять обсяги нових кредитів країні зі старіючим населенням.

6. Значна невизначеність на ринках і подальші зрушення глобальної економічної активності у бік країн з ринками, що формуються

Тривалий процес глобалізації, посилення інтеграції економічних ринків на міжнародному рівні і стирання географічних кордонів під час торгівлі змусили країни захищати ринки, що стають все більш ліберальними. Незважаючи на те, що вільна торгівля існувала до початку процесу глобалізації, вона набула особливого значення після того, як в 1970-ті рр. почався процес фінансової лібералізації. Дійсно, в наш час одна з головних цілей багатьох країн полягає у створенні сприятливих умов для усунення будь-яких можливих перешкод міжнародної торгівлі, а кількість двосторонніх і регіональних угод про вільну торгівлю збільшується. Проте, під час економічної кризи, коли країни зазнають зниження рівня ВВП разом з підвищенням рівня безробіття, навіть найбільші прихильники вільної торгівлі пропонують ряд аргументів на користь політики протекціонізму, особливо в економіках, що розвиваються, які можуть бути не готові до глобальної конкуренції. Проблема вибору вільної торгівлі чи протекціонізму актуалізується дедалі активніше, стаючи питанням порядку денного як на рівні Самітів G20, так і на рівні обговорення національних економічних політик як розвинених країн, так і країн, що розвиваються.

Існує три погляди на протекціонізм в посткризовий період. Перший зводиться до того, що міжнародна система захисту вільної торгівлі спрацювала: СОТ провела заходи, що протидіють протекціонізму, і багатосторонніх імпорتنих обмежень рівня 1930-х рр. вдалося уникнути. Другий погляд визнає, що в 2009 р.

спостерігались ознаки актуалізації загострення проблем з протекціонізмом, але завдяки спільним зусиллям країн їх було „знищено в зародку”¹². Втім оптимізм таких тверджень не може не бути спростованим, про що свідчить аналіз щоквартальної сумарної кількості т. зв. „спотворень торгової практики”, починаючи з листопада 2008 р.

Спроби урядів вдаватись до протекціоністського захисту вчені називають „спотвореннями або викривленнями торгової практики”. Як свідчить аналіз XVII доповіді „Про глобальний стан торгівлі”, аналізовані „викривлення” в торгівлі базуються здебільшого на фіскальних стимулах для експорту продукції, які конкурують на ринках третіх країн, і порівняно з обмеженнями на імпорт чинять сильніший вплив на обсяги торгівлі. Фіскальні інструменти, таким чином, згідно аналізованого документу, стають детермінуючими у наданні захисту для внутрішніх виробників. Експерти, що обстоюють таку позицію, оцінюють внесок G20 як більш фундаментальний порівняно із зусиллями з боку СОТ. До Саміту G20 2013 р. існувало припущення щодо того, що активно застосовувані країнами протекціоністські заходи, розпочинаючи з 2009 р., з часом втратять свою актуальність. Водночас, анонсовані високими урядовцями оптимістичні висновки не знайшли підтвердження часом. Згідно третього підходу, протекціонізм під час кризи був необхідним з політичної точки зору, але він є тимчасовим заходом і, в кінцевому рахунку, піде на спад.

С.-Дж. Евенетт та Дж. Фрітц у XVIII доповіді „Про глобальний стан торгівлі”¹³, презентованій *Global Trade Alert*, виокремили **три фази посткризового етапу імплементації протекціоністських заходів**. Команда експертів *Global Trade Alert* намагається максимально документувати державне втручання, що змінює відносне положення вітчизняних і зарубіжних комерційних інтересів – як шкідливі, так і сприятливі для іноземних інвесторів, мігрантів та носіїв прав інтелектуальної власності. Обсяг збору даних GTA наступний: жодна митна територія не виключається апріорі і можуть розглядатись будь-які заходи, введені з листопада 2008 р. (часу, коли глави урядів G20 вперше анонсували проблему протекціонізму як детермінуючу сучасні

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

міжнародні економічні відносини. Команда GTA систематично відстежує новини урядів на урядових і інших офіційних сайтах. З цієї інформації обчислюється загальна кількість заходів, які спотворюють або лібералізують торгівлю (зокрема, заходи класифікуються за кількома ознаками: ті, що здійснюються кожною країною; ті, що здійснюються кожен квартал або рік; ті, що впливають на кожен продукт і сектор; для кожного типу інструменту. Серед переваг такого підходу: має ряд переваг. По-перше, він заснований на документуванні фактичних змін державної політики. По-друге, рахунки можна проводити в „реальному часі” – або, принаймні, з відносно короткими лагами – і така своєчасність є цінною для державних і приватних осіб, які приймають рішення. Крім того, ці лічильники автоматично оновлюються на нашому вебсайті, коли більше інформації стає доступно. На противагу цьому, значне відставання виходу публікацій про торгівлю, виробництво і інші ключові змінні роблять повний аналіз впливу протекціонізму і торгових реформ неможливим в короткостроковій перспективі. Втім, очевидною вадою такого підходу є відсутність уніфікованої системи вимірювання протекціоністських заходів за країнами. Зокрема, в США і РФ робляться окремі оголошення для кожної зміни політики, тоді як в ЄС вжиті заходи об'єднуються в одній групі, без деталізації останньої (наприклад, щорічні коригування загального зовнішнього тарифу).

Перша фаза розпочинається зі сплеску вжитих захисних заходів як реакції на скорочення обсягів світової торгівлі в I кварталі 2009 р., коли по всьому світу було впроваджено 263 торгові обмеження, а потім відбувалося зниження кількості торгових обмежень, що доповнювали одне одного кожного кварталу до третього кварталу 2010 р. Торговий протекціонізм, конкурентні девальвації, грошова експансія, податкові стимули виступають інструментами так званої політики знищення сусіда. Фінансова допомога, заходи торговельного захисту, імпорتنі тарифи та інші по-різному впливають на торгівлю. Так, фінансова допомога та субсидії виробництвом, не пов'язаним з експортом, заохочують фірми не знижувати потужності, тим самим, знижуючи обсяги імпорту країни внаслідок реалізації імпортозаміщувальної стратегії задля зменшення дефіциту торгового балансу. Крім того, вони дозволяють стимулювати внутрішній попит через збільшення доходів місцевого населення внаслідок

створення нових робочих місць як результату реалізації стабілізаційних або стимуляційних програм.

Слід визнати – країни що розвиваються і промислово розвинені країни – використовують різні методи для захисту національних галузей промисловості. Дані, наведені в Табл. 1, свідчать, що розвинені країни здебільшого використовували субсидії та надавали фінансову підтримку вітчизняним компаніям. З іншого боку, країни, що розвиваються (не враховуючи досвід КНР, Індії, Південної Кореї), не мали достатніх бюджетів для покриття субсидій, ні достатньо коштів для покриття боргів вітчизняних компаній. Таким чином, країни, що розвиваються, як правило, вдавались до підняття тарифів і використання інших запобіжних заходів нефінансового характеру.

Таблиця 1. Протекціоністські заходи, що застосовуються в країнах, що розвиваються і розвинених країнах

	Країни, що розвиваються	Розвинені країни
Імпортне мито	49%	-
Субсидії та інші види підтримки п-ств	31%	100%
Нетарифні бар'єри	11%	-
Заборона імпорту	9%	-

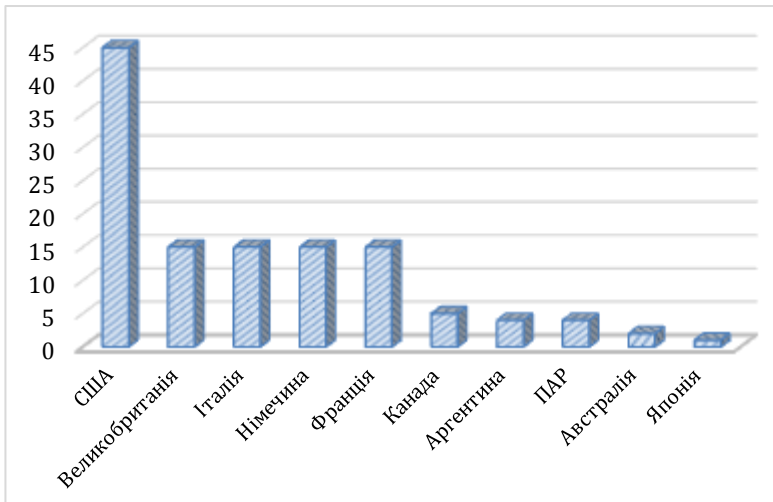
Джерело: розроблено на основі: Official website of World Bank Group, <http://www.world.bank.org/>; Official website of UNCTAD, <http://unctad.org/en/Pages/Home.aspx/>.

Прикметно що правила світової торгівлі дозволяють країнам застосовувати запобіжні заходи, такі, як митні збори, якщо обсяги імпорту спричиняють проблеми для діяльності вітчизняних компаній. З іншого боку, країни не можуть збільшити митні тарифи вище певного рівня в зв'язку з зобов'язаннями, прийнятими в СОТ. Це обґрунтовує застосування таких запобіжних заходів, як нетарифні обмеження, квоти на імпорт і субсидування експорту різними способами. На відміну від тарифів, нетарифні обмеження можуть значно змінюватися в часі, так як вони

є гнучкими і залежать від адміністративних рішень. Проте слід зазначити, що тоді як захисні заходи, які застосовують розвинені країни, відрізняються застосовуванням гнучким неопротекціоністським інструментарієм, заходи країн, що розвиваються, в основному полягають в захисті від імпорту.

Протекціонізм традиційно використовують в цілях захисту вітчизняних виробників від іноземної конкуренції. Сьогодні в основному нетарифні заходи є загальновживаними через те, що митні тарифи країни підняти не можуть. Як видно з рис. 1, – Франція, Німеччина, Італія і Англія – вже на докризовому етапі знаходились одразу після США в списку країн, що накладають більшість тарифів за кількістю і за співвідношенням заходів під назвою „компенсаційні мита”. Після них в списку знаходяться важливі в торгівельному плані країни: Канада, Австралія та Японія.

Рис. 1. Країни, що застосовували компенсаційні мита (2005-2008 рр.)

Джерело: *European Central Bank: Occasional Paper Series (2010), Protectionist Responses to the Crisis.*

**Таблиця 2. Державні заходи, прийняті під час
глобальної економічної кризи, які вплинули на зовнішню
торгівлю (листопад 2008 р. – грудень 2009 р.)**

	Кількість заходів (1)+(2)	Заходи сприяння вільної торгівлі чи нейтральні заходи (1)	Протекціоністські заходи (впроваджені чи оголошені) (2)	Кількість секторів, яких стосувались протекціоністські заходи	Кількість торгівельних партнерів, на які вплинули протекціоністські заходи
G8	207	21	186	21	179
G20	446	56	690	58	196
З яких:					
Бразилія	32	10	22	11	34
Китай	27	3	24	23	138
Корея	0	0	0	0	0
Індія	51	5	46	14	141
Японія	10	0	10	9	98
Мексика	14	5	9	23	32
Росія	58	10	48	25	132
Саудівська Аравія	7	1	6	4	3
США	54	2	52	20	10
ЄС(середнє), з яких:	27	3	24	7	85
Франція	27	4	23	14	118
Німеччина	43	4	39	21	116
Італія	31	3	28	8	93
Люксембург	22	3	19	4	74
Іспанія	29	3	26	13	108
Великобри- танія	30	3	27	6	122

Джерело: розроблено на основі: Official website of World Bank Group, <http://www.world.bank.org/>; Official website of UNCTAD, <http://unctad.org/en/Pages/Home.aspx>

З метою уникнення та запобігання негативних наслідків кризи, країни Старої Європи застосовували традиційну політику протекціонізму проти країн, які не є членами ЄС. Така політика включала в себе імпорتنі квоти і нетарифні заходи, а також нові протекціоністські стратегії, такі як експортні квоти, невидимі

торгівельні перешкоди, урядові кредити підприємствам стратегічних галузей економіки тощо.

Зокрема, більшість провідних країн ЄС використовували політику захисту своїх стратегічних секторів шляхом застосування компенсаційного мита відносно країн, які не є членами ЄС. Аналізуючи кількість заходів політики протекціонізму, прийнятих після 2008 р., варто відзначити, що промисловість ЄС мала вплив на сектори сільськогосподарських товарів і садівництва (233 протекціоністських заходи), на сектор хімічної промисловості (225) і транспортного обладнання (193) (див. Табл. 3).

Таблиця 3. Тор 20 секторів ЄС, що найбільше постраждали від дискримінаційних заходів з листопада 2008 року

Сектор	Кількість протекціоністських заходів, що вплинули на діяльність сектору	Кількість протекціоністських заходів, що вплинули на діяльність сектору і все ще діють	Кількість юрисдикцій, що запровадили заходи, що вплинули на сектор	Кількість незавершених заходів
Продукти сільського господарства та садівництва	233	179	80	116
Хімічна промисловість	225	198	65	123
Транспортне обладнання	193	163	72	86
Машини спеціального призначення	182	157	64	67
Основні метали	179	162	65	120
М'ясо, риба, овочі, фрукти, жири	153	118	72	86
Машини основного призначення	141	125	56	64
Послуги фінансового посередництва	140	98	41	51
Продукція з металу, окрім машин та обладнання	138	128	56	71
Живі тварини та продукти тваринного походження	133	104	64	54
Продукти борошномельної промисловості	122	90	63	71
Інша продукція хімічної промисловості	118	104	60	56

Пряжа, матеріали з тканини та ворсу	115	103	60	52
Скло та скляна продукція	107	96	65	66
Продукція з гуми та пластмаси	106	99	58	53
Електричні прилади	101	91	56	56
Меблі	99	86	59	44
Текстиль, окрім одягу	94	83	67	44
Трикотажні вироби	94	84	63	36
Аудіо-, відеотехніка та обладнання для комунікацій	83	74	53	38

Джерело: розроблено на основі: S. Evenett, *The Global Trade Disorder: The 16th GTA Report*, „Centre for Economic Policy Research”, London 2014; S. Evenett, *The Tide Turns? Trade, Protectionism and Slowing Global Growth: The 18th Global Trade Alert Report*; S. Evenett, *Global Trade Plateaus: The 19th Global Trade Alert Report*.

Яскравим прикладом протекціоністських заходів, прийнятих в ЄС, був ринок біопалива. Коли в 2008 році американський біодизель на ринку ЄС почали продавати дешевше, ніж рослинні масла, з яких він був зроблений, Європейська комісія прийняла рішення про збільшення антидемпінгових податків з 213 до 409 євро за тону біодизельного палива з США протягом наступних 5 років. Подібний захід також був прийнятий проти біодизельного палива з Аргентини та Індонезії. Інший репрезентативний приклад політики протекціонізму – це антидемпінгові податки, що накладалися на ряд товарів, що імпортуються з Китаю, такі як гвинти, болти, свічки, сталевий дріт і сонячні панелі. У серпні 2013 р. такі податки збільшилися з 11 % до 47 %, що спричинило втрати китайської економіки тільки в секторі виробництва сонячних панелей на 21 млрд євро¹⁴.

Друга фаза ознаменувалась подальшим стійким підвищенням до 160-170 торгових обмежень за квартал до 4 кварталу 2011 р. На **третьому етапі** щоквартальні підсумки сягали показників першої половини 2013 р. з піковими результатами у 225 торгових обмежень на квартал. Найбільш значимими компенсаційними митами, прийнятими в ЄС, були заходи торговельного захисту (484), заходи державної допомоги (476), тарифні заходи (232) (див. Табл. 3.5). Навпаки, найбільш ефективними заходами

¹⁴ S. Evenett, *The Global Trade Disorder: The 16th GTA Report*, „Centre for Economic Policy Research”, London 2014, <http://www.globaltradealert.org/reports/24>, [14.09.2017].

стали експортні субсидії (які вплинули на 198 торговельних партнерів ЄС), державна допомога (194), а також експортні мита або обмеження (183). Обмеження в сфері державних закупівель, прийняті Європейським парламентом на початку 2014 р., відіграють важливу роль, оскільки вони забороняють країнам, що не є членами ЄС, брати участь у публічних закупівлях, якщо доступ на ринок не є взаємним. Від таких обмежень постраждали 137 торговельних партнерів ЄС, зокрема, Канада, США, Корея і Мексика¹⁵ (Табл. 4).

Таблиця 4. Найбільш використовувані компенсаційні мита, які мали негативний вплив на торговельних партнерів ЄС у 2013 р.

		Кількість заходів, прийнятих з листопада 2008 р.	Кількість введених заходів, що досі мають чинність	Кількість юрисдикцій, що запровадили дискримінаційні заходи, з листопада 2008 р.	Кількість юрисдикцій, що постраждали від заходів з листопада 2008 р.
1	Заходи торговельного захисту	484	442	63	90
2	Заходи державної допомоги	476	339	53	194
3	Тарифні заходи	232	182	74	167
4	Нетарифні обмеження	164	154	69	167
5	Експортні мита або обмеження	113	78	63	183
6	Інвестиційні заходи	98	96	41	106
7	Міграційні заходи	85	78	34	145
8	Експортні субсидії	53	48	48	198
9	Заборона імпорту	47	42	29	100
10	Державні закупівлі	46	45	21	137

Джерело: розроблено на основі: S. Evenett, *The Tide Turns? Trade, Protectionism and Slowing Global Growth: The 18th Global Trade Alert Report*, http://voxeu.org/sites/default/files/file/GTA18_final.pdf.

¹⁵ Ibidem.

Хоча С.-Дж. Евенетт та Дж. Фрітцем наполягають, що падіння квартальних показників імплементованих торгових обмежень, починаючи з 2014 р., засвідчує про настання четвертого етапу, що знаменує зменшення протекціоністської риторики в міжнародній економічній політиці, ми наполягаємо на тому, що протекціонізм зразка ХХІ століття має більш гнучкий і широкій інструментарій впливу для того, аби бути ідентифікований лише за допомогою аналізу впроваджених бар'єрів, а тому запропонована С.-Дж. Евенетт та Дж. Фрітцем періодизація хвилі протекціонізму в світі не є репрезентативною.

Висновки

Анонсовані в макроекономічній політиці як розвинених країн, так і тих, що розвиваються, заходи щодо стимулювання економічного розвитку на тлі рецесійних тенденцій в світовій економіці підпадають під поняття „неопротекціонізму”. На відміну від „класичного” протекціонізму, спрямованого на захист національних виробників, окремих галузей економіки, залежно від їхньої значущості і політичної сили зацікавлених кіл, неопротекціонізм має в своєму арсеналі інструментарій, що стає реакцією на нові виклики „нової норми”. В оновленому вигляді, змінюється акцент у самому цілепокладанні: не стільки захищеність від іноземної конкуренції у своїй країні, скільки стимулювання економічної активності у відповідь на скорочення сукупного попиту ставиться в обов'язок останньому. Таким чином, саме цілі відстоювання економічного суверенітету (для країн, що розвиваються) або боротьба за збереження (для розвинених країн) чи поширення економічного впливу (для країн, що розвиваються) стають домінантами трансформації класичного протекціонізму в неопротекціонізм. Неопротекціонізм передбачає модифікацію інструментів економічної політики в бік нарощення її захисних форм, і синтезує в собі як форми класичного протекціоністського захисту, так і новітні. Саме це унеможливорює використання терміну „новий протекціонізм”, адже за змістом останній мав би докорінним чином відрізнятись від „класичного”, що асоціюється із тарифним захистом.

На сучасному етапі розвитку міжнародних економічних відносин в арсеналі розвинених країн переважають інструменти прихованого протекціонізму, які реалізуються переважно методами внутрішньої економічної політики. Країни, що розви-

ваються, намагаються використовувати потенціал галузевого протекціонізму, а запровадження політики економічних санкцій опосередковано відповідає ідеї селективного протекціонізму, який спрямовується проти окремих країн чи окремих товарів. Економічна основа прихованого протекціонізму стосується внутрішніх податків і зборів, державних закупівель, вимог використання місцевих компонентів у виготовленні кінцевих продуктів. Завуальований або напіввідкритий характер неопротекціонізму не підпадає під зафіксовані в документах СОТ класичні прояви протекціонізму, а тому подальша гібридизація його форм актуалізує необхідність їхньої класифікації з метою привертання уваги наукової спільноти до нових викликів глобальному регулюванню системи міжнародних економічних відносин.

Бібліографія

Baldwin R., *The collapse of global trade, murky protectionism, and the crisis: Recommendations for the G20*, "Centre for Economic Policy Research", London 2009, http://ycsg.yale.edu/sites/default/files/files/Murky_Protectionism.pdf/.

Dadush U., *Resurgent Protectionism: Risks and Possible Remedies*, http://carnegieendowment.org/files/Resurgent_Protectionism.pdf/.

Evenett S., „Jumbo” Protectionism and the Trade Coverage of Crisis-Era Protectionism, <https://www.researchgate.net/publication/228232-337/>.

Evenett S., *Did WTO Restrain Protectionism During The Recent Systemic Crisis?*, „Centre for Economic Policy Research”, London 2011, http://www.cepr.org/active/publications/discussion_papers/dp.php?dpno=8687/.

Evenett S., *Global Trade Plateaus: The 19th Global Trade Alert Report*.

Evenett S., *The Global Overview: Has Stabilisation Affected The Landscape of Crisis-Era Protectionism, Will Stabilisation Limit Protectionism? The 4th GTA Report – A Focus on the Gulf Region*, „Centre for Economic Policy Research”, London 2010, p. 17-30.

Evenett S., *The Global Trade Disorder: The 16th GTA Report*, „Centre for Economic Policy Research”, London 2014, <http://www.globaltradealert.org/reports/24/>.

Evenett S., *The Tide Turns? Trade, Protectionism, and Slowing Global Growth: The 18th Global Trade Alert Report*, http://voxeu.org/sites/default/files/file/GTA18_final.pdf/.

Georgiadis G., *Growth, Real Exchange Rates and Trade Protectionism since the Financial Crisis*, <http://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp1618.pdf/>.

Gomes L., *Foreign trade and the national economy: mercantilist and classical perspectives*, Macmillan, Basingstoke 1987, 323 pp.

Official website of UNCTAD, <http://unctad.org/>.

Official website of World Bank Group, <http://www.world.bank.org/>.

Roubini N., *MBA Lectures in Macroeconomics*, <http://aviation.itu.edu.tr/>.

Sally R., *Classical liberalism and international economic order: studies in theory and intellectual history*, Routledge, London 1998, 240 p.

Trademap, Official website of International Trade Center, <http://www.trademap.org/>.

Колодко Г.В., *Глобалізація, трансформація, кризи – що далі?*, Магістр, Москва 2012, 176 с.

Офіційне інтернет-представництво Міжнародного Валютного Фонду, www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2012/wp1247.pdf/.

Офіційне інтернет-представництво Міжнародного центру з політики інклюзивного зростання, www.ipcundp.org/pub/IPCWorkingPaper105.pdf/.

Панченко В.Г., *Нова норма світової економіки як середовище становлення неопroteкціонізму*, „Міжнародні відносини. Серія „Економічні науки”: збірник наукових праць” 2014, № 4, http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3144/.

Резнікова Н.В., *Глобальна економічна взаємозалежність: сучасна парадигма та детермінанти модифікації*, Вид-во ТОВ „ВІСТКА”, Київ 2013, 456 с.

**GOSPODARKA NIEPODLEGŁEJ POLSKI
– WYBRANE ASPEKTY POLITYCZNE I PRAWNE
DO ROKU 1926**

Okres zaborów wywarł ogromny w skutkach wpływ na rozwój ogólnego życia gospodarczego Polski, a na rozwój przemysłu i handlu w szczególności. Należy podkreślić, że XIX wiek wpłynął bardziej na układ stosunków socjalnych i gospodarczych świata, niż jakakolwiek inna epoka – duch demokratyczny, ujawniony przez Wielką Rewolucję Francuską, a następnie wielkie wynalazki techniczne „rozsadziły stare formy życia” – wynikiem tych zmian był rozwój gospodarki opartej na kapitale, uprzemysłowienie państwa, urbanizacja miast, podniesienie dobrobytu ludności, wzrost potęgi politycznej państw kapitalistycznych². W tym czasie ziemie polskie były podzielone pomiędzy trzy państwa zaborcze o różnej strukturze i odmiennej poli-

¹ dr Tomasz Chłopecki, adiunkt, Wyższa Szkoła Prawa we Wrocławiu, e-mail: tchlopecki@gmail.com

² Cz. Klarner, *Przemysł i handel w pierwszym dziesięcioleciu niepodległości Polski*, tom 4, Warszawa 1929, s. 23; Czesław Klarner zwracał także uwagę, że kardynalnym zagadnieniem przed którym stała w tym okresie Rzeczpospolita była sprawa „nasylenia kraju płynnymi środkami”, bez czego normalny rozwój życia gospodarczego nie mógł mieć miejsca w dalszej perspektywie czasu. Najważniejszym i najbardziej aktualnym w tym okresie problemem w polskiej gospodarce i finansach były kwestie polityki finansowej i stabilizacji złotego. Klarner nie bezkrytycznie podchodził tym samym do kwestii zaciągania zobowiązań zagranicznych – jedynie przy stworzeniu sprzyjających warunków dla przyciągania kapitałów obcych na dogodnych warunkach w celu rozwoju produkcyjnych sił Polski, przy jednoczesnym akumulowaniu własnych oszczędności. Pisał o tym dosadnie angielski ekonomista H. Withers: „Pożyczka zagraniczna, daje jedynie możliwość obywatelom danego kraju łatwiej i z większym zarobkiem organizować pranie bielizny, będzie ciężarem dla jego waluty, kiedy co pół roku koniecznym będzie robić przekazy na New York czy Londyn dla opłacenia procentów i amortyzacji, gdyż jednocześnie nie ma powiększenia ilości towarów eksportowych, które mogłyby być zamienione na dolary i funty. Obcy pieniądź jest tak kosztownym zbytkiem dla pożyczającego kraju, że jest o wiele bezpieczniej ograniczyć jego używanie do celów, które będą same siebie opłacały”; idem, *Dorobek czterech miesięcy (dwie mowy programowe)*, odbitka z tyg. „Przemysł i Handel” zeszyty: 39 i 41, Warszawa 1926, s. 20-23.

tyce gospodarczej, dążące do złamania polskiej linii rozwojowej i spauperyzowania narodu polskiego³. Kolejną kwestią, która miała wpływać na kształtowanie i odbudowę polskiej gospodarki oraz sektora finansów publicznych było „odziedziczone” po zaborcach ustawodawstwo oraz przepisy prawne, które w zależności od terenów różniły się od siebie. Poniższe rozważania mają na celu przybliżenie wybranych aspektów politycznych i prawnych polskiej gospodarki, od momentu odzyskania niepodległości do 1926 r. oraz ukazanie wyzwań, przed jakimi stało odrodzone państwo polskie.

Gospodarka i finanse do roku 1926

W grudniu 1918 r., na posiedzeniu Rady Ministrów premier Jędrzej Moraczewski wypowiadał się za szukaniem rozwiązania trudności finansowych m.in. przez zaciągnięcie pożyczki zagranicznej – rząd rozpoczął poszukiwanie kredytu dla państwa; Ministerstwu Skarbu polecono opracować i przedstawić plan zaciągnięcia pożyczki; następny premier po Moraczewskim – Ignacy Paderewski twierdził, że na odbudowę kraju i stworzenie własnej waluty Polska potrzebowała przede wszystkim wielkiej zagranicznej pożyczki i dużego dopływu kredytów zagranicznych⁴. Objęcie w kwietniu 1919 r., Ministerstwa Skarbu przez Stanisława Karpińskiego spowodowało jeszcze większy wzrost zainteresowania resortu kwestiami obcych kredytów⁵. Wśród niektórych polityków w tym okresie, zaczęła jednak narastać opozycja przeciwko próbom wyjścia z trudności finansowych jedynie w oparciu o pomoc zewnętrzną. Poseł Władysław Kiernik w jednym z przemówień sejmowych oświadczył, że „jeżeli Pan Minister Skarbu na Komisji Budżetowej usprawiedliwia swoją gospodarkę pożyczkową, to należy powiedzieć, że istotnie nasza gospodarka jest niczym innym, jak realizowaniem hasła, pożyczać i jeszcze raz pożyczać”⁶. Stanisław Karpiński w związku z narastającymi trudnościami podał się do dymisji, a jego miejsce dnia 31 lipca 1919 r., zajął Leon Biliński, który doceniając znaczenie i wartość pożyczek

³ Cz. Klarner, *Przemysł i handel w pierwszym...*, op. cit., s. 23-24.

⁴ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Anonimowi władcy. Z dziejów kapitału obcego w Polsce (1918 – 1939)*, Warszawa 1968, s. 31; zob. szerzej: Z. Landau, J. Tomaszewski, *Druga Rzeczpospolita. Gospodarka. Społeczeństwo. Miejsce w Świecie (sporne problemy badań)*, Warszawa 1977, s. 9-42.

⁵ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Anonimowi władcy...*, op. cit., s. 32.; T. Adamczewski, *Uwagi o położeniu finansowym Polski*, Poznań 1923, s. 33-39.

⁶ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Anonimowi władcy...*, op. cit., s. 33.

zagranicznych, nie opierał na nich jednak swojego programu poprawy sytuacji finansowej państwa⁷.

W 1920 r., doszło także do pierwszych polsko-francuskich rokowań gospodarczych, w czasie których postanowiono: Polska zobowiązała się zezwolić na wywóz do Francji pewnych towarów; obie strony rzekły się wszelkich ceł i podatków wywozowych oraz zapewniały sobie klauzulę największego uprzywilejowania – układ ten jednak nie został ratyfikowany, ponieważ w Polsce powstała przeciwko niemu zdecydowana opozycja⁸. Z drugiej strony, rząd francuski nie mógł zgodzić się na udzielenie rządowi polskiemu miliardowej pożyczki we frankach francuskich, której domagał się rząd polski. Umowy gospodarcze polsko-francuskie zostały podpisane w Paryżu dopiero w dnia 6 lutego 1922 r., tj. rok po wizycie Marszałka Józefa Piłsudskiego: umowa handlowa; umowa w sprawie praw osób prywatnych; umowa w sprawie przemysłu naftowego⁹. Dnia 23 sierpnia 1921 r., doszło także do podpisania w Warszawie dwóch układów z Włochami – jeden z nich dotyczył kwestii zapłaty za materiał wojenny z 1919 r., natomiast drugi miał stanowić podstawę dla stosunków gospodarczych pomiędzy dwoma krajami. Poprzez układ handlowy, który miał obowiązywać przez rok, Polska uzyskała dwa bardzo istotne rezultaty – otwarcie polskich rynków zbytu oraz uzyskanie zgody na transportowanie polskich emigrantów przez Triest¹⁰.

Przystępując do omówienia naprawy Skarbu Rzeczypospolitej Jan Steczkowski zaznaczał, że należało sobie uświadomić, iż o całkowitej i zupełnej poprawie położenia finansowego nie mogło być mowy, tak długo, jak nie zostaną usunięte przyczyny głębokiego przesilenia politycznego, finansowego i gospodarczego jakie przechodził kontynent europejski w wyniku wojny światowej¹¹. Z ogólnych rozważań Steczkowskiego wynikała konieczność:

- prowadzenia polityki zagranicznej wybitnie pokojowej oraz dyplomatycznego działania w tym kierunku, aby kwestia ostateczne-

⁷ Ibidem, 33-34.

⁸ F. Tommasini, *Odrodzenie Polski*, Warszawa 1928, s. 293.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem, s. 333-334.

¹¹ *O naprawie Skarbu Rzeczypospolitej. Referat Dra Jana Steczkowskiego wygłoszony w Towarzystwie Ekonomicznym w Krakowie dnia 5 stycznia 1923 r.*, Kraków 1923, s. 5.

go uregulowania międzypaństwowych długów wojennych została jak najszybciej wyjaśniona;

- oddziaływania drogą społecznej organizacji i propagandy na masy w kierunku przywrócenia waloru podstawowym zasadom bytu społecznego tj. pracy i oszczędności;

- poddania rewizji obowiązujących przepisów o ochronie pracy, przynajmniej w tym zakresie, aby czas pracy w gałęziach produkcji szczególnie w ważnych dla gospodarki państwowej i społecznej (koleje, kopalnie węgla, hutnictwo¹²) został rozszerzony¹³.

Według opinii Adama Krzyżanowskiego, pierwszą kwestią przy reformie finansów państwa był problem polityczny i od jego rozwiązania zależała jego skuteczność, natomiast zgodnie z tezą Alberta Ungara polepszania stanu waluty należało poszukiwać w zrównoważeniu budżetu, przez wydatne podniesienie dochodów państwa przy najdalej idącej oszczędności w wydatkach oraz w odpowiedniej polityce gospodarczej silnego rządu¹⁴. Artur Benis podkreślał, że najważniejszymi kwestiami były: wpływ etatyzmu na budżet – należało jednak odróżnić etatyzm przedsiębiorstw państwowych i etatyzm kredytowy oraz politykę popierania przemysłu i handlu – Polska bowiem nie posiadała czynnego bilansu płatniczego i dlatego tak ważną rzeczą była nadwyżka importu nad eksportem oraz wpływ stanu waluty na zdolność eksportową kraju¹⁵. Władysław Malinowski zwracał uwagę, że stabilizacji pieniądza nie można było rozpatrywać w oderwaniu od całokształtu teorii pieniądza¹⁶ – zasadniczym pojęciem, z którym łączyła się stabilizacja było zagadnienie inflacji, względnie deflacji poprzedzającej stabilizację¹⁷. Malinowski podkreślał, że w praktyce życia gospodarczego należało rozróżnić dwa przy-

¹² Zob. szerzej ewolucję górnictwa i hutnictwa na ziemiach polskich w okresie rozbiorów m.in.: N. Gąsiorowska, *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskiem 1815-1830*, Warszawa – Kraków – Lublin – Łódź – Poznań – Wilno – Zakopane, b.r.w.; idem, *Górnicy i hutnicy w Królestwie Polskim 1864-1866*, Warszawa 1957; J. Pazdur (red.), *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*, tom I, Wrocław 1957.

¹³ *O naprawie Skarbu Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 6-7.

¹⁴ Ibidem, s. 21-29.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Zob. szerzej: T. Brzeski, *Ustrój pieniężny. Teorja*, Warszawa 1928, s. 205-285.

¹⁷ W. Malinowski, *Stabilizacja waluty w Polsce w latach 1924 - 1927 w świetle literatury*, Kraków 1932, s. 4.

padki: stabilizację w początkowych fazach inflacji oraz stabilizację w okresie zaawansowanej inflacji (hiperinflacji)¹⁸.

Według koncepcji ogłoszonych przez Piotra Drzewieckiego na drugim Zjeździe Inżynierów Mechaników w Warszawie dnia 2 kwietnia 1925 r., nowe warunki dla przemysłu polskiego powstałe wraz z odrodzonym państwem wymagały nowej linii gospodarczej. Drzewiecki uważał, że w obronie zagrożonych placówek, obok środków poprawy w poszczególnych zakładach, należało szukać poprawy w zespoleniach i zrzeszeniach, a także przystępując do analizy poszczególnych elementów organizacji, przede wszystkim należało skierować uwagę na wskazania statystyki i według niej układać programy, rozwijać, budować, a nawet zamykać zakłady, gdy wskazania statystyczne ujawniały nadchodzącą koniunkturę¹⁹. Pierwszą drogą ku zwiększeniu rozwoju gospodarczego było połączenie przemysłu z pracami badawczymi i naukowymi. Zespolenie takie miało mieć miejsce poprzez popieranie przez przemysł laboratoriów na uczelniach technicznych oraz samodzielnych zakładów badawczych i instytutów²⁰. Kolejnymi elementami koncepcji Drzewieckiego były:

¹⁸ Ibidem, s. 8; zob. szerzej: G. Cassel, *Główne problemy nowego układu międzynarodowych stosunków pieniężnych*, Kraków 1928.

¹⁹ P. Drzewiecki, *Drogi utrwalenia przemysłu w Polsce*, Warszawa 1925, s. 4-8. Drzewiecki podkreślał także, że poprawa sytuacji skarbu i wprowadzenie waluty opartej na złocie było niezbędne do normalizacji życia gospodarczego oraz zrównoważenia bilansu handlowego i płatniczego. Postulował także podniesienie wytwórczości w Polsce poprzez wprowadzenie zasadniczej zmiany stosunku rządu do ochrony pracy. Mianowicie, aby ministerstwo ochrony pracy, jako organ całego społeczeństwa broniąc interesów pracowników, jednocześnie dążyło do zwiększenia wydajności pracy. Płaca za pracę nie powinna być zależną jedynie od czasu, który wcale nie jest wykładnikiem pracy. 46 godzinny tydzień pracy powinien być zmieniony na 48 godzinny, tak jak zostało to przyjęte na Międzynarodowym Kongresie w Waszyngtonie i stosowne w innych państwach. Nakaz ograniczenia długości dnia pracy do 8 godzin powinien być stosowany jedynie w tych przypadkach, gdy praca była wydajna lub nadmierna. Dłuższy tydzień pracy powinien być dozwolony w tych przypadkach, gdy było to niezbędne dla zachowania konkurencyjności z przemysłem zagranicznym. Liczba świąt wolnych od pracy powinna być ustawowo ograniczona. Wolność przemysłowa powinna być podstawą życia gospodarczego, a przedsiębiorczość przemysłowa powinna być popierana przez państwo, jako podstawa rozwoju. Nie można było także pominąć konieczności zabezpieczenia i ochrony wolności pracy. Zdaniem Drzewieckiego w szeregu zarządzeń dla poprawy skarbu, reforma waluty była najważniejszą, będąc uwieńczeniem sanacji skarbowej. Ibidem.

²⁰ P. Drzewiecki, *Drogi utrwalenia...*, op. cit., s. 4-8.

- normalizacja wytworów przemysłowych łącznie z naukową organizacją pracy;
- specjalizowanie się w poszczególnych działach wytwórczości, uproszczenie programów produkcji;
- wprowadzanie zasad wynagrodzenia za pracę, zapewniająca pracownikom odpowiednie dochody przy wydajnej pracy i zapewnienie udziału w zyskach tym pracownikom, którzy wnosili do procesów wytwórczych inicjatywę twórczą i poprawę organizacji²¹.

W czasie przemówienia Kazimierza Bartla²² podczas debaty nad budżetem Ministerstwa Komunikacji w dniu 5 maja 1925 r., mówca zauważył, że zarówno życie gospodarcze państwa, jak i jego zdolność obronna były funkcją zdolności transportowej²³. Czesław Klarner zwracał natomiast uwagę, że znaczne zwiększenie wewnętrznego zużycia węgla powinno stać się zasadniczym punktem wyjścia dla polskiej polityki węglowej w Polsce – mogło ono nastąpić przez rozwój przemysłu, zwłaszcza wymagającego znacznej ilości węgla, przebudowę nowych kolei, przez popieranie powstawania gazowni miejskich²⁴.

Jeszcze przed światowym kryzysem gospodarczym Polska straciła przez deprecjację walut państw zaborczych prawie cały swój pieniężny kapitał obrotowy²⁵. W czasie wojny poniosła szkody w wysokości 15 miliardów franków złotych, inflacja kosztowała kraj ok. 10 miliardów. W listopadzie 1925 r. na drodze do naprawienia systemu walutowego leżały wówczas: kryzys skarbowy, niewystar-

²¹ Ibidem.

²² Bartel zwracał także uwagę, że Polska potrzebowała bardziej niż inne państwa kredytu długoterminowego, który zostałby przeznaczony na odbudowę warsztatów pracy zniszczonych przez wojnę, zdaniem ministra było to jednak niemożliwe – z uwagi na to, że państwo, które mogłoby udzielić takiego kredytu – Stany Zjednoczone, same były pogrążone w trwającym kryzysie światowym. W tej sytuacji, kiedy od lipca 1928 r., została ulokowana ostatnia większa pożyczka emisyjna (śląska), Polska w dziedzinie kredytu długoterminowego została pozostawiona własnym siłom, jednak spłata długów zagranicznych nie odbywało się drogą naruszania rezerw kraju. Zob. szerzej: *Expose Premiera prof. dra K. Bartla wygłoszone na posiedzeniu Sejmu w dniu 10 stycznia 1930 r.*, Warszawa 1930, s. 12-13.

²³ *Parlamentarny Klub Pracy. Przemówienie p. prof. Dr. K. Bartla przy debacie nad budżetem Ministerstwa Komunikacji wygłoszone w dniu 5 maja 1925 r.*, Warszawa 1928, s. 27.

²⁴ Cz. Klarner, *O nowe rynki zbytu dla węgla polskiego*, b.m.w., 1925, s. 3.

²⁵ J. Zdziechowski, *Skarb i pieniądz 1919 - 1939*, Londyn 1955, s. 16-17.

czające rezerwy walut i dewiz w Banku Polskim, ataki spekulacji, deficyt budżetowy oraz układ wewnętrznych sił politycznych zmagających się w Polsce na przełomie lat 1925-1926²⁶.

Podczas mowy wygłoszonej przez Jerzego Zdziechowskiego w trakcie rozprawy budżetowej²⁷ na posiedzeniu Sejmu dnia 6 lutego 1923 r., mówca zwrócił „palącą uwagę” na kwestie budżetowo mówiąc w Sejmie: „[...] Piąty rok istnienia Państwa Polskiego, i ani jednego budżetu uchwalonego przez Sejm! To jest obraz faktyczny, który jest jednym wielkim potępieniem dla całej naszej gospodarki państwowej i dla tych, którzy w lipcu rozpętawszy przesilenie rządowe uniemożliwili Państwu wejście na drogę naprawy skarbu i uchwalenie pierwszego polskiego budżetu [...]. Najpoważniejsi znawcy spraw finansowych na zachodzie są zdania, że lepszy budżet niedoskonały, niż żaden budżet. A prowizoria budżetowe²⁸ są uważane za zło, niektóre które należy największym wysiłkiem państwowym leczyć. Ale na myśl nie przyszło nikomu na zachodzie, że może być prowizorium²⁹ tymczasowe budżetowe, które nie jest potwierdzone zatwierdzonym budżetem. Pan vice marszałek Osiński, referent tego prowizorium, dodał do tego słowa „tymczasowy” i to jeszcze, że to prowizorium jest niedostateczne i niedoskonałe. U nas ten epitet tymczasowości, tak się wżarł w nasz organizm państwowy, że zdobył już pewne prawo obywatelstwa i oficjalny zupełnie tytuł reorganizacji”³⁰. Zdziechowski podkreślał także, że dwa deficyty – deficyt budżetu, który pochłoniął zasoby Skarbu Państwa oraz deficyt bilansu handlowego, który pochłoniął zasoby Banku Polskiego, doprowadziły one – wręcz stworzyły podstawy do: kryzysu skarbowego, którego wyrazem były niewypłacone asygnaty kasowe; kryzysu walutowego, którego wynikiem było załamanie się złotego;

²⁶ Ibidem.

²⁷ Zob. szerzej: T. Grodyński, *Zasady gospodarowania budżetowego w Polsce na tle porównawczym*, Kraków 1932, Warszawa – Kraków – Lublin – Łódź – Poznań – Wilno – Zakopane 1932, s. 3-15.

²⁸ Ibidem, s. 303 i n.; idem, *Budżet w nowej Konstytucji polskiej*, Lwów 1935, s. 6 i n.

²⁹ Zob. szerzej: T. Grodyński, *Zasady gospodarowania budżetowego...*, op. cit., s. 385-389.

³⁰ *O naprawę Skarbu. Mowa p. J. Zdziechowskiego wygłoszona podczas rozprawy budżetowej na posiedzeniu Sejmu dnia 6 lutego 1923 roku*, Warszawa 1923, s. 1.

kryzysu gospodarczego, którego wynikiem była ilość bezrobotnych, która ciągle wzrastała³¹.

Zakończenie

Podsumowując należy stwierdzić, że wśród pierwszych koncepcji rządu były także projekty ustaw: o pełnomocnictwach dla Rządu do walki z drożyzną; o pełnomocnictwach dla Rządu dla zabezpieczenie konsumpcji wewnętrznej w związku z wywozem środków żywności; o pobieraniu podatków w zbożu; oraz ustawy o reorganizacji sił zbrojnych Państwa, zapewniającej zmniejszenie wydatków na utrzymanie armii, przy uwzględnieniu skrócenia czasu służby wojskowej bez zmniejszania jednak siły obronnej państwa i ustawy o odpowiedzialności cywilnej i karnej urzędników za nadużycia służbowe³². Przewrót majowy, aczkolwiek nazywano go przewrotem moralnym, nie ograniczył się jedynie do sfery stosunków politycznych, lecz także wywarł wielki wpływ na życie gospodarcze³³.

W okresie bezpośrednio po przewrocie majowym, stan polskiej gospodarki charakteryzował następującymi elementami: pomimo podniesienia urzędniczych pborów do 6% (wcześniej był 4,5 %), w budżecie państwa została osiągnięta równowaga, a nawet uzyskano pewną nadwyżkę, która pozwoliła pokryć częściowo deficyt z poprzednich okresów³⁴. Od czerwca 1926 r., nastąpiła poprawa kursu złotego a dokonane zmiany statutu Banu Polskiego przystosowały instytucję emisyjną do potrzeb życia gospodarczego – na szczególne podkreślenie zasługiwało szerokie uwzględnienie potrzeb kredytowych i rolnictwa³⁵. W dziedzinie produkcji nastąpiło ogólne ożywienie - w szczególności zwiększyło się bardzo znacznie wydobywanie węgla, jak również dała się zauważyć wzmożona działalność w hutnic-

³¹ *Sytuacja gospodarczo-skarbowa Polski i drogi naprawy. Mowa p. Ministra Skarbu Jerzego Zdziechowskiego wygłoszona na posiedzeniu Sejmu d. 10 grudnia 1925 r.*, Warszawa 1926, s. 8; *O pieniądzu i budżecie. Mowa p. Min. Skarbu J. Zdziechowskiego wygłoszona w Komisji budżetowej Sejmu dnia 28-go stycznia 1926*, Warszawa 1926, s. 7-51.

³² *Sytuacja gospodarczo-skarbowa...*, op. cit., s. 13; *O równowagę budżetu. Mowa Ministra Skarbu Jerzego Zdziechowskiego wygłoszona na posiedzeniu Komisji Budżetowej Sejmu w dniu 26 marca 1926 roku*, Warszawa 1926, s. 3-19.

³³ *Przegląd życia gospodarczego Polski w okresie od połowy maja do września 1926 roku*, Warszawa 1926, s. 5.

³⁴ *Ibidem*, s. 51.

³⁵ *Ibidem*.

twie i przemyśle włókienniczym, liczba bezrobotnych zmniejszyła się o 100 tysięcy, liczba zakładów pracujących przez pełny tydzień zwiększyła się dwukrotnie w porównaniu z majem 1926 r., i ponad trzykrotnie w porównaniu ze styczniem (dane statystyczne z września 1926 r.); praca taboru kolejowego wzrosła dzięki zwiększeniu eksportu węgla i drzewa za granicę oraz w związku z ogólną poprawą sytuacji w przemyśle – czynniki te wpłynęły również na zwiększenie ruchu statków w Gdańsku; bilans handlu zagranicznego utrzymywał saldo dodatnie; w dziedzinie cen po okresie stabilizacji, a nawet częściowej zniżki zaczęła się ujawniać niebezpieczna tendencja zwyżkowa³⁶.

Bibliografia

- Adamczewski T., *Uwagi o położeniu finansowym Polski*, Poznań 1923.
Brzeski T., *Ustrój pieniężny. Teoria*, Warszawa 1928.
Cassel G., *Główne problemy nowego układu międzynarodowych stosunków pieniężnych*, Kraków 1928.
Drzewiecki P., *Drogi utrwalenia przemysłu w Polsce*, Warszawa 1925.
Expose Premjera prof. dra K. Bartla wygłoszone na posiedzeniu Sejmu w dniu 10 stycznia 1930 r., Warszawa 1930.
Gąsiorowska N., *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskim 1815-1830*, Warszawa – Kraków – Lublin – Łódź – Poznań – Wilno – Zakopane, b.r.w.
Gąsiorowska N., *Górnicy i hutnicy w Królestwie Polskim 1864-1866*, Warszawa 1957.
Grodyński T., *Budżet w nowej Konstytucji polskiej*, Lwów 1935.
Grodyński T., *Zasady gospodarowania budżetowego w Polsce na tle porównawczym*, Kraków 1932 r., Warszawa – Kraków – Lublin – Łódź – Poznań – Wilno – Zakopane 1932.
Klarner Cz., *Dorobek czterech miesięcy (dwie mowy programowe)*, odbitka z tyg. „Przemysł i Handel” zeszyty: 39 i 41 z 1926 r., Warszawa 1926.
Klarner Cz., *O nowe rynki zbytu dla węgla polskiego*, b.m.w., 1925.
Landau Z., Tomaszewski J., *Anonimowi władcy. Z dziejów kapitału obcego w Polsce (1918 - 1939)*, Warszawa 1968.
Landau Z., Tomaszewski J., *Druga Rzeczpospolita. Gospodarka. Społeczeństwo. Miejsce w Świecie (sporne problemy badań)*, Warszawa 1977.
Malinowski W., *Stabilizacja waluty w Polsce w latach 1924 - 1927 w świetle literatury*, Kraków 1932.

³⁶ Ibidem.

O naprawę Skarbu. Mowa posła J. Zdziechowskiego wygłoszona podczas rozprawy budżetowej na posiedzeniu Sejmu dnia 6 lutego 1923 roku, Warszawa 1923.

O naprawie Skarbu Rzeczypospolitej. Referat Dra Jana Steczkowskiego wygłoszony w Towarzystwie Ekonomicznym w Krakowie dnia 5 stycznia 1923 r., Kraków 1923.

O pieniądzu i budżecie. Mowa p. Min. Skarbu J. Zdziechowskiego wygłoszona w Komisji budżetowej Sejmu dnia 28 - go stycznia 1926, Warszawa 1926.

O równowagę budżetu. Mowa Ministra Skarbu Jerzego Zdziechowskiego wygłoszona na posiedzeniu Komisji Budżetowej Sejmu w dniu 26 marca 1926 r., Warszawa 1926.

O równowagę budżetu. Mowa Ministra Skarbu Jerzego Zdziechowskiego wygłoszona na posiedzeniu Komisji Budżetowej Sejmu w dniu 17 kwietnia 1926 roku, Warszawa 1926.

Parlamentarny Klub Pracy. Przemówienie posła prof. Dr. K. Bartla przy debacie nad budżetem Ministerstwa Komunikacji wygłoszone w dniu 5 maja 1925 r., Warszawa 1928.

Przegląd życia gospodarczego Polski w okresie od połowy maja do września 1926 r., Warszawa 1926.

Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa, tom I, red. J. Pazdur, Wrocław 1957.

Sytuacja gospodarczo-skarbowa Polski i drogi naprawy. Mowa p. Ministra Skarbu Jerzego Zdziechowskiego wygłoszona na posiedzeniu Sejmu d. 10 grudnia 1925 r., Warszawa 1926.

Tommasini F., Odrodzenie Polski, Warszawa 1928.

Zdziechowski J., Skarb i pieniądz 1919 - 1939, Londyn 1955.

ОБЛІКОВО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАННЯ ТОВАРНИХ ВТРАТ У МЕРЕЖІ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОГО ДІЛОВОГО ПАРТНЕРСТВА ПІДПРИЄМСТВ

Зовнішньоекономічне ділове партнерство підприємств передбачає наявність торговельних взаємовідносин партнерів певної держави та іноземних до неї як на території одних, так інших суб'єктів взаємодії. Поглиблення економічних відносин між країнами та інтернаціоналізація виробництва призводять до неупинного зростання обсягів світової торгівлі. Тому вихід на зовнішні ринки – серед основних завдань майже для кожного вітчизняного підприємства. Часті зміни законодавства та нестабільність економіки вимагають визначення пріоритетів в управлінні зовнішньоекономічним діловим партнерством. Зовнішньоекономічне партнерство підприємства здійснюється в динамічних умовах функціонування та постійно наражається на ризики товарних втрат. Діяльність суб'єктів господарювання супроводжується впливом зовнішніх та внутрішніх чинників, спричинених суб'єктивними та об'єктивними обставинами. На макрорівні це ризики і потенційні втрати через зміну регламентів у зовнішній торгівлі України. Усередині країни: серед зовнішніх суб'єктивних причин втрат – протиправні перерозподіли власності, протиправні захоплення підприємств, організоване злодійство, хабарництво, крадіжки сторонніми особами, неналежне виконання умов договору діловими партнерами; серед внутрішніх суб'єктивних причин – обставини розкрадання майна працівниками, виробничий брак, фіктивне банкрутство, шахрайство з фінансовими ресурсами (виведення активів із власності підприємства); серед об'єктивних причин – форс-мажорні обставини, природні катаклізми, погодні умови, чинники перевезення та зберігання товарів, внутрішні властивості товарів і їх хімічна або біологічна несумісність із тарою чи упакуванням, природний

¹ Наталія Струк, к.е.н., доцент кафедри обліку і аудиту, Львівський національний університет імені Івана Франка / dr Nataliya Struk, Wydział Ekonomii, Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki, e-mail: natali.struk@gmail.com

убуток та ін. Усі перелічені негативні наслідки оцінюються величиною завданих збитків підприємству, що впливає на фінансові результати.

Втрати, як об'єкт бухгалтерського обліку, виникають під час ведення господарської діяльності, у тому числі зовнішньоекономічної, та здебільшого їх важко спрогнозувати чи передбачити. Особливої актуальності набуває комплексний підхід до інтерпретації товарних втрат у мережі не лише внутрішнього, але й зовнішньоекономічного ділового партнерства підприємств. Товарні втрати завжди є причиною виникнення ризику: на макрорівні – тимчасового введення заборони на ввезення окремих українських товарів; на мікрорівні – зменшення економічної вигоди від партнерських відносин, а для власників бізнесу – втрата частки майна, а у таких формах власності, як товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства, – додаткова солідарна відповідальність за збитки підприємства власним майном. Тому для мінімізації товарних втрат доречно вести постійний облік і контроль обставин, які призводять до таких втрат.

Нашою метою є з'ясувати обліково-економічні аспекти визнання товарних втрат у мережі зовнішньоекономічного ділового партнерства підприємств, що посилить інформаційну та контрольну функції бухгалтерського обліку.

Аналіз останніх досліджень дав змогу виокремити групу науковців, які ґрунтовно й уже тривалий час працюють із проблемами ділового партнерства на рівні зовнішньоекономічної діяльності господарюючих суб'єктів, зокрема: А. Босак, А. Ветров, С. Воронов, О. Григор'єв, А. Доктор, С. Долгов, Я. Карп'як, В. Козик, Л. Панкова, А. Покровский, Ю. Савинов, Н. Ткаченко, Е. Хохлов ін. В.Е. Попов, Ю.С. Цал-Цалко, М.А. Яковлев, М.С. Белоусов, Г.І. Грінман, А.Ф. Дернюк, А.М. Єфименко, І.Ф. Рачковський звертають увагу на процедуру здійснення контролю за виявленням та ліквідацією втрат майна. Класифікації втрат присвячені праці: Ф. Ф. Бутинця, Б.І. Валуєва, Т.В. Давидюка, І.В. Заєць, Д.Л. Кузьміна, Х.Л. Літвак, Ю.І. Осадчого, В.М. Пархоменка, А.Ю. Редько, В.Ф. Сікорського, І.В. Янушкевича.

Проте численні пропозиції вчених не увінчалися розробленням комплексного підходу до обліково-економічного визнання товарних втрат у мережі зовнішньоекономічного ділового партнерства підприємств.

На різних рівнях мережі зовнішньоекономічного ділового партнерства підприємств виникнення товарних втрат доцільно розглядати окремо. Тому висвітлення результатів нашого дослідження відбуватиметься за такими етапами:

- з'ясуємо сутність поняття „втрати” у обліково-економічному інформаційному середовищі вітчизняних підприємств, зазначимо критерії їх визнання та представимо класифікацію;
- розкриємо зміст товарних втрат і їх класифікацію;
- охарактеризуємо ризики виникнення товарних втрат у зовнішньоекономічному діловому партнерстві підприємств;
- зацентруємо увагу на виникненні товарних втрат як на складах, так і у дорозі через запровадження низки торговельних санкцій щодо постачання товарів із України й розглянемо можливі сценарії подальшого розвитку відносин із Росією у цьому контексті.

Зовнішньоекономічне ділове партнерство підприємств ґрунтується на експортно-імпортних відносинах, а достовірність інформації про товарні втрати в обліку, вчасне їх попередження та уникнення здатне усунути перепони до успішного партнерства та виявити основні ризики появи таких втрат у процесі прийняття управлінських рішень щодо укладення перспективних угод.

Часто поняття “втрати” тлумачать у поєднанні з терміном “збитки”. Щодо їх трактування, то у вітчизняних та міжнародних законодавчих актах немає єдності з цього приводу. НП(С)БО 1 “Загальні вимоги до фінансової звітності” визначає збиток як “перевищення суми витрат над сумою доходу, для отримання якого були здійснені ці витрати”², хоча не усі витрати можна зіставити з конкретним доходом, мова тут швидше йде про витрати і доходи, обмежені певним звітним періодом. У Інструкції про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку поняття “втрати” і “збитки” використовуються хаотично. Для

² Національне Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 “Загальні вимоги до фінансової звітності”, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 07.02.2013 року № 73 (зі змінами і доповненнями), <http://portal.rada.gov.ua>.

³ Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, затверджена наказом Міністерства фінансів України від 30 листопада 1999 р. № 291, <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0893-99>.

прикладу, зустрічаємо втрати від знецінення запасів (рахунок 946), де вживання поняття “втрати” правомірне. Проте до класу 8 “Витрати за елементами” включаються й інші затрати (рахунок 85), тобто тут неможливо прослідкувати чітке розмежування між втратами та іншими пов’язаними з ними поняттями. Відповідно до Цивільного кодексу України (ЦКУ) збитки поділяються на дві групи: реальні (втрати, яких особа зазнала у зв’язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права) та упущена вигода (доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене)⁴. Згідно Господарського кодексу України (ГКУ) під збитками розуміють “витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов’язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною”⁵. О. Юдін наводить подібне до попередніх визначення поняття “збитки” – “спричинювані не правомірною поведінкою негативні наслідки в майновій сфері потерпілого”⁶. Як бачимо, тут досліджувана категорія розглядається з юридичної точки зору, тобто збитки – наслідок неправомірної поведінки суб’єкта, тоді як в економіці вони також виникають через особливості розвитку ринку і підприємства.

Згідно М(С)БО 1 “Подання фінансової звітності” збиток (прибуток) – це “загальний дохід за вирахуванням витрат за винятком компонентів іншого сукупного прибутку”⁷, а Концептуальна основа фінансової звітності до витрат включає збитки і витрати, які виникають під час звичайної діяльності підприємства⁸. Тобто збитки тут належать до витрат і можуть виникати

⁴ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV, <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>

⁵ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV, <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15/print1350820145567668>.

⁶ О. Юдін, *Збитки, шкода, втрати, витрати: погляд юриста*, “Відшкодування шкоди: правові та податково-бухгалтерські аспекти. Збірник систематизованого законодавства” 2012, вип. 9, с. 9-14.

⁷ Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 1 “Подання фінансової звітності”, <http://www.minfin.gov.ua/file/link/320282/file/IAS%2001.pdf>.

⁸ *Концептуальна основа фінансової звітності*, <http://www.minfin.gov.ua/file/link/332198/file/buh.pdf>.

або не виникати в ході звичайної діяльності та формуються в процесі визначення фінансового результату шляхом зіставлення доходів та витрат.

С.Ф. Голов до збитків відносить втрати ресурсів у випадку, коли вони не були обміняні на інші активи і не дали жодної користі⁹. Тут збитки мають непродуктивний характер і включають, як мінімум, певну частину витрат, а, можливо й увесь їх обсяг (визначення витрат окремо не наводиться). Івашкевич В.Б. справедливо пов'язує термін “збиток” з фінансовим результатом діяльності підприємства¹⁰. Проте збитками автор називає також витрати, не пов'язані з виготовленням та реалізацією продукції. Втрати в контексті такого підходу визнаються як непродуктивні затрати. Таке визначення, на нашу думку, охоплює тільки частину витрат, тобто не є повним. А. Г. Загородній і Г. Л. Вознюк втратами вважають “ту частину виробничих ресурсів, що була втрачена без отримання продукції, перевитрачена порівняно з раціональними нормативними витратами або взагалі не використовувалась[...]. До витрат належить також готова продукція, яка повністю або частково знищена, зіпсована, бракована, втратила товарний вигляд тощо”¹¹. До збитку автори відносять безповоротно втрачені кошти чи майно; перевищення витрат підприємства над його доходами; вартісний вираз майнової шкоди, завданої протиправними діями одного суб'єкта підприємництва іншому.

Вартим уваги є розуміння збитку Х. Варнеке, який характеризує його як “різницю між доходами і витратами[...], що відображається у звіті про прибутки та збитки”¹². Цікавими є підходи до визначення суті витрат, характерні для японського менеджменту¹³. Так, Фуджіо Чо визнає втратами те, що не пов'язане з використанням мінімальної кількості обладнання, матеріалів, комплектуючих та працівників, умовно необхідних

⁹ С.Ф. Голов, *Управлінський облік: Підручник*, 2-е вид., Лібра, Київ 2004, с. 60.

¹⁰ В.Б. Івашкевич, *Бухгалтерський управлінський учет: Учеб. для вузов*, Юристъ, Москва 2003, с. 55.

¹¹ А.Г. Загородній, Г.Л. Вознюк, *Фінансово-економічний словник*, 3-тє вид., доп. та перероб., Видавництво Львівської політехніки, Львів 2011, с. 143.

¹² Х. Варнеке, Х.-Й. Буллінгер, Р. Хихерт, А. Фегеле, *Расчет затрат для инженеров*, Альпина Бизнес Букс, Москва 2008, с. 21.

¹³ М. Имаи, *Гемба кайдзен: Путь к снижению затрат и повышению качества*, 2-е изд., Альпина Бизнес Букс, Москва 2006, 345 с.

у виробництві. Втрати («muda» з японської) ж у межах системи безперервного вдосконалення включають активи та дії, що споживають ресурси, але не додають цінності для кінцевого споживача продукції.

Після узагальнення відмінностей між втратами і збитками, подамо власне їх розуміння. Так, втрати – це величина ресурсів, використання яких має непродуктивний характер (незадовільне співвідношення ефекту від операції та вартості чинників, витрачених на її проведення), і сукупність дій, що не створюють вартості у процесі господарської діяльності підприємства.

Втрати можуть бути у складі витрат і затрат. Основою для виокремлення витрат у витратах є непродуктивний характер їх виникнення. При визнанні витрат може відбуватися як пряме списання активів, так і їх зменшення шляхом попереднього визнання (збільшення) зобов'язань. Втрати, як складова затрат підприємства, мають дещо складнішу структуру і можуть бути такими, які можна на даний момент назвати затратами, і тими, що призведуть до виникнення затрат у майбутніх періодах, якщо втрати не виявити і вчасно не ліквідувати. Втрати у складі затрат також мають непродуктивний характер. Збиток – представлений у грошовому вимірнику фінансовий результат діяльності підприємства за звітний період. Розраховується як різниця між доходами і витратами за цей період, причому виникає при перевищенні останніх над доходами.

Важливою також є класифікація витрат за ознакою доцільності їх здійснення на продуктивні та втрати (непродуктивні). Останні треба досліджувати детально у контексті їх видів та можливостей мінімізації. Аналіз у літературі підходів свідчить про недостатню увагу вчених до витрат та їх класифікації. Здебільшого, вітчизняні науковці (Ф.Ф. Бутинець, В.О. Василенко, Н.Р. Домбровська, О.Г. Замета, О.В. Карпенко, Г.В. Козаченко, Ю.С. Погорелов та ін.) виокремлюють втрати зі загальної сукупності витрат без їх поглибленого дослідження. Більше уваги систематизації даних про втрати присвячено у працях зарубіжних вчених: М.І. Борисової, Дж.П. Вумека, Д.Т. Джонса, М. Імаї, В.Є. Керімова, У. Ларо, Т. Оно, Х. Такеди й ін.

У більшості джерел класифікація витрат відсутня. Їх виокремлення лежить в основі поділу витрат за доцільністю витрачання (за ефективністю) на продуктивні (доцільні, ефективні) і непродуктивні (недоцільні, неефективні), де втратами називають

вають останні. Такий підхід ґрунтується на групуванні витрат згідно Методичних рекомендацій з формування собівартості¹⁴. Також зустрічаємо підхід, де паралельно виділяються продуктивні та непродуктивні (за доцільністю), а також ефективні й неефективні (за критерієм ефективності використання ресурсів) витрати¹⁵. В.Є. Керімов, поряд із класифікацією витрат на продуктивні та непродуктивні (втрати), наводить їх поділ на заплановані й незаплановані¹⁶. А. Яругова і Г. Шонфельд виділяють у складі постійних витрат корисні та некорисні¹⁷. Так, у результаті неповної експлуатації виробничих потужностей виникають некорисні постійні витрати (втрати), які поділяються на: кількісні та якісні; резервні й надлишкові.

Серед підходів до класифікації втрат підприємства можна виділити ті, які стосуються не всієї їх сукупності, а лише окремо взятих груп (матеріалів у виробництві, втрат у вигляді відходів виробництва, браку у виробництві, втрат від простоїв, заміни матеріалів та ін.). У В. Палія та Р. Вандер Віла знаходимо таку класифікацію втрат матеріалів у виробництві: відходи виробництва; виробничий брак; заміна матеріалів; непродуктивне їх використання¹⁸.

Згідно Закону України “Про відходи”, “відходи – будь-які речовини, матеріали і предмети, що утворилися у процесі виробництва чи споживання, а також товари (продукція), що повністю або частково втратили свої споживчі властивості і не мають подальшого використання за місцем їх утворення чи виявлення і від яких їх власник позбувається, має намір або

¹⁴ *Методические рекомендации по формированию себестоимости продукции (работ, услуг) в промышленности, утвержденные приказом Министерства промышленной политики Украины от 9.07. 2007 г. № 373*, “Государственный институт комплексных технико-экономических исследований Министерства промышленной политики Украины”, Киев 2007, 321 с.

¹⁵ Г.В. Козаченко, Ю.С. Погорелов, Л.Ю. Хлапьянов, Г.Я. Макухін, *Управління затратами підприємства: монографія*, Лібра, Київ 2007, с. 32-33.

¹⁶ В.Э. Керимов, *Бухгалтерский учет на производственных предприятиях: Учебник*, 2-е изд., изм. и доп., ИД “Дашко и К”, Москва 2002, с. 42.

¹⁷ А. Яругова, *Управленческий учет: опыт экономически развитых стран*, пер. с польского, Финансы и статистика, Москва 1991, с. 58-59; Н.М. Schönfeld, *Kostenrechnung*, Stuttgart 1974, p. 15-16.

¹⁸ *Управленческий учет*, В. Палий, Р. Вандер Вил (ред.), ИНФРА, Москва 1997, с. 136-139.

повинен позбутися шляхом утилізації чи видалення”¹⁹. Втрати у вигляді відходів поділяють на відходи виробництва та споживання, зворотні та безповоротні, нормативні й наднормативні²⁰. Г.Ф. Азаренков зворотні відходи групує на такі, що використовуються й такі, що не використовуються²¹. І.В. Замула, при розгляді відходів як джерела забруднення навколишнього природного середовища, виокремлює відходи, що підлягають та не підлягають переробці, токсичні та нетоксичні відходи²².

Відповідно до Закону України “Про металобрухт” ним є “непридатні для прямого використання виробу або частини виробів, які за рішенням власника втратили експлуатаційну цінність внаслідок фізичного або морального зносу і містять у собі чорні або кольорові метали чи їх сплави, а також вироби з металу, що мають непоправний брак, залишки чорних і кольорових металів і їх сплавів”²³. Зауважимо, що з бухгалтерської точки зору не всі відходи є втратами. Це, зокрема, стосується зворотних відходів, які обліковуються у складі активів підприємства для одержання економічної вигоди. О. Кушина взагалі відрізняє відходи (зворотні й безповоротні) і втрати, до яких відносить втрати у вигляді природного убутку та технічні втрати²⁴. Більше уваги класифікації втрат приділяється прихильниками інноваційного інструментарію управління витратами, зокрема методу безперервного вдосконалення і його форм. Тут втрати справедливо подаються як дії, що

¹⁹ Закон України “Про відходи” від 5 березня 1998 р. № 187/98-ВР, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/187/98-%D0%B2%D1%80/print1331273290031132>, [18.09.2017].

²⁰ *Методические рекомендации по формированию себестоимости продукции...*, *op. cit.*, с. 161.

²¹ Г.Ф. Азаренков, З.Ф. Петряева, Г.Г. Хмеленко, *Економічний аналіз. Навчальний посібник*, Ч. 3, ХНЕУ, Харків 2004, с. 167.

²² І.В. Замула, *Бухгалтерський облік екологічної діяльності у забезпеченні стійкого розвитку економіки. Монографія*, ЖДТУ, Житомир 2010, с. 158.

²³ Закон України “Про металобрухт” від 5 травня 1999 р. № 619-XIV, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>, [18.09.2017].

²⁴ О. Кушина, *Відходи чи втрати? (коли форма НЕ визначає зміст)*, “Бухгалтерія” 2013, № 33(1072), с. 65-69.

споживають ресурси, але не створюють цінності²⁵.

Ще у 1988 р. Т. Оно виокремив сім типових груп втрат, виокремлення яких знаходимо у багатьох дослідників сьогодення (С. Гвоздьева, Н.Дж. Еквілайна, М. Імаї, Е.Б. Лекомневої, В.Г. Сибирякова, Р.Б. Чейза, Д. Шехватова, Р.Ф. Якобса та ін.): перевиробництва; транспортування; через виготовлення продукції з дефектами; часу на очікування; через непотрібне переміщення людей; через непотрібні етапи обробки; через надлишки запасів²⁶. За останні роки до поданих груп додають втрати від проектування продукції, яка не відповідає потребам споживачів. Поряд із переліченими видами втрат, знаходимо й інші: неповне використання людського потенціалу, «неправильні» системи, енерго- та гідровтрати, втрати матеріалу, втрати в офісі, втрати часу клієнтів, втрати постачальників, втрата клієнтів²⁷. У. Ларо зосереджується на втратах, що виникають в офісі: 1) пов'язані з людьми: з узгодженням цілей, розподілом завдань, очікуванням, рухом, обробкою; 2) пов'язані з процесом: з контролем, мінливістю, викривленням (перекрученням), надійністю, стандартизацією, субоптимізацією, плануванням, неформальними процесами, нерівномірністю потоків, перевіркою, помилками, стратегічні втрати; 3) пов'язані з інформацією: зі змінами інформації, її відсутністю, дублюванням, неістотністю, недостовірністю; 4) пов'язані з активами: з запасами, «замороженням» активів, їх переміщенням²⁸.

За результатами проведеного дослідження представимо систематизовану класифікацію втрат підприємства (табл. 1) та класифікаційну структуру втрат за характером їх прояву (рис. 1).

²⁵ Дж.П. Вумек, Д.Т. Джон, *Бережливе виробництво: как избавиться от потерь и добиться процветания вашей компании*, пер. с англ., 3-е изд., Альпина Бизнес Букс, Москва 2006, с. 31.

²⁶ Т. Ohno, Toyota Production System, <http://www.thefreelibrary.com/Taiichi+Ohno:+Toyota+Production+System.-0151189051>, [20.10.2017].

²⁷ Муда, Аналітичний центр Leancor, <http://www.leancor.ru/article2.phtml?m=10021>, [18.09.2017].

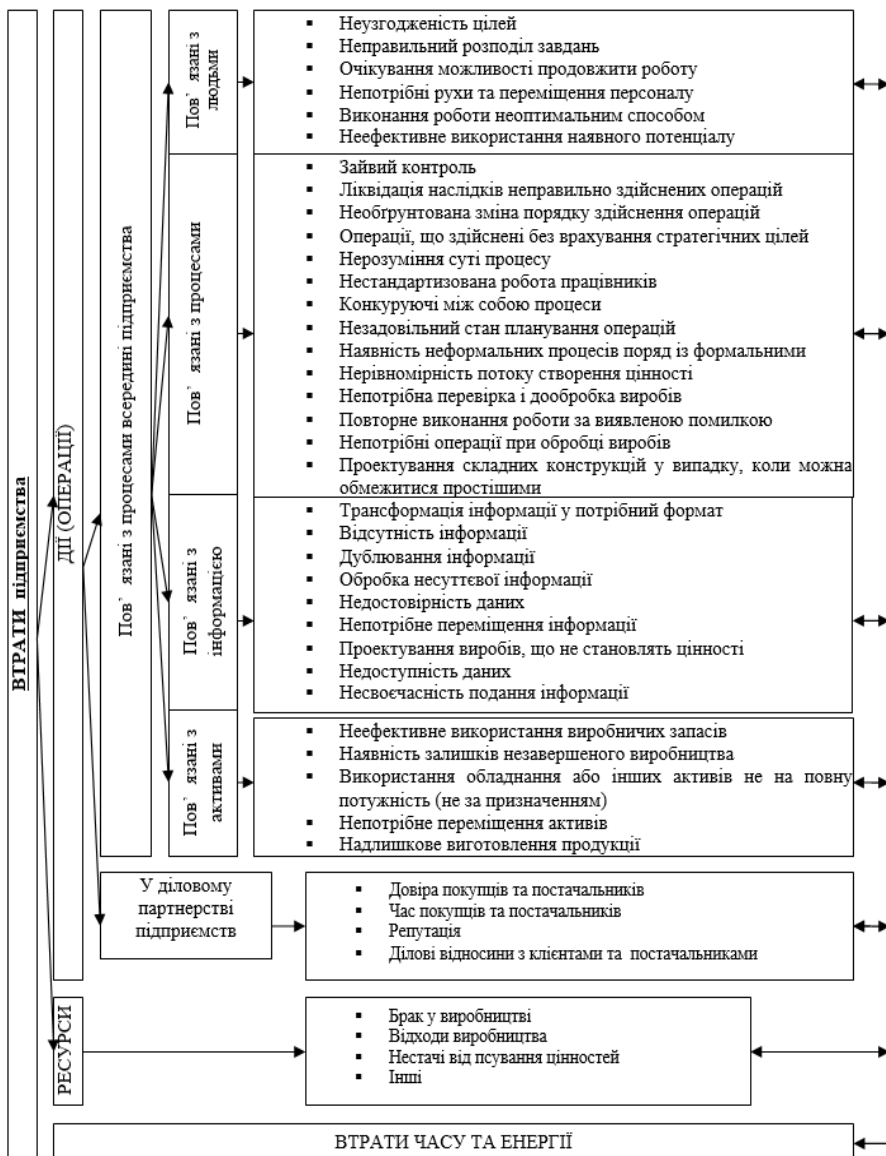
²⁸ У. Ларо, *Офис-Кайдзен. Преобразование офисных операций в стратегическое преимущество*, <http://www.management.com.ua/qm/qm120.html>, [18.09.2017].

Таблиця 1.
Систематизована класифікація втрат підприємства

№	Ознаки класифікації втрат	Види втрат підприємства
1	2	3
1	За здатністю переходити у майбутні звітні періоди	у складі затрат та у складі витрат
2	За характером прояву	ресурси і операції.
3	За джерелами впливу на виникнення	під впливом внутрішнього середовища та під впливом зовнішнього середовища
4	За місцем виявлення	зовнішні та внутрішні
5	За можливістю точного вимірювання в момент виникнення	можна виміряти і важко виміряти
6	За періодом виникнення	минулі і поточні та майбутні
7	За складністю виявлення	очевидні і невидимі
8	За реальністю понесення	дійсні та альтернативні
9	За ступенем впливу	можна ліквідувати, можна мінімізувати і неможливо вплинути
10	За ступенем контрольованості	контрольовані, частково контрольовані і неконтрольовані
11	За можливістю зниження негативних наслідків	поворотні та безповоротні
12	За відношенням до діючих норм	в межах норм, відхилення від норм та зміни норм
13	За причинами, місцями виникнення та винуватцями	в розрізі причин, місць виникнення та винуватців
14	За вимогами податкового законодавства	у відношенні до норм природного убутку (в межах норм та понад норми природного убутку) та у відношенні до граничної величини технічних та/або виробничих втрат (в межах граничної величини та понад граничну величину технічних та/або виробничих втрат)

Джерело: систематизовано автором.

Рис. 1. Класифікаційна структура втрат за характером їх прояву

Джерело: розроблено автором.

Виділення втрат доцільне в умовах запровадження комплексу заходів для підвищення конкурентоспроможності продукції, адже, зважаючи на їх непродуктивність, вдале управління спроможне ліквідувати їх або звести до мінімуму ті, яких неможливо уникнути.

Стосовно тлумачення товарних втрат, то Г.М. Ладченко розглядає їх “як частину товарних ресурсів, що не досягла споживача – кінцевої мети товарного обігу, що не задовольнила потреби ні по кількості, ні за якістю”²⁹. Вчений розглядає товарні втрати в макроекономічному контексті, здійснює їх комплексний аналіз, а також досліджує втрати якості товарів без урахування чинників, що впливають на їх величину.

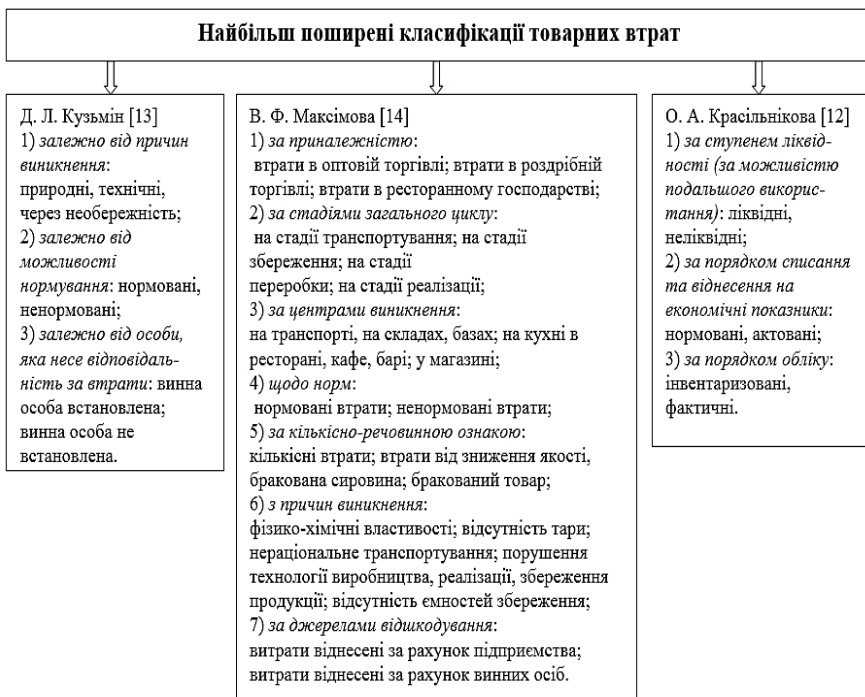
І.П. Богер пропонує визначати товарні втрати як “кількісне зменшення фізичної маси товарів і зниження або повна втрата якості товарів у сфері обертання, що виражені в натуральній або грошовій формі”³⁰. Тут не враховано чинники, що впливають на величину товарних втрат, що ускладнює пошук шляхів їх зниження. Втрати від крадіжки товарів зі сторони співробітників і покупців становлять їх більшість, а організаційно-технічні заходи щодо їх зниження є суттєвими. Також фахівцями не розглядається організаційно-економічний чинник формування товарних втрат, який враховує взаємовідносини між діловими партнерами на ринку. На нашу думку, варто враховувати такі чинники у трактуванні товарних втрат.

Тому під товарними втратами розуміємо представлені у грошовому вимірнику втрати через кількісне зменшення маси товарів і погіршення їх якості у сфері обігу, що відбуваються у процесі постачання, транспортування, зберігання та підготовки до реалізації. Найбільш поширені класифікації товарних втрат відображено на рис. 2.

²⁹ Г.М. Ладченко, *Комплексный анализ товарных потерь и потер качества товаров в торговле*: дис. канд. эк. наук : 08.00.05, Новосибирск 1989.

³⁰ И.Б. Богер, *Экономический аспект снижения товарных потерь в торговле севера Сибири и Дальнего Востока*: дис. канд. эк. наук : 08.00.05, Новосибирск 1990.

**Рис. 2. Найбільш поширені класифікації
товарних втрат підприємства**

Джерело: сформовано автором за джерелами³¹

Варто зосередитися на поділі товарних втрат на нормовані та ненормовані. Ненормовані втрати – нестачі та інші втрати товарів понад встановлені норми. До нормованих належать втрати товарів у результаті природного убутку, тобто впливу об'єктивних природних чинників (усушка, випаровування,

³¹ Е.А. Красильнікова, *Организационно-экономические методы снижения товарных потерь на предприятиях розничной торговли*: дисс. канд. экон. наук: 08.00.05, Российский государственный торгово-экономический университет, Москва 2011, 184 с.; Д.Л. Кузьмін, *Бухгалтерський облік і контроль збереження та втрат майна підприємства: організаційно-правовий підхід*: дис. канд. экон. наук: 08.00.09, Нац. акад. статистики, обліку та аудиту, Київ 2010, 104 с.; В.Ф. Максимова, З.В. Кузіна, Л.М. Стиренко, Т.Г. Степова, *Облік в галузях економіки: навч. посіб.*, В.Ф. Максимова (ред.), Центр учбової літератури, Київ 2010, 496 с.

вивітрювання, витікання, розбивання, розпилення, бій тощо) при нормальних умовах перевезення, зберігання і реалізації, тобто, які мають об'єктивний характер, і тому на них встановлені граничні норми. Держава з метою контролю і певного регулювання подібних явищ встановила норми таких витрат, які регулюються Наказом Міністерства торгівлі СРСР № 88 від 02.04.87 “Про затвердження норм природного убутку продовольчих товарів у торгівлі та інструкцій з їх застосування” Розмір норм залежить від пори року, терміну збереження, групи товару, температурного режиму зберігання, відстані транспортування й упакування товару. Затверджені норми є граничними і застосовуються тільки в тих випадках, якщо при перевірці фактичної наявності товарів виявиться нестача, порівняно з даними бухгалтерського обліку³².

Втрати в межах природного убутку списуються з матеріально-відповідальних осіб тільки після проведеної інвентаризації за фактичними розмірами, але не вище встановлених норм і за тими цінами, за якими оприбутковані товари. При виявленні нестачі товару або невідповідності його якості щодо умов договору з діловими партнерами, приймання товару призупиняється для з'ясування причин таких фактів. Факт виявлення нестачі товару або невідповідності його якості має бути документально затверджено. Одночасно з призупиненням приймання товару варто викликати представника постачальника для підписання двостороннього акта. Акт про факт нестачі може бути підписаний однією стороною – одержувачем, якщо на те є згода іншої сторони – постачальника. Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку (П(С)БО) 9 “Запаси” передбачено, що понаднормові втрати від нестач запасів не включаються до їх первісної вартості, а відносяться на витрати діяльності того періоду, у якому вони були здійснені або встановлені. Що ж до нестачі матеріальних цінностей у межах природного убутку, виявлених при прийманні, то прямих рекомендацій П(С)БО 9 не містить, тому такі нестачі можуть бути включені безпосередньо до складу витрат. Для того, щоб визначити суму збитків від нестач або заподіяної підприємству “шкоди”, розглянемо онов-

³² Наказ № 88 Міністерства торгівлі СРСР від 02.04.87 р. “Про затвердження норм природного убутку продовольчих товарів у торгівлі та інструкцій з їх застосування”, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0088400-87>.

лену редакцію Постанови № 116 “Про затвердження Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей”, затверджену Кабінетом Міністрів України від 23.01.96 (зі змінами та допов.). Відповідно до оновлення п. 2 такої постанови, сума збитків, що призвела до завдання майнової шкоди державі, територіальній громаді або суб'єкту господарювання з державною (комунальною) часткою в статутному (складеному) капіталі, розмір збитків визначається відповідно до методики оцінки майна, затвердженої Кабінетом Міністрів України(КМУ)³³. Таким чином, згідно з розглянутим документом, визначати збитки треба відповідно до методики оцінки майна – відповідно до Постанови № 1891 КМУ від 10.01.03 р. “Про затвердження методики оцінки майна”. Вихідними даними для оцінки є: матеріали інвентаризації; документи з бухгалтерського обліку, оцінки пошкодженого майна, що проводилася з метою, зокрема його приватизації (корпоратизації), оренди, проектно-кошторисна документація; документи бюро технічної інвентаризації на нерухоме майно, інші документи. Незалежну оцінку збитку недержавних суб'єктів господарської діяльності проводить професійний оцінювач у разі встановлення факту нестачі, розкрадання, знищення (псування) матеріальних цінностей, крім дорогоцінних металів, каміння та валютних цінностей, який має сертифікат суб'єкта оціночної діяльності. Ця особа складає Звіт про оцінку майна, у якому міститься сума збитку, що відображається в обліку підприємства.

При проведенні оцінки бувають випадки, коли можна проводити стандартизовану оцінку, не користуючись послугами незалежного оцінювача. Стандартизована оцінка – оцінка, що здійснюється самостійно державними органами з використанням стандартної методології та стандартного набору вихідних даних, за результатами якої визначається оціночна вартість³⁴. Стандартизована оцінка збитків проводиться у таких випадках:

³³ Постанова № 116 Кабінетом Міністрів України від 23.01.96 “Про затвердження Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей”, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/116-96-%D0%BF>.

³⁴ Постанова № 1891 Кабінету Міністрів України від 10. 12. 2003 р. “Про затвердження методики оцінки майна”, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1891-2003-%D0%BF>.

відсутність вихідних даних, що містять інформацію про пошкоджене майно до та після його розкрадання (нестачі, знищення, псування), крім даних бухгалтерського обліку; неможливість особистого огляду пошкодженого майна виконавцем оцінки, що не дає йому змоги отримати відомості про стан майна до та після розкрадання (нестачі, знищення, псування); завдання майнової шкоди внаслідок неправомірних дій з грошовими коштами. Відповідно до п. 110 згаданої постанови КМУ про оцінку, для того, щоб визначити розмір збитку треба балансову (залишкова) вартість пошкодженого (викраденого тощо) майна, визначена станом на дату оцінки збільшити на відповідний коефіцієнт, який визначається як добуток індексів цін виробників промислової продукції за галузями промисловості, які визначаються Державною службою статистики України (Держстатом України), за період від дати, на яку було визначено балансову залишкову вартість майна, до дати оцінки збитків³⁵. Оскільки індекси визначаються в середньому за місяць, а дата оцінки може припасти на будь-яку дату місяця, то відповідно до рекомендацій, викладених у Листі № 62-97 „Рекомендації відносно порядку застосування індексів інфляції при розгляді судових справ”, (затверджений Верховним Судом України від 03.04.1997 р.) варто прийняти умовно, що якщо відповідна дата оцінки балансової (залишкової) вартості припадає на період з 1 по 15 число відповідного місяця, індекс за цей місяць береться до розрахунку, а якщо з 16 по 31 число, то індекс до розрахунку береться за наступний місяць. У зв'язку з тим, що Держстат України публікує місячні індекси, то для того щоб визначити індекс за певний період, який включає кілька місяців, треба перемножити місячні індекси за відповідний період³⁶.

Особливістю зовнішньоекономічного ділового партнерства є те, що воно здійснюється між суб'єктами, що знаходяться в різних країнах і правових системах. Порівняно з угодами в середині країни, це пов'язано з багатьма додатковими труднощами і ризиками зазнати товарних втрат. Під час проведення

³⁵ О. Золотухін, *Рахуємо збитки по-новому*, “Вісник Міністерства доходів і зборів України” 2011, Київ, № 5, с. 6.

³⁶ Лист № 62-97 Верховного Суду України від 03.04.1997 р. “Рекомендації відносно порядку застосування індексів інфляції при розгляді судових справ”, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v2-97700-97>.

зовнішньоекономічної операції відбувається складний процес руху значної маси грошових, товарних, матеріальних засобів, обіг юридичних документів, а також інформаційних потоків. Це відтворює систему, критично схильну до впливу багатьох чинників ризику товарних втрат.

У багатьох джерелах наводяться рекомендації, як правильно укласти контракт, як краще сформулювати ту або іншу умову. Серед визначальних завдань – управління ризиками товарних втрат, пов'язаними з умовами контракту. В економічній теорії під ризиком прийнято розуміти можливість (загрозу) втрати ринковим суб'єктом частини прибутків внаслідок здійснення певної виробничої або фінансової діяльності. Таке розуміння сутності ризику не є достатньо повним і повинно бути доповнене тим, що ризик – це ситуативна характеристика діяльності будь-якого ринкового суб'єкта, що є наслідком непевності в його внутрішньому і зовнішньому середовищах, і за його реалізації для цього суб'єкта настають несприятливі наслідки. При цьому під ризиком товарних втрат варто розуміти можливість визнання підприємством втрат товарів чи їх якісних характеристик внаслідок проведення підприємницької діяльності.

Основним джерелом ризику товарних втрат є внутрішня і зовнішня непевності, що виникає за таких основних причин:

- непередбачені зміни, що настали раптово, у зовнішньому середовищі, які позначаються (або можуть позначитися) на товарах (зміни цін, зміни в податковому законодавстві, коливання валютного курсу, зміни в соціально-політичній ситуації та ін.);
- зміни відносин підприємства з його діловими партнерами на ринку. Ці зміни можуть бути
- викликані як самим підприємством, так і контрагентами (можливість укласти вигідніший договір, продовження або скорочення терміну договору, привабливіші умови діяльності, зміна потреб партнерів, зміни в умовах переміщення товарних, фінансових і трудових ресурсів між підприємствами та ін.), що спричинить зміни досягнутих раніше домовленостей або умови від них;
- зміни, що відбуваються всередині підприємства, або інші причини внутрішнього походження (невідповідність рівня

кваліфікації робітників підприємства запланованим виробничим завданням, раптовий вихід із ладу основних засобів та ін.).

Отже, під ризиками розуміється небезпека товарних втрат підприємства, недоотримання ним прибутків або поява додаткових витрат. У більш загальному випадку підприємницькі ризики – це непевність результату і наслідків діяльності підприємства як загалом, так і його окремих операцій (угод ділового партнерства).

Зовнішньоекономічна діяльність (ЗЕД) є однією зі сфер, найбільш схильних до ризиків. Особлива важливість врахування ризиків у цій сфері ґрунтується на тому, що під час проведення зовнішньоекономічного ділового партнерства відбувається складний процес руху значної маси грошових, товарних, матеріальних засобів, обіг юридичних документів, а також інформаційних потоків. Це відтворює систему, критично схильну до впливу багатьох чинників ризику. Проведенням зовнішньоекономічних операцій займається достатня кількість комерційних структур і багатьом з них довелося зіштовхуватися з ризиковими ситуаціями. Структура ризиків ЗЕД дуже велика і нараховує близько 150 видів ризиків. Класифікувати ризики можна різним чином. Ризики можуть бути загальними й операційними, що належать до конкретного типу зовнішньоекономічної операції. Відтак розглянемо детальніше основні види ризиків товарних втрат:

1. Державні ризики (політичні, макроекономічні): ризик націоналізації й експропріації; ризик трансферту; ризик розірвання контракту через дії влади країни-партнера; ризик військових дій і цивільних безпорядків; кримінальні ризики; ризик обмежень на експорт-імпорт.

2. Ризики вибору і надійності ділового партнера: ризик обману і не існування фірми-партнера; ризик невиконання партнером вимог контракту; ризик неплатоспроможності партнера; ризик розірвання контракту партнером з особистих обставин; ризик зниження фінансової стійкості партнера; ризик затримки поставки з вини партнера.

3. Маркетингові ризики: ризик відсутності або непевності інформації про ринкову ситуацію; ризик відсутності інформації про законодавчу і нормативну бази; ризик низької конкурентоспроможності товару; ризик заборони реклами на певний вид

товару; ризик зростання витрат на освоєння ринку; галузевий ризик; інноваційний ризик.

4. Транспортні ризики: ризик неправильного визначення моменту передачі відповідальності за вантаж у процесі транспортування; ризик вибору транспортного засобу; ризик ушкодження вантажу в процесі транспортування.

5. Ризики визначення предмета контракту: ризик невір-ного юридичного визначення угоди; ризик неправильної назви об'єкта контрактних відносин; ризик невідповідності форми контракту, визначеної законодавством.

6. Ризики умови кількості: ризик невірного вибору одиниці виміру; ризик неправильного застосування коефіцієнта перерахунку одиниць виміру товару; ризик нечіткого визна-чення кількості за кожним типом товару; ризик зміни кількості товару залежно від умов його збереження і транспортування.

7. Ризики умови якості: ризик дефектності товару; ризик нечіткого визначення якості товару в контракті; ризик відхи-лення якості поставленої продукції від зразка; ризик застосуван-ня в товарі речовин, що не відповідають екологічним і фізичним стандартам; ризик зміни якості товару під час транспортування; ризик закінчення терміну споживання товару або гарантійного терміну; ризик повернення товару у випадку браку.

8. Ризики умови упакування і маркування: ризик змен-шення прибутків від поганої упаковки; ризик недотримання норм і законів, що регламентують умови, вимоги, порядок упаку-вання і маркування; ризик зниження споживчої принадності через упаковку; ризик зниження конкурентоспроможності това-ру через неповне маркування; ризик невідповідності маркуван-ня вимогам замовника; ризик чутливості продукції залежно від упаковки; ризики виникнення штрафних санкцій через невідпо-відність упаковки і маркування.

9. Ризики умови ціни: ризик незнання цінової кон'юнкту-ри ринку; ризик неправильного розрахунку експортної й импорт-ної ціни; ризик зниження ціни товару від моменту підписання договору до моменту відвантаження товару; ризик зменшення знижки за торгову партію; ризик антидемпінгових пересліду-вань.

10. Ризики умов постачання: ризик неможливості здійс-нення обраного виду постачання; ризик зростання собівартості товару через обрану форму постачання.

11. Ризики валютно-фінансових умов контракту: ризик вибору валюти платежу; ризик можливості виникнення втрат унаслідок зміни курсу валют; ризик вибору умов платежу; ризик вибору форми розрахунків; ризик вибору засобів платежу; відсотковий ризик; ризик визначення повного переліку документів для проведення розрахунків; ризик виникнення додаткових витрат унаслідок переказу грошей і вибору форми постачання; ризик виникнення збитків у випадку прострочення платежів.

12. Ризики умов форс-мажорних обставин: ризик виникнення форс-мажорних обставин; ризик неможливості отримання документального підтвердження виникнення форс-мажорних обставин; ризик непередбачених форс-мажорних обставин.

13. Ризики визначення умов розгляду арбітражу: ризик вибору арбітражного органу; ризик вибору застосованого в арбітражі права; ризик виникнення судових витрат; ризик невиконання партнером арбітражних рішень через неприйняття його крайною міжнародних конвенцій і законів, що регламентують виконання цих рішень.

14. Комерційні ризики: ризик несприятливої кон'юнктури ринку; ризик упущеної вигоди; ризик зміни ціни товару в процесі реалізації; ризик зниження купівельної спроможності грошей; ризик обмеження на торгівлю.

15. Ризики, пов'язані з процесом митного оформлення: ризик невчасної сертифікації товару; ризик неправильного розрахунку мита; ризик недотримання вимог із заповнення документів із зовнішньоекономічних операцій, незадовільне інформаційне забезпечення проведення митних процедур; ризик тимчасових затримок із фіто-ветеринарного контролю; ризик неотримання необхідних документальних підтверджень на проведення зовнішньоекономічних операцій.

Найважливішим видом ризиків, що у підсумку впливає на результат угоди, є контрактні ризики, сутність яких пов'язана з основними положеннями контракту, шляхами нейтралізації ризиків, розрахунками й аналізом ризиків, що допоможуть прийняти рішення стосовно управління ризиками товарних витрат.

Україна має широкі можливості щодо нарощування та формалізації ділового партнерства, в тому числі з прикордонними регіонами країн-сусідів. Серед 24 областей нашої держави 15 є прикордонними, у тому числі 5 із них (Волинська,

Закарпатська, Львівська, Чернівецька та Одеська) є учасниками єврорегіонів до складу яких входять території країн – членів Європейського союзу. З іншого боку Україна є одним із торговельних партнерів країн – членів Митного союзу (Російської Федерації, Білорусі, Казахстану) – у Євразійському економічному просторі. Адже, як відомо, 29 травня 2014 р. президенти Росії, Білорусі та Казахстану підписали Договір про створення Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), що відобразило наступний етап інтеграції трьох країн після Єдиного економічного простору (ЄЕП) та Митного союзу, згідно з яким три держави гарантують вільне переміщення капіталів, товарів, послуг і робочої сили в межах ЄАЕС. Договір набув чинності 1 січня 2015 р. Питома вага згаданих трьох країн у географічній структурі експорту України становить 30,3%, а ввезення товарів із них сягає 35% у структурі імпорту товарів до України. Майже 60% негативного зовнішньоторговельного сальдо нашої країни формується за рахунок дисбалансу зовнішньої торгівлі з країнами Митного союзу. В умовах перетину кордону товарами, більшістю з них – без сплати ввізного мита (згідно Угоди про вільну торгівлю СНД), важливість прозорого, неупередженого і недискримінаційного застосування нетарифних торговельних заходів зростає. Серед проблемних чинників нетарифного регулювання експорту товарів на ринки країн Митного союзу виокремлюємо: відсутність міждержавної нормативно-правової бази у сфері організації регулювання країн СНД, низький рівень гармонізації технічних регламентів та стандартів; невідповідність технічних норм за окремими товарними групами України та країн Митного союзу; тимчасове введення заборони на ввезення окремих українських товарів, застосування Російською Федерацією (РФ) політичних обмежувальних заходів у торгівлі для створення тиску на провладні структури України через наші євроінтеграційні прагнення. Зовнішньоторговельне партнерство України з РФ здійснюється у складних умовах політичного та економічного протистояння між двома країнами. Усталена впродовж останніх десяти років російська практика застосування дискримінаційних заходів щодо українських поставок на її внутрішній ринок набула нової якості в умовах імплементації економічної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. У період найбільш гострої фази гібридної агресії 2014–2015 рр. РФ були прийняті рішення про запровадження низки

торговельних санкцій щодо поставок товарів із України, що призвело до значних товарних втрат як на складах, так і у дорозі.

Оцінюючи потенційні втрати України, зокрема ті, яких зазнають вітчизняні виробники з 1 січня 2016 р., можна передбачити розвиток таких сценаріїв:

1) Застосування повного обсягу санкцій (запровадження торговельного ембарго на окремі товарні позиції та встановлення мит, а також скасування преференційного режиму). Цей сценарій є вірогідним, адже Україна декларує неухильне запровадження положень Угоди про асоціацію з ЄС. У такому випадку варто виходити з повної втрати російського ринку для більшості вітчизняних виробників відповідних товарів.

2) Запровадження лише частини санкцій (запровадження лише мит, у тому числі скасування преференцій, без ембарго, яке суттєво суперечить домовленостям у рамках СОТ), що означатиме позбавлення українських виробників митних преференцій у межах двосторонніх угод із РФ. Реалізація такого сценарію вимагає додаткової оцінки співвідношення мит, що запроваджуються зі зв'язаними ставками, які передбачені РФ як члена СОТ. У цьому випадку втрати торкнуться вітчизняних виробників, орієнтованих на цінові чинники конкурентоспроможності.

Оцінювання тенденцій зовнішньоторговельного співробітництва України з РФ дозволило визначити такі особливості:

1. Різке скорочення зовнішньоторговельного обороту України з РФ – за чотири роки товарооборот між країнами скоротився у 4,4 рази.

2. Шокове уповільнення динаміки товарного експорту до РФ – мова йде про повне витіснення вітчизняних виробників із більшості сегментів внутрішнього ринку РФ.

3. Суттєве зниження частки РФ у географічній орієнтації українського експорту, що на фоні зниження обсягів поставок також вказує на втрату російських ринків.

4. Утримання високих темпів скорочення товарного імпорту із РФ. Скорочення взаємної торгівлі між Україною та РФ супроводжувалося високими темпами згортання імпорتنих поставок в Україну товарів із РФ, які у 2014 р. виявилися більшими за темпи зменшення товарного експорту.

Визначаючи вже понесені втрати України від дискримінаційної торговельної політики РФ, доцільно застосовувати низ-

ку підходів, що дозволяють відобразити масштаб наслідків. На цій основі можна обґрунтовувати застосування симетричних заходів, а саме:

I. Визначення масштабу втрат української економіки на основі рівня недоотриманого виторгу вітчизняних експортерів та визнання товарних втрат переважно продуктового ряду. Саме влітку 2013 р. РФ запроваджено одночасно кілька істотних обмежень щодо вітчизняних виробників, що ознаменувало найбільш інтенсивну фазу економічної війни проти України, як відповідь на перспективи імплементації положень Угоди про асоціацію з ЄС.

II. Визначення масштабу втрат української економіки на основі дослідження прямого впливу запровадження ембарго до окремих товарних позицій вітчизняного експорту та застосування мит (враховуючи скасування преференцій). Запровадження вибірових мит на окремі групи товарів є здебільшого політичним кроком, аніж економічно вмотивованим. Натомість скасування зони вільної торгівлі повністю відносить двосторонні відносини до правового регулювання СОТ. Водночас існує висока ймовірність, що ширше застосовуватиметься запровадження вибірових мит до вітчизняних товарів.

Триває запровадження ембарго щодо окремих вітчизняних товарів. Номенклатура товарів, походженням із України, які РФ заборонила до постачання з 2016 р., переважно охоплює сільськогосподарські товари та окремі позиції готової харчової продукції, наслідком чого є високий ризик товарних втрат на складах.

Висновки

Отже нами з'ясовано сутність поняття “втрати” у обліково-економічному інформаційному середовищі вітчизняних підприємств і представлено їх трактування, як величини ресурсів, використання яких має непродуктивний характер, і сукупності дій, що не створюють вартості у процесі господарської діяльності підприємства. Представлено критерії їх визнання та класифікацію. Розкрито зміст товарних втрат і відображено найпоширенішу їх класифікацію. Охарактеризовано ризики виникнення товарних втрат у зовнішньоекономічному діловому партнерстві підприємств. Зокрема зауважимо, що застосування аналізу і оцінки контрактних ризиків дає змогу найповнішою мірою

відобразити можливі товарні втрати і дати їм кількісну оцінку. Це дає змогу підприємству розробити комплекс заходів, спрямованих на їхнє зниження, що сприятиме більш прогнозованому функціонуванню зовнішньоекономічних партнерських відносин.

Також присвячено увагу виникненню товарних втрат як на складах, так і в дорозі через запровадження низки торговельних санкцій щодо постачання товарів із України. Обрана Росією тактика економічної конфронтації з Україною не тільки суперечить фундаментальним принципам СОТ та взятим Росією зобов'язанням у рамках СОТ, а й посилює вразливість економіки України, виступає загрозою економічній безпеці та каналом дискримінації. Збереження істотної моноцентричної зовнішньоторговельної залежності України від РФ не відповідає національним економічним інтересам і не зміцнює економічні можливості у протидії гібридним загрозам.

Для України важливо системно зменшувати вразливість економічної безпеки, яка утворюється наявним рівнем зовнішньоторговельної залежності та втратою ринкової частки в РФ. Це передбачає формування заходів на національному та міжнародному рівнях, орієнтованих на посилення захисту власної економічної безпеки, насамперед від викликів, які походять від партнерства з РФ. У рамках чинної Угоди про асоціацію з ЄС доцільно сформувані пріоритети товарної та географічної диверсифікації експорту, передбачивши заходи з підвищення міжнародної конкурентоспроможності продукції та її адаптації для нових ринків країн-членів ЄС, що значно зменшить ризики виникнення товарних втрат.

Бібліографія

- Ohno T., Toyota Production System, <http://www.thefreelibrary.com/>.
Schönfeld Н.М., *Kostenrechnung*, Stuttgart 1974, pp. 15-16.
Азаренков Г.Ф., Петряєва З.Ф., Хмеленко Г.Г., *Економічний аналіз. Навчальний посібник*, Ч. 3, ХНЕУ, Харків 2004, 248 с.
Богер И.Б., *Экономический аспект снижения товарных потерь в торговле севера Сибири и Дальнего Востока*: дис. канд. эк. наук: 08.00.05, Новосибирск 1990.
Варнеке Х., Буллингер Х.-Й., Хихерт Р., Фегеле А., *Расчет затрат для инженеров*, Альпина Бизнес Букс, Москва 2008, 307 с.
Вумек Дж.П., Джон Д.Т., *Бережливое производство: как избавиться от потерь и добиться процветания вашей компании*, пер. с англ., 3-е изд., Альпина Бизнес Букс, Москва 2006, с. 31.

Голов С.Ф., *Управлінський облік: Підручник*, 2-е вид., Лібра, Київ 2004, 703 с.

Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV, <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15/print1350820145567668>.

Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., *Фінансово-економічний словник*, 3-тє вид., доп. та перероб., Видавництво Львівської політехніки, Львів 2011, 844 с.

Закон України “Про відходи” від 5 березня 1998 р. № 187/98-ВР, <http://zakon2.rada.gov.ua/>.

Закон України “Про металобрухт” від 5 травня 1999 р. № 619-XIV, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>.

Замула І.В., *Бухгалтерський облік екологічної діяльності у забезпеченні стійкого розвитку економіки. Монографія*, ЖДТУ, Житомир 2010, 440 с.

Золотухін О., *Рахуємо збитки по-новому*, “Вісник Міністерства доходів і зборів України” 2011, Київ, № 5.

Ивашкевич В.Б., *Бухгалтерский управленческий учет: Учеб. для вузов*, Юристъ, Москва 2003, 618 с.

Имаи М., *Гемба кайдзен: Путь к снижению затрат и повышению качества*, 2-е изд., Альпина Бизнес Букс, Москва 2006, 345 с.

Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, затверджена наказом Міністерства фінансів України від 30 листопада 1999 р. № 291, <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0893-99>.

Керимов В.Э., *Бухгалтерский учет на производственных предприятиях: Учебник*, 2-е изд., изм. и доп., ИД “Дашко и К”, Москва 2002, 368 с.

Козаченко Г.В., Погорелов Ю.С., Хлапьяонов Л.Ю., Макухін Г.Я., *Управління затратами підприємства : монографія*, Лібра, Київ 2007, 320 с.

Концептуальна основа фінансової звітності, <http://www.minfin.gov.ua/file/link/332198/file/buh.pdf>.

Красильникова Е.А., *Организационно-экономические методы снижения товарных потерь на предприятиях розничной торговли*: дисс. канд. экон. наук: 08.00.05, Российский государственный торгово-экономический университет, Москва 2011, 184 с.

Кузьмін Д.Л., *Бухгалтерський облік і контроль збереження та втрат майна підприємства: організаційно-правовий підхід*: дис. канд. экон. наук: 08.00.09, Нац. акад. статистики, обліку та аудиту, Київ 2010, 104 с.

Кушина О., *Відходи чи втрати? (коли форма НЕ визначає зміст)*, “Бухгалтерія” 2013, № 33(1072), с. 65-69.

Ладченко Г.М., *Комплексный анализ товарных потерь и потер качества товаров в торговле*: дис. канд. эк. наук, Новосибирск 1989.

Ларо У., *Офис-Кайдзен. Преобразование офисных операций в стратегическое преимущество*, <http://www.management.com.ua/>.

Лист № 62-97 Верховного Суду України від 03.04.1997 р. “Рекомендації відносно порядку застосування індексів інфляції при розгляді судових справ”, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/>.

Максімова В.Ф., Кузіна З.В., Стиренко Л.М., Степова Т.Г., *Облік в галузях економіки: навч. посіб.*, В.Ф. Максімова (ред.), Центр учбової літератури, Київ 2010, 496 с.

Методические рекомендации по формированию себестоимости продукции (работ, услуг) в промышленности, утвержденные приказом Министерства промышленной политики Украины от 9.07. 2007 г. № 373, “Государственный институт комплексных технико-экономических исследований Министерства промышленной политики Украины”, Киев 2007, 321 с.

Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 1 “Подання фінансової звітності”, <http://www.minfin.gov.ua/>.

Муда, Аналітичний центр Leancor, <http://www.leancor.ru/article2.phtml?m=10021>.

Наказ № 88 Міністерства торгівлі СРСР від 02.04.87 р. “Про затвердження норм природного убутку продовольчих товарів у торгівлі та інструкцій з їх застосування”, <http://zakon4.rada.gov.ua/>.

Національне Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 “Загальні вимоги до фінансової звітності”, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 07.02.2013 року № 73 (зі змінами і доповненнями), <http://portal.rada.gov.ua>.

Постанова № 116 Кабінетом Міністрів України від 23.01.96 “Про затвердження Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей”.

Постанова № 1891 Кабінету Міністрів України від 10. 12. 2003 р. “Про затвердження методики оцінки майна”, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1891-2003-%D0%BF>.

Управленческий учет, В. Палий, Р. Вандер Вил (ред.), ИНФРА, Москва 1997, 480 с.

Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV, <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.

Юдін О., *Збитки, шкода, втрати, витрати: погляд юриста*, “Відшкодування шкоди: правові та податково-бухгалтерські аспекти. Збірник систематизованого законодавства” 2012, вип. 9, с. 9-14.

Яругова А., *Управленческий учет: опыт экономически развитых стран*, пер. с польского, Финансы и статистика, Москва 1991, 240 с.

КРИПТОВАЛЮТИ ТА ЇХ ПРИРОДА: ПЕРЕВАГИ, НЕДОЛІКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

На європейському континенті відбуваються постійні зміни. Вони супроводжуються змінами у всіх сферах суспільного життя, проте останнім часом вони також перемістились у сферу віртуального життя. Зокрема, доволі значної популярності серед інвесторів та звичайних людей набули криптовалюти. Економісти, звичайно ж, також цікавляться цим феноменом і не залишаються осторонь подій, що відбуваються на фактично вже існуючому ринку цих валют. Однак не всі однозначно сприймають їх як благо. Більше того, як в українській, так і в європейській економічній науковій літературі поки відсутні дослідження та узагальнення цієї економічної категорії. Відтак, тема є безсумнівно актуальною та потребує уваги дослідників.

Загалом, криптовалюти базуються на криптографії, що взагалі вважається окремою наукою. Криптовалюта – це певна економічна категорія, цифрова квазівалюта, емісія та облік якої базуються на асиметричному шифруванні і застосуванні різних криптографічних методів захисту². Навмисне не називаємо її валютою, адже поки не можемо стверджувати, що вона справді є валютою. Є країни в яких вона вже офіційно введена в обіг і вважається валютою, відтак є легальною, як це у багатьох країнах Європи, Америки та Азії. Так, найбільш ліберальною країною у цьому контексті є США: вони визнали криптовалюту інвестиційним активом, а відтак операції з ними оподатковуються та відповідним чином регулюються³. Аналогічні тенденції можна

¹ Ростислав Гнатюк, кандидат економічних наук, кафедра аналітичної економіки та міжнародної економіки, Львівський національний університет ім. Івана Франка / dr Rostyslav Hnatyuk, Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki, e-mail: ross.hnatyuk@gmail.com

² A. Narayanan, *Bitcoin and Cryptocurrency Technologies: A Comprehensive Introduction*, Princeton University Press 2016, p. 303.

³ Т. Желюк, О. Бречко, *Використання криптовалюти на ринку платежів: нові можливості для національних економік*, „Вісник Тернопільського національного економічного університету” 2016, № 3, с. 50-60.

спостерігати у Німеччині та Великій Британії⁴. Тоді як в інших – ні. Зокрема, Україна, точніше НБУ, не визнає її як валюту чи платіжний засіб, оскільки вважає, що у неї відсутня ключова ознака валюти – наявність центрального емітента, а також вона не має внутрішньої вартості, як абсолютна більшість сучасних грошей⁵. Росія та Китай взагалі вирішили оголосити війну криптовалютам: так, у Росії та Китаї вирішили блокувати доступ то бірж на яких проводиться торгівля криптовалютами. З іншого боку, європейські компанії вже проводять так зване *ICO (initial coin offering)* – тобто первинне розміщення шляхом його фінансування за допомогою криптовалют, а Естонія та ОАЕ, як і деякі інші країни, оголосили, що бажають розробити свою власну електронну валюту. Чехія вже давно має свою власну національну крипто валюту – *Czech Crown Coin, CZC*⁶, метою випуску якої було стимулювання інтернет-бізнесу.

Як в ЄС, так і в багатьох інших країнах світу, існує та ж проблема з визнанням криптовалют: чи є це фінансовий актив? Якщо так, то в дію вступає низка законів, що в принципі регулює фінансові діяльність, а також інші з ними пов'язані. Сучасне Європейське законодавство все ще не дає чіткої відповіді щодо того, чи справді можемо вважати *ICO* та криптовалюти об'єктами ринку капіталів, а відтак їх статус залишається незрозумілим для потенційних інвесторів⁷. С.В. Волосович проаналізував підходи до регулювання криптовалют у різних країнах світу та визначив певні моделі регулювання⁸:

1. Ліберальні – що офіційно визнають їх валютами, інвестиціями, а також дозволяють використовувати для сплати податків. Це о. Мен, о. Джерсі та Велика Британія;

⁴ О. Примостка, *Проблеми та перспективи інституційного регулювання ринку крипто валют*, „Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики” 2016, № 5, с. 69-79.

⁵ Л. Нікітіна, *Обіг віртуальної валюти – глобалізаційна новела сучасного інформаційного суспільства*, „Прикарпатський юридичний вісник” 2017, Випуск 1(16), с. 101-104.

⁶ Ibidem.

⁷ J. Czarnecki, *ICOs in the EU: How Will the 'Slow Giant' Regulate Tokens?*, <https://www.coindesk.com/icos-eu-will-slow-giant-regulate-tokens/>, [14.11.2017].

⁸ С. Волосович, *Віртуальна валюта: глобалізаційні виклики і перспективи розвитку*, Науковий журнал “Економіка України” 2016, № 4 (653), с. 68-78.

2. Консервативні – що прирівнюють операції з криптовалютами до грошових переказів чи операцій з фінансовими активами, а відтак оподатковуються або підлягають ліцензуванню. Це поширено у США, Німеччині, Австралії, Канаді, Сінгапурі, Гонконгу, Фінляндії та Великій Британії;

3. Репресивні – що забороняють операції з віртуальними валютами. Це В'єтнам, Бангладеш, Болівія, Еквадор, Таїланд та особливо Китай. Сюди також можемо віднести Росію;

4. Очікування – це країни, які не забороняють, але й не рекомендують використання віртуальних та криптовалют. Це Ізраїль, Індія, Тайвань, Україна, Швеція та більшість країн ЄС.

Щодо криптовалют, то їх існує безліч, проте якщо говорити про ті, що є найбільш популярними, то можна звернути увагу на *Bitcoin*, *Ethereum*, *Dash*, *Ripple* тощо. Першою з них була *Bitcoin*, яка розроблена Сатоші Накамото ще у 2008 р. Вона й до сьогодні залишається найбільш популярною у всьому світі.

Сучасні криптовалюти в основному базуються на технології блокчейн (*blockchain*) або „ланцюгів-блоків”. Він дає можливість записувати всю інформацію щодо гаманця чи користувача на який перерахована відповідна сума, її розмір, а також тимчасову „мітку операції”; така інформація позначається зашифрованим ключем і розсилається іншим учасникам мережі для підтвердження, отже усі користувачі мають інформацію про проведену трансакцію⁹.

Ринкова капіталізація *Bitcoin*, якщо вірити популярним платформам електронної торгівлі, оскільки офіційні джерела та організації ще не ведуть статистику криптовалют, становить близько 95 млрд. доларів станом на листопад 2017 р.¹⁰ Це доволі значна сума, як на валюту, яка не зовсім є валютою. При цьому її капіталізація значно зросла власне за останні кілька місяців, оскільки ще весною вона ледь сягала 22 млрд (рис. 1).

⁹ В. Лук'янов, *Зародження ринку криптовалюти в інформаційно-мережевій парадигмі*, „Actual problems of economics” 2014, № 8(158), с. 436-441.

¹⁰ *Coin Market Cap*, <https://coinmarketcap.com/charts/>, [14.11.2017].

Джерело: згенеровано автором на основі інформації на сайті *Coin Market Cap*¹¹.

Фактично, *Bitcoin* зараз домінує на цьому ринку. Інші цифрові валюти значно відстають у капіталізації та динаміці росту їх цін відносно реальних валют від біткоїну. Автор схильний вважати, що зростання ціни на біткоїн було спричинене скоріше великою рекламою та зацікавленістю цією цифровою валютою і різних куточках світової мережі. Так, існують дослідження, що спрямовані на визначення детермінант ціни біткоїну. Найбільш логічними і математично-обґрунтованими, на думку автора дослідження, є три основних чинники, що формують ціну на біткоїн¹²:

- розмір сили розрахунку, що прикладена в певний момент часу для „добування” біткоїну (розрахована у гігахешах за секунду);
- кількість добытих за хвилину біткоїнів або їх частинок (тобто швидкість добывання);
- відносна складність завдання-алгоритму, винагородою за вирішення якого і буде біткоїн.

¹¹ Ibidem.

¹² A. Hayes, *Cryptocurrency Value Formation: an Empirical Analysis Leading to a Cost of Production Model for Valuing Bitcoin*, MCIS 2015, 19 p.

Зважаючи на вищезазначене, для потреб цієї статі вважатимемо, що вона все ж є валютою, оскільки, очевидно, так вважають мільйони її користувачів, що творять попит на неї на цьому ринку. Тут слід зазначити, що вся системи криптовалют фактично побудована на довірі користувачів, тобто ринку, до цієї системи. Це можна вважати однією з переваг системи криптовалют, адже фактично тут відсутній центральний регулятор, який може проводити неефективну емісійну чи контролюючу політику, яка піде не на користь економічним суб'єктам (на їх думку).

Навпаки, майнінг (добування криптовалют за допомогою комп'ютерів шляхом вирішення логічних завдань, що стають все складнішими) криптовалют є цілком регламентованим: система сама визначає скільки часу потрібно для „добування” наступної частки одиниці валюти і кожен раз ускладнює завдання, тож її стає добути все важче, а часу на це потрібно все більше. На погляд автора, це також перевага, адже елементарно обмежує можливість неочікуваної девальвації або ревальвації через дії регулятора. Більше того, тоді як звичайні валюти постійно знецінюються через інфляцію, криптовалюти мають можливість уникати цього, оскільки їх курс будується фактично на основі попиту та пропозиції.

Водночас, пропозиція конкретної валюти є також наперед визначеною, відтак вона є обмежена самою системою і потрібен певний час допоки криптовалюта досягне максимуму свого обсягу. Таким чином, пропозиція криптовалюти є справдні нееластичною, майже абсолютно нееластичною. З цього слідує, що її „курс”, тобто ціну відносно реальних валют, визначає лише попит споживачів на неї, що є значною її перевагою з погляду ефективності ринку: ринок самостійно визначає що, як і для кого. З цього погляду можна сказати, що фактично було створено майже ідеальну ринкову структуру типу „досконала конкуренція”, те про що писали класики економічної теорії у своїх працях. До цього вважалось, що найближчим реальним аналогом досконалої конкуренції є фінансовий ринок, проте це давно втратило сенс, адже, як відомо, фінансовий ринок сьогодні є одним з найбільш зарегульованих ринків у світі – принаймні на національному рівні. Сьогодні ж, маємо прототип справді ідеальної ринкової структури в реальності.

Також існують й інші переваги, найпростіші з них – повна анонімність та водночас повна відкритість системи. Усі користувачі та власники криптовалют мають можливість бачити усі проведені за нею операції, проте ніхто з них не знає хто саме провів ці операції, бо ідентичність власників рахунків є зашифрована. Таким чином, існує можливість негайно переводити кошти з одного рахунку на інший майже без комісії та посередників.

Вважається також, що використання криптовалют знижує трансакційні витрати. Справа в тому, що такі операції є майже миттєвими і при цьому проходять без посередників, як наслідок – зниження трансакційних витрат. Саме тому криптовалюти стають все більш привабливими для міжнародних розрахунків, де традиційно контрагенти платять значні комісії за переказ коштів¹³.

Таким чином, існують очікування щодо перспектив використання та обігу цифрових валют як на Європейському континенті, так і у світі. Так, у 2014 р. було здійснено аналіз потенційної вигоди ЄС від переходу до системи розрахунку цифровими валютами¹⁴. Експерти вважають, що валова додана вартість лише для виробництва від такої дії становила б близько 2,6 млрд. доларів, тоді як загальний ефект становив би приріст у близько 14 млрд. доларів США. Більше того, у Банку Сантандер вважають, що цифрові валюти можуть змінити банківські послуги у тому вигляді, в якому ми звикли їх бачити, а сукупні заощадження на витратах у банківському секторі ЄС від використання цифрових валют може становити 15-20 млрд. у рік до 2022 р.¹⁵

Так, на думку автора, існує також ймовірність того, що популярність криптовалют є також потужним фактором формування попиту на цю валюту з боку економічних суб'єктів. Зокрема, великі торговельні мережі можуть сприймати криптовалюту

¹³ Committee on Payments and Market Infrastructures, Digital Currencies, November 2015, p. 9, <https://www.bis.org/cpmi/publ/d137.pdf>, [12.11.2017].

¹⁴ *Potential for gross value added following migration to blockchain technology in the European Union (EU) as of 2014*, <https://www.statista.com/statistics/647610/eu-blockchain-migration-gross-value-added-potential-by-sector/>, [14.11.2017].

¹⁵ J. Wild, *Technology: Banks seek the key to blockchain*, <https://www.ft.com/content/eb1f8256-7b4b-11e5-a1fe-567b37f80b64>, [15.11.2017].

як фактор збільшення попиту на їх власну продукцію через їх популярність серед споживачів. Відтак, це може спричинити похідний попит на саму криптовалюту. Все це, звичайно, стимулює використання криптовалют, навіть враховуючи, що вони можуть не бути офіційно визнаними у певній країні, адже це не проблема: достатньо доступу до інтернету. Крім того, зростання цін на криптовалюту може спричинити зростання попиту, а відтак і цін, на засоби їх „добування” – відповідні запчастини та комплектуючі до комп’ютерів. Загалом, криптовалюту також можна розглядати як інвестиційний актив, адже за допомогою неї все ж можна заробити гроші – провести часовий арбітраж або просто здійснювати майнінг і продаж тощо. Це ризиковано, проте дуже поширено.

Однак, існують і численні недоліки цієї системи, що в основному є наслідком зазначених вище переваг. Відомо, що не усі споживачі є носіями економічної раціональності, тобто не усі вони *homo economicus*. Відтак, їх нераціональна поведінка може сильно вплинути на ціну або курс цієї валюти, якщо тільки буде достатньо стимулів, щоб їх схвилювати. Іде мова про так зване „збурення попиту”, що є широко відомим ефектом в економічній літературі, в результаті якого попит різко та сильно скорочується. В макроекономічній теорії наслідком такого явища може стати затяжна економічна криза. На рівні ринку цифрових валют це може спричинити до сильного зниження ціни на будь-яку з них, відтак ті, хто володіє нею з метою інвестування і придбав її за реальні гроші, просто втратить свої заощадження. З іншого боку, відсутність центрального регулятора також є доволі непередбачуваним і ризикованим феноменом. Якщо в реальній економіці влада може певним чином зупинити збурення попиту стимулюючи пропозицію, то на ринку цифрових валют такого регулятора просто не існує.

Ще однією рисою, що негативно характеризує криптовалюту є характер платежів: вони не мають можливості повернення коштів у випадку виникнення якоїсь проблеми¹⁶. Для отримувачів платежу ця характеристика є цілком позитивною, проте для платників може бути ризикованою і, на думку автора, є одним з факторів обмеження попиту на такі перекази. З цим потенційно пов’язані й інші недоліки: потрібно постійно мати

¹⁶ Ibidem, p. 9.

доступ до Інтернету, а головне – потрібно мати певний рівень знань цифрових валют, оскільки реєстрація гаманця та проведення трансакцій потребують певного розуміння системи, на відміну від використання простих грошей. Крім того, кошти можуть бути заблокованими, такі випадки не є рідкісними.

Загалом, навряд криптовалюти становлять загрози для економічної системи як цілого (бо ж поки все ж обсяги валюти не є настільки значними, а користувачів не так вже й багато), проте неможливість проведення монетарної політики, що стабілізувала б курс і усувала диспропорції на ринку становлять ризик для власне раціональних споживачів цієї валюти. Саме тому регулятори країн та, зокрема, керівництво ЄЦБ, яке категорично висловився проти крипто валют, відносяться до цифрових валют доволі обережно і жодним чином не намагаються просувати їх як активи для потенційних інвестицій, щоб не давати жодних хибних сигналів економічним суб'єктам.

Наперед визначена, фіксована пропозиція валюти, на думку автора, є „бомбою уповільненої дії”. Справа в тому, що невідомо як поведуть себе економічні суб'єкти коли пропозиція досягне максимуму. Є ймовірність, що популярність криптовалют не зміниться, регулятори вироблять правила гри для них на національних ринках і споживачі зможуть повноцінно їх використовувати для проведення будь-яких розрахунків, а відтак і попит не зміниться.

Однак, є ймовірність вибуху або затухання попиту в момент досягнення теоретичного максимуму пропозиції. В першому випадку, ціна зросте до небес і користувачі криптовалют зможуть отримати надприбутки. В іншому – величезні збитки, бо ціна різко впаде, можливо навіть стане від'ємною, а система лусне як „бульбашка”. Автор вважає, що, звичайно ж, все залежить від довіри і дій користувачів цієї валюти. Проте є висока ймовірність, що криптовалюти є просто фінансовими пірамідами, що створені власне для такого сценарію.

Ще одним проявом негативу для економічної системи загалом є деякі користувачі та операції, що проводяться через систему криптовалют. Не секрет, що через неї здійснюються платежі за нечесно проведені операції, надані послуги і інші товари чи послуги, які просто так не купиш – зброя, наркотики, нелегальні замовлення різного характеру. Анонімність системи цілком дає можливість проводити такі операції, опосередковано

завдаючи збиток економічним системам, в яких по суті роздувається віртуальний чорний ринок, який проте має попит і пропозицію у цілком реальному світі.

Зазвичай, в економіці порівнюють вигоди та втрати від певної дії чи процесу, щоб остаточно визначити ефективна вона чи ні. У випадку з криптовалютами автор не може напевне визначити такі вигоди та втрати. Можна лише теоретично їх оцінити. Втратами, в даному випадку, глобально можуть бути усі кошти, що були втрачені інвесторами та користувачами конкретної криптовалюти у випадку її „падіння”. Вигодами ж будуть усі трансакційні витрати, що були заощаджені користувачами, а також весь час, що було заощаджено ними внаслідок використання швидкісних технологій, що дають можливість проводити платежі швидко та безпечно. Доволі складно оцінити чи кумулятивні вигоди вже перевищили чи перевищать потенційні кумулятивні втрати. Вважаємо, це є плідний ґрунт для подальшого дослідження, який дасть можливість зрозуміти роль криптовалют для цілої економічної системи, або, в цьому конкретному випадку, глобальної та європейської економіки загалом.

Висновки

Існують як переваги, так і численні недоліки використання чи інвестування у криптовалюту. На думку автора, неможливо визначити ефект, який може спричинити поведінка споживачів на ринку, що може завдати їм самим шкоди. Проте автор вважає, що потрібне введення певних обмежень чи правил, які повинні діяти для певних категорій інвесторів чи споживачів – адже національні регулятори повинні захищати інтереси своїх громадян, навіть якщо це захист від них самих.

Бібліографія

Committee on Payments and Market Infrastructures, Digital Currencies, November 2015, <https://www.bis.org/cpmi/publ/d137.pdf/>.

Czarnecki J., *ICOs in the EU: How Will the „Slow Giant” Regulate Tokens?*, <https://www.coindesk.com/icos-eu-will-slow-giant-regulate-tokens/>.

Electronic Platform Coin Market Cap, <https://coinmarketcap.com/charts/>.

Hayes A., *Cryptocurrency Value Formation: an Empirical Analysis Leading to a Cost of Production Model for Valuing Bitcoin*, MCIS 2015, 19 p.

Narayanan A., *Bitcoin and Cryptocurrency Technologies: a Comprehensive Introduction*, Princeton University Press 2016, 303 p.

Potential for gross value added following migration to blockchain technology in the European Union (EU) as of 2014, <https://www.statista.com/statistics/647610/eu-blockchain-migration-gross-value-added-potential-by-sector/>.

Wild J., *Technology: Banks seek the key to blockchain*, <https://www.ft.com/content/eb1f8256-7b4b-11e5-a1fe-567b37f80b64/>.

Волосович С., *Віртуальна валюта: глобалізаційні виклики і перспективи розвитку*, Науковий журнал "Економіка України" 2016, № 4 (653), с. 68-78.

Желюк Т., Бречко О., *Використання криптовалюти на ринку платежів: нові можливості для національних економік*, Вісник Тернопільського національного економічного університету 2016, № 3, с. 50-60.

Лук'янов В., *Зародження ринку криптовалюти в інформаційно-мережевій парадигмі*, „Actual problems of economics” 2014, № 8 (158), с. 436-441.

Нікітіна Л., *Обіг віртуальної валюти – глобалізаційна новела сучасного інформаційного суспільства*, Прикарпатський юридичний вісник 2017, Випуск 1 (16), с. 101-104.

Примостка О., *Проблеми та перспективи інституційного регулювання ринку крипто валют*, „Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики” 2016, № 5, с. 69-79.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ОСВІТИ У ЄВРОПІ ТА УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ЗАПИТІВ РИНКУ ПРАЦІ

Філософія, на відміну від медицини, юриспруденції, ветеринарії і т.п. не є професійною освітою – вона не забезпечує вступ на конкретну професію в неакадемічні робочі сили. Проте, ступінь вмінь, навичок та знань, здобутих на філософському факультеті є досить корисною при вступі в якості робочої. Здобуті під час навчання на спеціальності „філософія” знання, уміння та навички дуже корисні у широкому діапазоні ринку праці, в таких різноманітних галузях суспільного життя як журналістика та ЗМІ, державне та соціальне управління, право, освіта, наука.

Затребуваність фахівця з філософською освітою в галузях ринку праці обумовлена тим, що закінчивши університет з цією спеціальністю, особистість має такі навички та властивості:

- здатність аналізувати і оцінювати аргументи. Здобуття філософської освіти вчить розрізняти хороші і погані аргументи, незалежно від їх суб'єкта, щоб мати можливість приймати обгрунтовані рішення щодо суперечливих питань.

- ясність думки. Філософія допомагає відокремлювати різні питання, розглянути їх незалежно один від одного і осмислювати наслідки позицій щодо них. Тому випускник філософського факультету має загальні навички мислення про актуальні проблеми і завдання, які стоять на часі перед суспільством, країною, тією чи іншою організацією/структурою.

- передові навички спілкування. Випускники спеціальності „філософія” повинні були відповідати дуже суворим вимогам в спілкуванні свої ідеї, як в письмовій та усній формі. Ви навчилися кадр, висловлювати і передавати ідеї, свої власні, так і інших людей, в ясній і переконливим чином.

¹ Віталій Туренко, кандидат філософських наук, КНУ ім. Тараса Шевченка / dr Vitalii Turenko, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki, e-mail: amo-ergo_sum@ukr.net

- широта бачення. Ті, хто отримують філософський фах, в результаті можуть оперативно реагувати на нові ідеї, і в разі чого критично їх переосмислювати, розуміють цінність та важливість різних поглядів на життя, суспільство, знання, фундаментальних феноменів людського буття.

Варто відзначити, що „парадигми філософської освіти визначаються соціокультурними детермінантами, як зовнішніми, так і внутрішніми. Серед зовнішніх, на думку О. Романенко, найвпливовішими є ідеологічні, що виступають імперативами соціально-політичних ситуацій. До внутрішніх чинників належать: самовизначення філософією свого предмету, стан світоглядної культури, особливості філософської та педагогічної традиції, здатність педагогів до філософської творчості”².

В центрі нашої уваги будуть зовнішні чинники, які визначають стан і перспективи філософської освіти. Головним чином – це сучасний ринок праці та місце філософської освіти в ньому. Для того, щоб це зрозуміти, на нашу думку, доцільно буде звернутися до західних досліджень стосовно цього питання. Всі ці обставини та фактори і обумовлюють модернізацію філософської освіти і науки в Україні. Разом з тим, слід відзначити, що для оновлення навчально-методичної, наукової та інноваційної складових в контексті модернізації філософської освіти необхідно, на нашу думку, дослідити які ж особливо актуальними будуть навички для успіху в роботі в недалекому майбутньому.

Згідно дослідження американського Інституту майбутнього (*Future Work Skills 2020*) найбільш затребуваними спеціалістами на ринку праці будуть ті фахівці, які будуть володіти наступними навичками³:

1. Розуміння смислів

Дане вміння (*Sense-making skills*) полягає в тому, що людина має здатність визначати глибокий сенс і значення того, що хочуть донести люди. Техніка, якою б потужною вона не була

² О.В. Романенко, *Філософська освіта в полі культури: філософсько-антропологічний аналіз*, автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04, Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, Харків 2001, с. 5.

³ Див.: *Робота майбутнього: які навички обов'язково потрібно розвинути до 2020 року*, <http://ndl-sd.ipk-dszu.kiev.ua/робота-майбутнього-які-навички-обовя/>, [16.10.2017].

все ж не може розуміти весь сенс інформації, яку вони обробляють. Натомість люди це можуть, і цій справі поки що жодна машина, жоден робот не може замінити людей. Розуміння смислів – це таке вміння, яке допомагає людям створювати особливі ідеї, робити такі висновки, що безпосередньо необхідні для прийняття рішень. Філософська освіта, в першу чергу, формує у майбутніх фахівців глибинне розуміння універсальних феноменів буття як такого, і людського існування зокрема.

2. Соціальний інтелект

Під даною характеристикою мається на увазі здатність правильно розуміти поведінку людей. Це вміння необхідне для ефективної міжособистісної взаємодії та успішної соціальної адаптації. Соціальний інтелект, на думку Г. Олпорта, – особливий „соціальний дар”, що забезпечує гладкість у відносинах з людьми, продуктом якого є соціальне пристосування, а не глибина розуміння. Ті співробітники, у яких добре буде розвинений соціальний і емоційний інтелект, матимуть велику конкурентну перевагу в майбутньому. Здобуваючи вищу філософську освіту, студенти вивчаючи курси та спецкурси з філософської антропології опановують знання стосовно протиріччя та складності людської природи.

Соціальний інтелект передбачає високий рівень логічного (аналітичного) мислення в контексті аналізу різних життєвих ситуацій. Тут необхідно вчитися думати і думати правильно, перш, ніж щось придумувати:

- аналізувати вихідну ситуацію: помічати деталі, знаходити взаємозв'язки (дедукція), з деталей складати загальну, об'єктивну картину того, що відбувається (індукція), при цьому спираючись на тверде, системне розуміння, як самої ситуації (а кожна ситуація має свої нюанси і правила), так і на розуміння людей, всього різноманіття душевної суті;

- розуміти позицію конкретної людини – його думки, почуття, інтереси, бажання, як по відношенню до вас, так і по відношенню до вашого (щодо нього) поведінки, прохання, пропозиції; прогнозувати його типові реакції на різне з вашого боку поведінку;

- розуміти бажаний результат – що саме ви хочете отримати в результаті цієї взаємодії.

3. Адаптивне мислення

„Ситуаційна адаптивність” – здатність реагувати на унікальні несподівані обставини і ситуації. Співробітники, які вміють в потрібний момент виходити за межі, не програють навіть у найскладнішій ситуації. У міру того, як все автоматизується на тих чи інших підприємствах та фірмах, ці навички будуть у великій пошані протягом наступного десятиліття. Співробітники, у яких добре буде розвинений соціальний і емоційний інтелект, матимуть велику конкурентну перевагу в майбутньому. Вони можуть відчувати настрої інших, викликати бажані реакції людей. Філософське мислення з часів античності асоціювалось з вільнодумством, свободою думки, а отже філософська рефлексія – це завжди мислення „поза правил” і „без обмежень”.

4. Міжкультурна компетентність

Це здатність успішно спілкуватися з представниками інших культур. Ця здатність може з'явитися з молодих років або може бути розвинена. У структуру міжкультурної компетенції входять: загальнокультурологічні і культурно-специфічні знання; вміння практичного спілкування; міжкультурна психологічна сприйнятливість. При цьому варто зауважити, що міжкультурні компетенції стануть важливим навиком для всіх працівників, а не тільки для тих, кому доведеться працювати в різних країнах. Так, компанії все частіше розглядають різноманітність як рушійну силу інновацій. Поєднання в команді людей різного віку, з різними навичками, стилем роботи і мислення – шлях до кращих результатів. Навчаючись на філософських факультетах, студенти неодмінно прослуховують навчальні дисципліни, які сприятимуть формуванню міжкультурної компетентності.

Формування навичок міжкультурної компетенції вимагає від тих, хто до цього прагне розуміння – що, коли, кому і як він може і повинен сказати або зробити. Для успішної реалізації цих установок необхідні: соціокультурні (контекстні) знання, комунікативні навички, мовні знання, а також психологічні вміння.

Соціокультурні знання („що”) формуються в результаті соціального і особистого досвіду індивіда і складають фонові знання про світ. Незнання особливостей національно-культурної специфіки партнера призводить до комунікативних невдач і конфліктів, які найчастіше виникають у поведінковій сфері, що

включає невербальні засоби спілкування, народні традиції, манери вітання і т.д.

Комунікативні навички („коли і кому”) – сукупність способів вираження ідей, думок, почуттів, переживань, способів впливу на партнерів і співрозмовників, використовуваних в процесі спілкування для досягнення цілей комунікації. Даний тип знань – результат попереднього досвіду спілкування з представниками інших культур. На практиці це означає, що суб'єкт комунікації повинен вміти ефективно: формувати свою комунікативну стратегію, користуватися різноманітними тактичними прийомами комунікації, представляти себе як учасника комунікаційного процесу.

Мовні знання („як”) – інструмент пізнання як своєї, так і іншої культури. У мові найбільш чітко проявляються відмінності між культурами. Тому знання мови іншої культури – неодмінна умова міжкультурної компетентності, оскільки забезпечує адекватне розуміння культурних особливостей відповідної країни. Знання мови дозволяє індивіду адаптувати свою поведінку до поведінки партнерів, а це означає, що у нього формується більш висока здатність до міжкультурної комунікації, тобто до адекватного взаєморозуміння учасників комунікації, що належать до різних культур. Знання мови формує і особистісні якості суб'єкта комунікації – відкритість, терпимість і готовність до спілкування з представниками іншої культури.

5. Обчислювальне мислення⁴ (*Computational Thinking*)

Під цим розуміються розумові процеси, які беруть участь в постановці проблем і їх вирішення таким чином, щоб рішення були представлені у формі, яка може бути ефективно реалізована за допомогою засобів обробки інформації. Це здатність обробляти великі обсяги даних, виділяти найголовніше і робити висновки, засновані на них. Філософська освіта сприяє тому, щоб у тих, хто навчається сформувати навички щодо того аби вміти виділяти головне в тих чи інших текстах.

ОМ тісно пов'язане з процесуальним мисленням, визначення якого сформулював Сеймур Пейперт ще у 1981 р. Процесуальне мислення включає в себе розробку, подання, тестування і налагодження процедур, що представляють собою набір покрокових інструкцій, кожна з яких може бути формально

⁴ Далі: – ОМ.

інтерпретована і виконана спеціальним виконавцем, таким як комп'ютер або автоматичне обладнання. ОМ пов'язано з вивченням механізмів інтелекту, що супроводжується практичними додатками, вираженими у посиленні людського інтелекту шляхом використання інструментів, що допомагають автоматизувати рішення складних завдань.

ОМ – міст між наукою і інжинірингом (інноваціями), мета-наука про вивчення шляхів або методів мислення, застосовна до різних дисциплін. З цієї точки зору, ОМ є центральним елементом міркувань, що відбуваються при переході від вивчення фізичних явищ до застосування наукових спостережень. ОМ в першу чергу є мислення про процеси і абстрактних явищах, супроводжуваних процеси, в той час як інші області науки в більшій мірі фіксують увагу на фізичні об'єкти. ВМ пов'язано з семиотическими системами для артикуляції явних знань і виявлення неявних знань, прояви таких знань в конкретних обчислювальних формах і управління продуктами, виробленими з таких інтелектуальних зусиль⁵.

6. Медіа-грамотність

Це сукупність навичок і умінь, які дозволяють людям аналізувати, оцінювати і створювати повідомлення у різних видах медіа, жанрах і формах. В основі медіаграмотності – модель, яка заохочує людей задавати питання про те, що вони дивляться, бачать, читають. Медіаграмотність дозволяє споживачам аналізувати медіаповідомлення з тим, щоб бачити там пропаганду, цензуру, або однобокість в новинах і громадських програмах (і причини таких дій теж), а також розуміти структурні елементи – такі як власник медіа, їх модель фінансування – які впливають на подачу інформації. Отримуючи філософський фах, людина набуває опосередковано вміння для того, щоб аналізувати та критично оцінювати отримані новини у засобах масової інформації.

За концепцією комплексної медіаосвіти, як групові показники індикаторів медіаграмотності пропонується використовувати:

- характеристики галузі забезпечення інформаційної безпеки особистості,

⁵ Е. Хеннер, *Вычислительное мышление*, „Образование и наука” 2016, № 2 (131), с. 30.

- фактори сприйняття, розуміння, інтерпретації медіа-текстів/інформаційних повідомлень,
- критерії практичного освоєння особистістю сучасного медіа-простору.

Відзначимо, що одним з основних актів формування медіа-грамотності є розвиток критичного мислення, навчання якому здійснюється саме на філософських факультетах. Критичне мислення – це не тільки критичне сприйняття інформації, але, в першу чергу, її багатосторонній аналіз, який може брати в якості вихідних будь-які фактори, однак підсумком процесу має стати розуміння загальної концепції медіатексту, спрямованості комунікації.

7. Міждисциплінарність

Багато з проблем і завдань, як в окремій компанії, так в світі в цілому, вимагають міждисциплінарних рішень. Міждисциплінарність – це такий спосіб мислення, який полягає у розширенні наукового світогляду, що передбачає в розгляді того чи іншого явища „вихід” поза межами якої-небудь однієї наукової дисципліни. Міждисциплінарність також розуміється як високий рівень освіченості, різнобічності, універсальності знань конкретної людини. Про таких людей зазвичай говорять, що вони мають енциклопедичними знаннями. Отримання філософської освіти допомагає здобути навички та вміння стосовно міждисциплінарного мислення як „правила дослідження навколишнього світу”. Відповідно до цього міждисциплінарність використовується як „принцип організації наукового знання”, що відкриває широкі можливості взаємодії багатьох дисциплін при вирішенні комплексних проблем природи і суспільства.

Міждисциплінарності науки можна визначити як простір „між” її різними областями. Увага до цього простору, вивчення його об'єднує всі науки в єдине ціле. Але таке об'єднання є важким завданням, тому що для „між” немає єдиної мови. Всі науки в своїй міждисциплінарності говорять на різних мовах⁶. Велике значення у єдності, пошуку єдиної мови займає філософський дискурс, філософська методологія.

⁶ А.Н. Книгин, *Междисциплинарность: основная проблема*, „Вестник Томского Государственного Университета: Философия. Социология. Политология” 2008, № 3 (4), с. 17.

Варто відзначити, що значення міждисциплінарності і трансдисциплінарності як підходів до вивчення людини полягає не тільки і не стільки в тому, що вони сприяють глибшому вивченню об'єкта, а в тому, що вони дозволяють по-новому формулювати проблеми, відкривають нові перспективи дослідження, здавалося б, давно вивченого. Безумовно, самі ідеї створення такої собі універсальної мови науки або єдиної методології, яка застосовується до всього різноманіття об'єктів навколишнього світу утопічні. Однак важко заперечити той факт, що інтеграція природничо-наукового і гуманітарного знання на основі міцного методологічного фундаменту може відкрити нові перспективи у вивченні людини⁷.

8. Проектне мислення

Проектне мислення – це погляд на справи, як на проекти, ставлення до них, як до проектів. Проектне мислення – ефективніше, ніж мислення шаблонне. До основних рис проектного мислення можна зарахувати наступні аспекти: результативна орієнтованість, проект робиться не заради процесу, а заради чітко визначеного результату; свобода вибору засобів, оскільки у нас визначений результат, а не процес, ми можемо обирати різні шляхи досягнення результату, використовувати різні, а не тільки традиційні засоби; розуміння, що перед проектом ми вільні, тобто будь-який проект ми можемо як починати, так і ні. Будь-який проект також може бути нами закритий. Таке розуміння конструювання ідей, планів та проектів, якраз і можна здобути завдяки філософській освіті.

Проектне мислення – це, перш за все, це особливий стан відкритості свідомості новому, незвіданому. Даний тип мислення, з одного боку, орієнтоване на отримання знання з досвіду, з рефлексії над цим досвідом і діями суб'єкта в його рамках. З іншого – здатне породжувати на основі знання, отриманого досвідченим шляхом, якісь образи, які виконують випереджальну функцію щодо майбутніх станів об'єктів.

Проектне мислення у багато в чому схоже творчій уяві, яким володіють художники, поети, композитори, представники

⁷ І.В. Лисак, *Междисциплинарность и трансдисциплинарность как подходы к исследованию человека*, „Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики” 2014, № 6, ч. II, с. 134.

інших творчих професій. Проте на додаток до властивостей творчої уяви воно відрізняється «методологічною дисциплінованістю». Природа проектного мислення поєднує фантазію з умінням уявити об'єкт проектування на тлі відразу декількох контекстів, скласти його цілісний контекстний образ. Зокрема, творчі відкриття, які проявляються у ході проектування, відрізняються від осяяння (інсайту) винахідника, спонтанно проривається з хаосу думок і образів до оптимального рішення задачі, своєю, якщо можна так висловитися, планомірністю.

9. Управління інформацією

Це здатність розрізняти і фільтрувати тільки найважливішу інформацію. Це новий напрямок, який покликаний скоординувати діяльність по роботі з інформацією, включаючи інформаційні технології, інформаційну безпеку, маркетинг, рекламу і застосування інформації її користувачами.

Для будь-якої організації, що працює у сфері надання послуг або інформації, критично важливо ефективно управління інформацією протягом усього життєвого циклу. Управління інформацією на всіх етапах, включаючи її створення, зберігання, надання доступу, втрату актуальності і архівування, часто є складним і дорогим процесом.

Поточна економічна ситуація, бажання компаній знизити витрати, а також посилення нормативних вимог призводять до того, що компанії приватного і державного секторів звертають все більше уваги на галузь управління інформацією. Крім того, оскільки замовники прагнуть зберегти і розширити клієнтську базу, їх інформаційні ресурси стають ключовим інструментом для більш глибокого розуміння і підтримки перетворення ключових бізнес-процесів.

Ефективне управління інформацією дозволяє організаціям заощадити 30% витрат на персонал і при цьому підвищити якість обслуговування клієнтів, забезпечити відповідність нормативним вимогам, а також домогтися гнучкості та оперативності робочих процесів.

10. Уміння працювати віддалено

Щоб бути успішним у майбутньому, цим співробітникам потрібно буде навчитися працювати продуктивно, повністю залучатися в робочі процеси, будучи членом т.зв. віртуальної команди. Дистанційна робота буде тільки набирати обертів. Вже зараз багато компаній створюють віртуальні офіси, не вима-

гаючи від своїх співробітників щоденної присутності на роботі. Тому, наприклад, одна з головних задач лідерів команд, працівники яких працюють віддалено, – не тільки вибудувати робочі процеси, а й навчитися залучати і мотивувати людей на відстані. Гейміфікація, тобто впровадження в робочі процеси елементів гри, грає тут одну з вирішальних ролей.

Тому, як ми бачимо, філософська освіта не претендує на вузьку спеціалізацію та сферу застосування (викладання у вузах та науково-дослідницька робота) у суспільстві. Варто підкреслити, що уміння та навички, якими оволодіває студент в межах здобуття філософської освіти здатне допомогти йому бути максимально конкурентноспроможним на сучасному ринку праці. Відповідно до цього, модернізація вітчизняної філософської освіти буде сприяти тому, щоб вітчизняний працедавець був зацікавлений саме у фахівцях з вищою філософською освітою.

Може виникнути питання, якщо такі вміння та навички будуть затребувані на ринку праці в недалекому майбутньому, то в яких саме галузях суспільного життя особливо будуть конкурентноспроможними випускники філософських факультетів. На думку західних аналітиків, враховуючи єдність освіти, науки та інновацій у філософській освіті та науці, їх можемо виділити 8: право, освіта, журналістика, видавнича справа, публічна (політична) діяльність, суспільні відносини (зв'язки з громадськістю), благодійництво та філантропія, релігія і пастирство, бізнес та менеджмент, мистецтво і архітектура⁸.

Розглянемо кожну з них окремо в контексті філософської освіти:

а) Юридична діяльність

Для юриста, в юридичній діяльності загалом, мабуть, більше ніж для представників більшості інших професій, важлива широта світогляду. Професійний юрист – мова не йде про пересічного клерка, що виконує технічну роботу, а про успішного, висококваліфікованого спеціаліста – завжди повинен бути готовий вирішувати нестандартні, нетривіальні завдання і проблеми. Знайти вихід у тій чи іншій складній договірній схемі, витлумачити певний незрозумілий текст правової норми,

⁸ *What can I do with a bachelor's degree in... philosophy?*, <http://www.hofstra.edu/pdf/studentaffairs/studentservices/career/what%20can%20i%20do%20...%20philosophy.pdf>, [10.10.2017].

сформувати чітку стратегію у заплутаній судовій справі – все це вимагає широкого погляду на речі. У тому числі і розуміння того, як діє право, що воно за природою себе представляє, де починається і де закінчується. Відповіді на ці питання та успішне вирішення вищенаведених проблем, якраз і дає філософська освіта.

б) Освіта

Курси „Філософія” і „Критичне мислення” викладаються на Заході на рівні коледжу і практично для всіх спеціальностей у всіх державних і приватних чотирирічних коледжах, а також в державних і приватних вищих навчальних закладів. Філософія дає змогу освітянам (навіть тим, хто не читає вищенаведених курси) бути краще інтелектуально розвиненим в гуманітарних науках у середній школі, а також філософія головним може підготувати вас викладати загальні гуманітарні курси в державних і приватних ВНЗ. Про значущість філософії в освітньо-науковому контексті свідчить і те, що як у світовому просторі, так і віднедавна і у вітчизняному диплом третього рівня називається „доктор філософії” (PhD).

в) Журналістика

Фахівці з філософською освітою є конкурентноспроможними на ринку праці стосовно журналістської діяльності. Адже окрім того, щоб вміти писати добре тексти (новини), треба мати уміння та навички аналізувати та критично осмислювати. Це все розвивають курси з етики, політичної філософії, історії ідей; вони дозволяють майбутнім журналістам розширити свій концептуальний кругозір і забезпечують істотні знання для професійних працівників, чия робота буде приносити позитивний внесок з метою навчання їх суспільства. Строго філософський склад розуму – при вимогах, пропонованих до журналістських фактах, доказах і аргументах, при тому, що журналісту необхідна певна частка скептицизму у ставленні до традицій і вірі, вміння бачити тавтологію, здатність до синоптичних суджень – допомагає стати відмінним репортером.

г) Видавнича справа

У різноманітному світі видавничої діяльності часто працюють люди з досвідом роботи в галузі гуманітарних наук, в тому числі з філософським фахом. Від редакторів, відповідальних за список літератури в університетських друкованих видавництвах, до головних редакторів, відповідальних за пошук і вибір

матеріалу – все це потребує в тій чи іншій мірі навички та уміння, які здобуваються у філософській освіті та науці. Тому будь-яка гуманітарна наука, а особливо філософія, як правило, розглядається як хороша підготовка до роботи у багатьох сферах та посадах у видавничій діяльності.

д) Політика і публічна діяльність

Загальні та спеціальні знання з філософії є чудовою основою до вступу на посади в державних або регіональних органах влади, науково-дослідні інститути, які аналізують політичні проблеми та процеси. Якщо ж та чи інша особа збирається отримати вчений ступінь з теорії та історії політичної науки, державної служби, публічного адміністрування, міжнародних відносин, або подібні спеціальності, то знання з філософії надасть прекрасну основу для подальшого дослідження в прикладній політології. Стосовно політичної діяльності, філософія управління буде досить ефективно допомагати можливо-владцю керувати тим чи іншим сектором державної влади та суспільства.

е) Суспільні відносини (Зв'язки з громадськістю)

Філософська освіта дуже важлива в контексті PR-діяльності. Вона є сутнісною, адже певні організації, структури та фірми наймають фахівців задля роботи зі зв'язками з державними установами та громадськими організаціями (англ. *public affairs*); управління корпоративним іміджем (англ. *corporate affairs*); створення сприятливого образу особистості (англ. *image making*); побудова відносин із ЗМІ (англ. *media relations*); закріплення кадрів, створення гарних відносин з персоналом (англ. *employee communications*); громадська експертиза (англ. *public involvement*); взаємини з інвесторами (англ. *investor relations*); проведення мобілізаційних (конкурси, чемпіонати, лотереї) і презентаційних заходів (англ. *special events*); управління кризовими ситуаціями (англ. *crisis management*); управління процесом адекватного сприйняття аудиторією повідомлень (англ. *message management*) тощо.

є) Благодійництво та філантропія

Випускники філософських спеціальностей часто активно залучаються в роботі благодійницьких та некомерційних організацій. Збір коштів для різних некомерційних інтересів часто включає в себе не тільки добрі письмові і усні навички, а здатність пояснити і обґрунтувати, чому варто робити ті чи

інші благодійні внески для певної організації, фірми тощо. Багато благодійних фондів і неприбуткових організацій наймають працівників, здібності та вміння, від яких потребують саме філософського фаху.

ж) Релігія і пастирство

Студенти, які готуються отримати вчений ступінь в теологічних закладах, або вчаться в семінаріях для священнослужіння часто починають цю справу з отримання ступеня бакалавра в галузі філософії. Особливо, це корисно для тих студентів, які планують активно працювати в богословських дослідженнях.

з) Бізнес та менеджмент

Багато студентів після бакалаврату філософії перейшли до успішної кар'єри в бізнес або управління. Великі фірми часто шукають людей, які мають велике всебічне та вільне мислення, які мають здатність до глибинного аналізу, відмінні комунікативні навички, і розуміння людей. Наприклад, філософські ідеї лежать в основі бухгалтерських теорій. Бухгалтеру-практику вона потрібна, щоб глибше і ширше розуміти сенс обліку та звітності, в тому числі тих цифр, які відображаються там. Крім того, вивчення філософських додатків до бухобліку – допомагає розвинути професійне судження, але це вже наслідок.

и) Мистецтво і архітектура

Підготовка до професійної діяльності в мистецтві і архітектурі частіше за все передбачає або передові технічні навички та вміння або диплом про вищу освіту відповідної спеціальності, однак філософський фах дуже корисний для тих, хто хоче теоретично, рефлексивно думати про ці та інші творчі починання. Варто відзначити, що в естетиці та в інших дотичних до неї галузях людського знання, таких як теорії сенсу, культури і суспільства, філософська рефлексія неодмінно надає творчий потенціал для натхнення щодо створення різноманітних інновацій в мистецтві та архітектурі.

Висновки

Таким чином, проаналізувавши сучасні запити ринку праці в контексті модернізації вітчизняної філософської освіти та висвітливши основні галузі діяльності випускників даного фаху, можна зробити наступні висновки:

1) Сучасними освітньо-науковими запитами філософської освіти є широкопрофільність фахівця, здатність та уміння

працювати не лише у ВНЗ та науково-дослідних інститутах, але й у різних сферах суспільного життя (мас-медіа, політика, економіка, управління тощо). Відповідно до цього, необхідно запровадження інноваційної складової у підготовку випускників філософських факультетів.

2) Найбільш оптимальні варіанти прикладних магістерських програм, можна назвати наступні: філософія економіки та управління; філософія мас-медіа; філософія політики та права, філософія глобальних проблем, біоетика. Безперечно, що в межах даних магістерських програм серед можливих форм втілення інноваційної складової у зміст підготовки фахівців на філософських факультетах на другому освітньо-науковому рівні мають бути проектні розробки стартапів, тренінги, стажування на виробництві (компанії, фірми, ЗМІ) і в науково-дослідних інституціях.

Бібліографія

What can I do with a bachelor's degree in... philosophy?, <http://www.hofstra.edu/pdf/studentaffairs/student-services/career/what%20can%20i%20do%20...%20philosophy.pdf>

Книгин А.Н., *Междисциплинарность: основная проблема*, „Вестник Томского Государственного Университета: Философия. Социология. Политология” 2008, № 3(4), с. 14-20.

Лисак И.В., *Междисциплинарность и трансдисциплинарность как подходы к исследованию человека*, „Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики” 2014, № 6, ч. II, с. 134-137.

Робота майбутнього: які навички обов'язково потрібно розвинути до 2020 року, <http://ndl-sd.ipk-dszu.kiev.ua/робота-майбутнього-які-навички-обовя/>.

Романенко О.В., *Філософська освіта в полі культури: філософсько-антропологічний аналіз*, Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04, Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна, Харків 2001, 18 с.

Хеннер Е., *Вычислительное мышление*, „Образование и наука” 2016, № 2 (131), с. 18-30.

SEKCJA III.

RELIGIA

KULTURA

LITERATURA

ХРИСТИЯНСТВО СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ В ЕПОХУ КУЛЬТУРНОГО ТА РЕЛІГІЙНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ

Характерні для сучасного суспільства швидкі темпи змін, що відбуваються практично у кожній сфері суспільного життя, в значній мірі впливають на образ релігійного життя сучасної Європи. Вирішальну роль відіграють культурні зміни, зокрема, процес зміни системи цінностей після 60-х років який проявляється у занепаді цінностей спрямованих на гармонійне функціонування людини в соціальній структурі (таких як, етика праці, почуття обов'язку, підпорядкування авторитетам) та одночасний розвиток цінностей, які сприяють особистісному розвитку, волі, автономії та віддаленню від інституцій. Такі цінності не гармонізуються з традиційними релігійними пріоритетами, які підтримують ієрархічність та авторитет уряду. Одночасно, зміна релігійної ситуації в сучасній Європі має політичне підґрунтя. Інтенсифікація міграційних потоків призводить до зростання чисельності мігрантів нехристиянського визнання у більшості європейських країн. Тому появляються нові форми релігійності – введення у західну культуру нових ідей, релігійних і паралелігійних ідеологій та рухів з інших релігій. Сучасні тенденції в соціальній, культурній та політичній сферах призводять до урізноманітнення та мінливості релігійного “ринку” у сучасній Європі, в той час як християнство перестає відігравати ключову роль у культурі навіть тих країн, у яких було очевидним і невід’ємним.

Відповідно, такі тенденції призводять до дискусій серед громадськості, представників християнських Церков, а також дослідників релігійного життя, які є представниками різних наукових сфер. У цих дискусіях домінує проблематика релігійної кризи. З одної точки зору, стверджується, що християнська релігія ослаблюється і поступово маргіналізується, з іншої – перебуває в тимчасовій кризі, подолання якої стане відроджен-

¹ Агнешка Здуняк, кандидат гуманітарних наук, Вармінсько-Мазурський університет в Ольштині / dr Agnieszka Zduniak, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: a.zduniak@op.pl

ням релігії, або ж трансформації християнства, що призведе до суттєвих змін у культурних та соціальних формах, в яких воно проявляється.

У статті зосереджено увагу на дослідженні християнської релігії в сучасній Європі, ґрунтуючись на статистичних даних послідовників християнства в певних європейських країнах і аналізі соціально-культурних тенденцій, що впливають на сучасний стан християнства і можливості його формування в майбутньому.

Характеристика християнства Європи другої половини ХХІ століття на основі статистичних даних

В країнах Європи існують значні відмінності в ступені релігійної заангажованості, релігійних практиках і важливості релігії у повсякденному житті. Наприклад, такі країни як Франція, Швеція чи Східна Німеччина характеризуються значним ступенем секуляризації, натомість Іспанія, Швейцарія та Західна Німеччина – досить високим рівнем релігійної заангажованості суспільства. Ці відмінності спричинені комбінацією багатьох факторів, таких як рівень модернізації, економічна ситуація, релігійні та культурні традиції, історична специфіка та поточна політична ситуація.

Результати, отримані на підставі дослідження *Religions-monitor 2013* свідчать, що незважаючи на значний рівень секуляризації, не можна стверджувати, що Європа є абсолютно секуляризованою. Європейська релігійна культура досі залишається переважно християнською; лише у Албанії та Боснії і Герцеговині переважає іслам. Від 40% до 80% респондентів європейських країн визначають свій релігійний рівень як середній. Проте близько 30-50% опитаних вважають релігію важливою у особистому житті. З точки зору рівня релігійності суспільства європейські країни демонструють високу гетерогенність: високий відсоток людей, які ідентифікують себе як глибоко віруючі, але теж високий відсоток невіруючих або релігійно байдужих. Різні релігійні культури також характеризуються різним рівнем нормативного регулювання. Представники мусульманства в Європі демонструють значно вищий рівень релігійності, аніж християни. Країни, в яких переважає католицизм є більш релігійні, аніж ті, в яких переважає протестантизм. Найвищий рівень релігійності притаманний членам християнських громад єванге-

лістів і п'ятидесятників, найнижчі – членам традиційних протестантських церков².

Вивчення ієрархії цінностей громадян європейських країн демонструє, що для більшості з них релігія все ще залишається важливою цінністю, однак не пріоритетною. Важливішими ніж релігія є сім'я, робота і навіть вільний час. Прослідковується кореляція між прогресом модернізації в окремих країнах та спадом значення релігії для індивідуума. Добробут, соціальне забезпечення, демократизація і плюралізм призводять до концентрації на можливостях, які пропонує земне життя, таких як широкий діапазон вибору, кар'єра, різні види дозвілля. Окрім цього, більшість проблем повсякдення можна вирішити, не звертаючись до релігії. Ці можливості сприяють задоволенню життям, а тому люди все менше замислюються над релігійними цінностями³.

Одною із європейських країн, де християнство, здебільшого католицизм, досі займає вагомий позицію є Польща, хоча тут також прослідковуються тенденції ослаблення церкви як інституції. Моніторинг Центру Дослідження Громадської Думки (*Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS)*), опублікований в 2015 р., містить аналіз зміни релігійності поляків після смерті Папи Івана Павла II, який за життя був беззаперечним релігійним авторитетом і здійснив вагомий вклад у відродження релігійності поляків. Результати дослідження містять інформацію щодо сучасного стану католицької релігії в Польщі: по-перше, щодо різниці між визнанням релігійності і релігійними практиками і, по-друге, щодо думки поляків на тему релігійної ситуації в країні.

Більшість поляків стверджують, що вірять в Бога: залежно від опитування, показник осіб, які вважають себе віруючими, коливається в межах 92-97%. Проте ця віра лише частково пов'язана із релігійною практикою в рамках церковних установ. Відсоток респондентів, які заявляють, що регулярно беруть участь у релігійних обрядах Церкви становить 50% (до 2005 р. – 58%). Близько 13% опитаних взагалі не беруть участі в релігійному житті Церкви (до 2005 р. – 9%). Згідно результатів опиту-

² Religionsmonitor: verstehen, was verbindet, *Religiosität im internationalen Vergleich*, (opr.) G. Pickel, Bertelsmann Stiftung 2013, s. 10-11, 21.

³ Ibidem, s. 20.

вання посилюється тенденція “індивідуальної” релігійності серед віруючих. З 2005 р. простежується значне зростання кількості осіб, які заявляють, що вірять в Бога, але не приймають канонів католицької церкви у повноті, а лише деякі з її елементів. Відповідно у 2005 р. такі погляди становили 32%, а сьогодні – 52%. Більшість респондентів стверджують, що релігія у Польщі занепадає (67%), а лише 10% опитаних вважають, що існують тенденції її розвитку.

Одночасно, як у Польщі, так і в інших європейських країнах, спостерігаються тенденції релігійної активізації, проте ця активізація виражається у формах, які часто відхиляються від традиційної релігійності. Все більш популярними, особливо серед молоді, стають релігійні заходи у вигляді масових зібрань релігійного характеру, такі як паломництво, Всесвітній день молоді, зустрічі організовані спільнотою *Тезе*, релігійний фестиваль в Ледніці. Найчастіше такі події охоплюють великі маси людей і зорієнтовані на конкретні групи віруючих. Участь в цих заходах не означає постійного залучення до життя Церкви.

Іншою характерною для сучасного суспільства формою релігійного життя є інтернет-релігійність. Петро Сюда відзначає, що список каталогу *Open Directory Project* в квітні 2009 р. містив більш ніж 100 тис. релігійних сервісів англійською мовою, близько 6 тис. німецькою та понад 1800 польською мовою. Можна припустити, що з того часу їх кількість значно зросла. Серед релігійних порталів близько 80 тис. становили християнські веб-сайти, з яких більшість католицьких. Частина з них є офіційними веб-сайтами церковних організацій, а інші – веб-сайти, створені приватними особами, які потребують представити свідчення своєї віри та обговорити релігійні теми з іншими⁴.

Згідно дослідження “*Користування релігійними сайтами та інтернет-порталами*” проведеного CBOS в червні 2014 р. – релігія в Інтернеті є важливим елементом сучасних форм релігійності. Отримані результати дослідження демонструють використання цих інтернет-джерел близько 3 млн. поляків, тобто 14% всіх користувачів інтернету. Користувачі шукають інформацію щодо актуальних подій у парафії, інформацію про життя Церкви, статті на релігійні теми, духовні поради та молитовну

⁴ P. Siuda, *Religia a internet. O przenoszeniu religijnych granic do cyberprzestrzeni*, Warszawa 2010, s. 28.

підтримку. Релігійні сайти дають можливість брати участь в дискусійних клубах і Службах Божих в онлайн режимі, користуватися літературою на теми різних форм духовності, читати і вести блоги на релігійні теми. Особливо популярними є інтернет-реколекції. У цьому контексті можна говорити про прогресивну віртуалізацію релігійних практик⁵. Наведені приклади свідчать про те, що модернізація не спричиняє відповідно зменшення значущості релігії, а швидше – зміну форми її вираження і методів практики. Такі тенденції важко сформулювати у вигляді певної схеми і вказати конкретні закономірності, які її регулюють. Тому охарактеризувати сучасну релігійну ситуацію можна за допомогою парадигми індивідуалізації, яка є більш доцільною аніж теза секуляризації.

Згідно наведених вище прикладів і даних варто відзначити, що сучасна релігійність досі знаходиться під впливом церковних установ, але в багатьох випадках вже не виражається у традиційній формі. Німецький дослідник Карл Габріель підсумовує це наступним чином: “У центрі цієї, скоріш неформальної, релігійності є відчуття, що у вірі можна віднайти допомогу, довіру до Бога, відчуття безпеки, джерелом якої є вища сила, а також віру в те, що в останні моменти життя можна отримати розраду і впевненість. Проте [...] невелику роль відіграє участь у недільній Службі Божій, підтримка контактів з парафією, причастя чи також традиційна віра в життя після смерті.”⁶ На думку швейцарського соціолога Альфреда Дубаха розвиток релігійної сфери відбувається при переході “від інституційно-встановленої і окресленої релігійності [...] до індивідуалізації релігійності, що приймає різні форми, на основі свободи прийняття рішень та саморефлексії”⁷. Така форма релігійності продовжує бути християнською, але в зміненому вигляді, адаптованому до потреб і очікувань сучасної людини.

⁵ M. Libiszowska-Żółtkowska, *Nowe ruchy religijne w globalnej przestrzeni*, [w:] eadem (red.), *Religia i religijność w warunkach globalizacji*, Kraków 2007, s. 200.

⁶ K. Gabriel, *Christentum zwischen Tradition und Postmoderne*, Freiburg 1992, s. 56.

⁷ A. Dubach, *Nachwort: ‚Es bewegt sich alles, Stillstand gibt es nicht‘*, [in:] A. Dubach, R.J. Campiche (Hg.), *Jede(r) ein Sonderfall?*, s. 313.

Християнство – плюралізм і секуляризація

Соціальними чинниками, які впливають на формування образу релігії в певних європейських країнах, є: зміни в суспільно-політичній сфері і культурі, соціально-демографічні фактори, національні події, а також науково-технічні інновації. Відповідно, під впливом цих чинників, зміни в релігії можуть призвести до її урізноманітнення, але також і до розвитку інтеграційних тенденцій; можуть поглибити індивідуалізацію, але також сприяти створенню спільнот; можуть поглибити секуляризаційні тенденції або спричинити відновлення значущості та розвиток християнських церков⁸. Важливим фактором в цьому процесі є дії соціальних “акторів”, які представляють релігію у її інституційній і неінституційній формі. Релігійна культура має бути представлена у сучасний спосіб для того, щоб дати відповідь на потреби і духовні пошуки сучасної людини. З цієї точки зору особливої уваги заслуговує проблематика релігійної соціалізації.

У сучасному суспільстві переказ вірувань та релігійних цінностей стає надзвичайно складним процесом. Тенденції розвитку суспільства стимулюють плюралізм, а також релятивізм цінностей, переконання в існуванні багатьох істин, абсолютизацію свободи. Християнська віра вже не є культурною очевидністю, її прийняття вже не відбувається автоматично в залежності від соціального релігійного середовища, як це було раніше. Політика держави щодо нейтральності світогляду в деяких західних суспільствах призводить до руху в напрямі секуляризації, стимулює нівелювання або зменшення значення релігії у суспільному житті, і закликає до вираження особистих переконань лише в сфері приватного життя. Принцип толерантності та можливість зашкодити невіруючим або послідовникам інших релігій призводить до зменшення ролі християнства у публічному просторі. Варто зазначити, що під гаслами свободи та толерантності ігнорується право віруючих до визнання своєї релігії, традицій та культурних символів.

Принцип політкоректності, виражений у формі закону Європейського Союзу, ґрунтується на двох засадах: справедливості, що передбачає протест проти будь-яких форм дискримінації; а також толерантність, яка виникає з культурно-аксіологічного плюралізму, що передбачає обов'язок не тільки прий-

⁸ J. Stolz i in., *Religion und Spiritualität in der Ich-Gesellschaft*, Zürich 2014, s. 13.

мати, але також сприяти розвитку різноманітних форм вираження⁹. На практиці це часто зводиться до надання переваги певним групам меншин, пропагування багатьох істин і точки зору, що вираження індивідуальних переконань є фанатизмом і браком відкритості. Тому не важко виявити вплив таких засад на досі ще поширене європейське християнство, яке ґрунтується на чітко визначених принципах і нормах, а також на фундаментальному понятті істини.

Останніми роками спостерігається велика кількість прикладів, де політкоректність призвела до дискримінації послідовників християнства та втручання у свободу совісті та релігії. Наприклад, у Великобританії християни відмовляються від демонстрації своєї релігії, а іноді навіть приховують свої погляди, боячись переслідування. Такі висновки сформульовані Урядовою Комісією з Питань Рівності та Прав Людини на основі досліджень в яких взяли участь 2,5 тис. людей¹⁰. У багатьох європейських країнах заборонено встановлення ялинки та різдвяні прикраси в громадських місцях з погляду на толерантність щодо віруючих інших релігій. На сайті *Google Earth* не видно христів на зображеннях церков, що багато інтернет-користувачів розцінюють як навмисне їх усунення. Деяким перешкоджає християнський хрест у громадському місці, а навіть хрестики або медальйони, які віруючі носяться на шії. Останнім часом набуло розголосу рішення Французької Державної Ради щодо наказу усунення хреста з пам'ятника Іоанна Павла II на площі Плоермелі, створеного російським скульптором Зурабом Церетелі, обґрунтовуючи таке рішення тим, що пам'ятник є «явним релігійним символ» який порушує принцип світської держави.

Політкоректність пов'язана з проблематикою провідної ролі християнства та її зв'язку з європейською культурою. Під гаслами діалогу, плюралізму та нейтральності світогляду здійснюється тиск на християнство з метою його витіснення із пуб-

⁹ A. Leśniak, *Political Correctness, czyli o etycznej wrażliwości języka*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2017, nr 313, s. 149.

¹⁰ *Oto do czego prowadzi poprawność polityczna! Chrzęścianie w Wielkiej Brytanii ukrywają wiarę, bo boją się dyskryminacji*, <https://wpolityce.pl/kosciol/237794-oto-do-czego-prowadzi-poprawnosc-polityczna-chrzescijanie-w-wielkiej-brytanii-ukrywaja-wiare-bo-boja-sie-dyskryminacji>, [26.11.2017].

лічного простору та його функціонування виключно в приватній сфері життя. Розмови про релігію допустимі лише як форма терапії, стиль життя, художнє вираження і т.д. А. Алексєук підсумовує наступним чином: "Релігія і релігійність особи мають виражатися лише в приватній сфері та приховуватись, натомість інші аспекти життя людина має право розголошувати (наприклад, гомосексуалізм), навіть демонстративно і за підтримки політиків. Пропагування не важливості релігійної мотивації у житті людини та усування релігійних поглядів поза суспільне життя призводить до стигматизації та соціальної ізоляції людей, які хочуть залишатися вірними цінностям і релігійним мотивам у своєму житті"¹¹.

Така ситуація, в якій християнство поступово вилучається з публічної сфери, може мати далекосяжні наслідки в майбутньому. Оскільки релігійні теми все менш популярні, здатність говорити про віру і Бога поза церковним контекстом поступово зникає. Часто батьки відмовляються говорити із дітьми на теми віри і релігії, аргументуючи тим, що вони хочуть дати дитині свободу вибору в сфері вірувань. Можна припустити, що в багатьох випадках йдеться про щось інше: принцип приховування своїх переконань, пропаговані публічною сферою та ліквідація з неї релігійної символіки впливає на приватну сферу, що призводить до проблеми оприлюднення своїх релігійних поглядів, розмов про віру навіть з рідними, а у випадку коли така тематика піднімається – відчуття дискомфорту, що можна порівняти з відчуттями, які виникають під час обговорення інтимних питань на форумах. З іншого боку, молодь не схильна до прийняття релігійних вірувань і інтерналізації релігійних норм і цінностей тому, що у випадку коли релігія, по суті, виражається лише у церковному контексті, то відповідно принципи і норми поведінки є обов'язковими також тільки в цьому контексті.

Збереження віри як трансцендентного явища є нелегким завданням у випадку, коли кожного дня молодь отримує інформацію лише іманентного характеру. Фрідріх Х. Тенбрук ще на початку 60-х рр. XX ст. описав роль соціального вираження релігії наступним чином:

¹¹ A. Aleksiejuk, *Wolność religijna i poprawność polityczna*, „Elpis” 2012, nr 14/25-26, s. 112.

“Наявність Бога в спілкуванні компенсує відсутність Його відчуття. Якщо спілкування на тему віри повністю відсутнє – віра стає героїчним винятком. [...] Соціальна реальність замінює об’єктивну реальність. Відповідно до рівня витіснення релігії з процесу соціальної комунікації і рівня соціальної байдужості – релігія втрачає для людини не лише значення, але також реальність. Тобто релігія і віра перестає існувати для людини”¹².

Майбутнє християнства в Європі

Аналізуючи сучасні тенденції, що впливають на стан християнства в Європі, можна очікувати, що в майбутньому поглиблюватиметься різниця між індивідуальною вірою і офіційною позицією Церкви. Оскільки збільшуватиметься чисельність віруючих, котрі трактують істини віри і релігійні норми не в цілому, а вибірково, то церквам і християнським спільнотам мабуть доведеться в меншій мірі орієнтуватись на доктринальну систему рекомендацій і наказів, а більшою мірою бути готовими до конструктивного діалогу з особами, котрі не здатні адаптуватися до нормативних вимог або свідомо вирішили ґрунтуватися на особистих релігійних переконаннях¹³. Відповідно, має бути докладено більше зусиль, ніж будь-коли, з метою адаптування до потреб і можливостей сприйняття сучасної людини, а також спілкування в такий спосіб, щоб християнські постулати були зрозумілими і більш переконливими, аніж інші пропозиції культури пропоновані сучасним суспільством. Особливого значення набуває висвітлення тем християнства у ЗМІ, зокрема в так званих нових засобах масової інформації, які сьогодні є природним середовищем спілкування молоді.

Присутність християнства в культурі залежить від наявності основних засад християнства в публічному житті і в різних формах позатеологічної комунікації. Ті, для кого християнство є важливим – не можуть піддатися “терору” політкоректності і з огляду на толерантність перестати захищати християнські погляди в дискусіях з представниками інших світоглядів. Чітко

¹² F.H. Tenbruck, *Die Kirchengemeinde in der entkirchlichten Gesellschaft. Ergebnisse und Deutung der ‚Reutlinger Studie‘*, [in:] D. Goldschmidt, F. Greiner, H. Schelsky (Hg.), *Soziologie der Kirchengemeinde*, Stuttgart 1960, s. 131.

¹³ H.-J. Höhn, *Sinnsuche und Erlebnismarkt*, „Theologisch-praktische Quartalschrift“ 1995, no 4, s. 366.

визначені переконання, явні моральні принципи і наслідки їх дотримання не є причиною сорому або ознакою відсталості, а навпаки, допомагають сучасній людині зробити вибір серед різноманітних культурних моделей, що дозволяє в умовах культурного плюралізму виявлення і дотримання важливих цінностей. Тому, важливим є активна участь християн у сучасному культурному діалозі, а не “закривання” у власному середовищі.

Хоча становище християнства в сучасній Європі може здатися на перший погляд непевним, варто пам'ятати, що це явище, яке виходить далеко за рамки інституційної форми церкви, а зменшення впливу церкви на суспільне життя не означає дехристиянізацію. Ідентифікація християнства тільки з його організаційною формою унеможливорює сприйняття його структури і фактичний ступінь його впливу. Християнська культурна традиція досі присутня навіть у тих сферах суспільного життя, які на перший погляд здаються цілком світськими. Наприклад, поняття беззаперечних прав людини походить із християнських переконань щодо гідності людини. Принципи соціальної держави, допомога бідним, старшим, хворим та інвалідам є реалізацією християнських принципів любові до ближнього. Суспільне несхвалення рабства, смертної кари, примусової дитячої праці чи жорстокості до тварин, відмова від насильства, заходи прийняті для мирного співіснування етнічних групи та націй, є фактичною реалізацією постулатів християнства. Таким чином, християнство пронизує сучасну культуру, як протидія негативним тенденціям суспільного розвитку таким, як функціоналізація і інструменталізація людських відносин, домінування економіки над іншими сферами життя, атомізація суспільства і пов'язана з нею ізоляція індивідуума.

З історичного досвіду суспільств, і не лише європейських, можна простежити, що після періоду ослаблення християнських цінностей, відбувається їх відродження. В епоху просвітництва, позитивізму чи при комунізмі були здійснені спроби прощтовування ідеї, що релігія може бути замінена наукою, культом або світською ідеологією. Проте ці спроби не були вдалими. Тому можна припустити, що ідея побудови світської держави без релігії також закінчиться невдачею. Сучасність і релігія не є взаємовиключними, що можна бачити навіть на прикладі Америки – сучасніший, а одночасно більш релігійний, ніж європейський континент. Хоча сучасні європейці все більше зосереджуються

на повсякденні, ніж на майбутньому, проте одночасно все частіше відчувають потребу нематеріального, в тому числі духовного, розуміючи, що цілі і прагнення повсякденного поспіху – не єдина можливість людини.

Кожне суспільство для існування й інтеграції потребує більше, аніж державна організація та правові норми; потребує фундаментальних цінностей, на яких може створити свою колективну ідентичність. Об'єднана Європа не мусить шукати цих цінностей, переймати у інших або винаходити нові. Невід'ємною частиною її культурної спадщини є християнські цінності, які можуть сприяти збереженню динаміки її розвитку. Відродження християнських цінностей є своєрідним поверненням Європи до першоджерел. Це не означає відновлення домінуючої ролі релігії, що в сучасних умовах видається малоімовірним, швидше її переродження в більш індивідуалізованій, приватній і синкретичній формі духовності, а не інституційній, ритуальній релігії. Майбутнє європейського християнства залишається відкритим питанням.

[Tłumaczenie z języka polskiego
– dr Aleksandra Kordonska]

Бібліографія

Aleksiejuk A., *Wolność religijna i poprawność polityczna*, „Elpis” 2012, nr 14/25-26.

Dubach A., *Nachwort: Es bewegt sich alles, Stillstand gibt es nicht*, [w:] A. Dubach, R.J. Campiche (Hg.), *Jede(r) ein Sonderfall?*.

Gabriel K., *Christentum zwischen Tradition und Postmoderne*, Freiburg 1992.

Höhn H.-J., *Sinnsuche und Erlebnismarkt*, „Theologisch-praktische Quartalschrift” 1995, no 4.

Leśniak A., *Political Correctness, czyli o etycznej wrażliwości języka*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2017, nr 313.

Libiszowska-Żółtkowska M., *Nowe ruchy religijne w globalnej przestrzeni*, [w:] M. Libiszowska-Żółtkowska (red.), *Religia i religijność w warunkach globalizacji*, Kraków 2007.

Oto do czego prowadzi poprawność polityczna! Chrześcijananie w Wielkiej Brytanii ukrywają wiarę, bo boją się dyskryminacji, <https://wpolityce.pl/kosciol/237794>.

Religionsmonitor: verstehen, was verbindet, *Religiosität im internationalen Vergleich*, G. Pickel (opr.), Bertelsmann Stiftung 2013.

Siuda P., *Religia a internet. O przenoszeniu religijnych granic do cyberprzestrzeni*, Warszawa 2010.

Stolz J. i in., *Religion und Spiritualität in der Ich-Gesellschaft*, Zürich 2014.

Tenbruck F.H., *Die Kirchengemeinde in der entkirchlichten Gesellschaft. Ergebnisse und Deutung der 'Reutlinger Studie'*, [w:] D. Goldschmidt, F. Greiner, H. Schelsky (Hg.), *Soziologie der Kirchengemeinde*, Stuttgart 1960.

O WSPÓŁCZESNYM KRYZYSIE WYOBRAŹNI RELIGIJNEJ EUROPY WEDŁUG CZESŁAWA MIŁOSZA

Problem przywiązania do religijności

Kwestia religijności Czesława Miłosza wzbudzała (i wzbudza) wiele emocji. Szczególnie widoczne było to przy okazji pogrzebu poety. Wtedy to wielu wyrażało swój sprzeciw wobec pochówku zmarłego noblisty w Krypcie Zasłużonych na Skałce w Krakowie². Jednakże problem ten wydaje się wciąż trudny do jednoznacznego rozstrzygnięcia. Sprawa religijności indywidualnej pozostaje przecież w sferze prywatnych praktyk i przekonań. Osoba publiczna (szczególnie pisarz, poeta) może jednak pewne ślady tej prywatności zostawić w swoich wypowiedziach i dziełach. W twórczości Czesława Miłosza kwestia religijności i przynależności do tzw. kręgu kultury chrześcijańskiej to sprawa fundamentalna i można odnaleźć wiele fragmentów, które bezpośrednio tę problematykę podejmują.

Miłosz wielokrotnie wspominał o tym, że już w młodości otrzymał staranną edukację katechetyczną w wileńskim Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta. W jego pismach zachowały się wspomnienia dotyczące napiętych stosunków z wileńskim katechetą, jezuitą ks. Leopoldem Chomskim (zwanym przez uczniów Chomikiem)³. Zajęcia prowadzone przez księdza miały ogromny wpływ na szkolne świadectwo, a pozycja katechety w szkole była naprawdę znacząca. Miłosz był uczniem niepokornym, zadawał dużo pytań – często niewygodnych i kwestionował zasadność katolickiej pobożności. Nie zgadzał się na pewnego rodzaju zewnętrzną rytuałów i kwestionował to, co w zbiorowości jest odpowiedzialnością zbiorową.

¹ mgr Katarzyna Bałdyga, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, e-mail: katarzyna.baldyga@gmail.com

² Por. notka po śmierci poety w: „Nasz Dziennik”, 18.08.2004, s. 4; Wywiad z Janem Majdą, przeprowadzony przez M. Żelaznego, *Antypolskie oblicze Czesława Miłosza*, „Nasz Dziennik”, 20.08.2004. Wokół tych wypowiedzi rozpoczęła się debata – zob. „Gazeta Wyborcza” 2004, nr 190-199; M. Kursa, *Jak rodzą się autorytety. O Janie Majdzie*, „Gazeta Wyborcza”, 30.09.2004; S. Chwin, *Miedzy pięknem a okrucieństwem świata*, „Rzeczpospolita” 2004, nr 196.

³ Por. C. Miłosz, *Wychowanie katolickie*, [w:] idem, *Rodzinna Europa*, Kraków 2001, s. 82-104.

Nie akceptował też w pełni Chomikowego przekonania o zasadności wprowadzania rytuałów, dyscypliny, wyrabiania odruchów, co miałyby przyjąć z pomocą w walce ze złem. Nie rozumiał niewystarczalności duchowych środków do obrony przed czyhającymi niebezpieczeństwami duchowymi. W Chomiku przedstawionym w *Rodzinnej Europie* kumuluje się wszystko to, co w Miłoszu powodowało osobisty sprzeciw wobec tzw. polskiego wydania katolicyzmu. Młody adept z wileńskiego gimnazjum poszukiwał czegoś na kształt intymnej relacji z Bogiem i moralnych powinności wobec innych wynikających z tej relacji – tradycyjna religijność jawiła mu się zatem jako konwenans i przymus. Na tym polu dyskusje ze szkolnym katechetą przybierały najostrzejszy wyraz. Miłosz interesował się także istotą sporów religijnych, a szczególnie zainteresowanie przejawiał w tematyce teodycei – to ciągnęło go w rejony herezji i tworzyło duchowe przyciąganie do pism gnostyckich. Dużo w tej materii zawdzięcza (paradoksalnie) lekturze podręcznika do historii Kościoła. Sprawę komentuje tak: „Nie wyniosłem wiele z posiekanych na fragmenty kronikarskich wiadomości wtłaczanych nam w głowy jako historia Polski i innych krajów. Tu natomiast miało się przed sobą historię całej Europy. Dlatego sędzę dzisiaj, że przejście przez szkołę katolicką jest bardzo pożyteczne dla kogoś, kto stara się utrzymać w sobie «świadomość europejską»”⁴. Widać zatem pewną zależność myślenia wspólnotowego od religijnej wyobraźni. Formacja religijna, którą Miłosz przyjął w gimnazjum i komentarze do niej zawarte w twórczości eseistycznej, pozwalają sądzić, że pobyt w szkole był czasem duchowych poszukiwań i pierwszych publicznych refleksji na temat religijności⁵. Wyobraźnia przyszłego noblisty już wówczas była zagospodarowana przez myślenie w kategoriach moralnych, a myślenie o świecie podporządkowane chrześcijańskiej wizji porządku świata, choć – trzeba przyznać – było to myślenie niepozbawione krytycyzmu i akcentujące wewnętrzny rozwój i obowiązki moralne wobec innych.

W czasie swojego pierwszego pobytu we Francji – w Paryżu, jeszcze przed wojną Miłosz z całą pewnością uczęszczał na wykłady z tomizmu w paryskim Instytucie Katolickim. Wiadomo, że spędzał tam poranki, a popołudniami i wieczorami podziwiał wystawy ma-

⁴ Ibidem, s. 91.

⁵ Szerzej na ten temat, zob. A. Franaszek, *Manichejskie trucizny*, [w:] idem, *Miłosz. Biografia*, Kraków 2011, s. 69-83.

larskie i spotykał się z mieszkającymi tam Polakami. Podczas tamtego pobytu poznał także Oskara Miłosza, co miało niebagatelny wpływ na jego formację intelektualną i rzutowało na niemal całą twórczość literacką⁶. We wspomnieniach studentów z tych wykładów pojawiają się przede wszystkim wzmianki o rysowanych na tablicy koncentrycznych kołach mających odwzorować hierarchię bytów. W *Rodzinnej Europie* Miłosz pisał, nawiązując do swoich gimnazjalnych niedociągnięć: „Nie zaliczałem siebie do katolików, bo słowo to miało w Polsce wyraźny odcień polityczny, poza tym byłoby w zastosowaniu do mnie fałszywe, zważywszy na mój dziki, biologiczny indywidualizm. Niemniej, jeżeli już ze szkoły wyniosłem wiedzę o przepaściach, które kiedyś przecie trzeba będzie zgłębić, to teraz znów zaczynały mnie one kusić. I dlatego, i ulegając delikatnym namowom mojego krewnego, chodziłem więc przez pewien czas na wykłady filozofii tomistycznej do Instytutu Katolickiego przy *rue d'Assas*. Odbywały się wcześniej rano i zasiadałem na ławce z ustami sparzonymi wypijaną pośpiesznie kawą, pełen twarzy tłumu jadącego metrem do pracy. Na Sali przeważały mleczne dziewczęta o grubych warkoczach. Wykładowca, ksiądz Lallemant, czerpał z systemu św. Tomasza rozkosze matematyczne. Kreda w jego palcach, kiedy rysował na tablicy koła i elipsy, syczała precyzyjnie. Mięsiste wargi w swojej twarzy wyżyła ściągał, jak kiedy je się coś cierpkiego, a smacznego”⁷. Ta „Tomaszowa cegielka” bez wątpienia miała znaczący wkład w budowanie konstrukcji gmachu wyobraźni Miłosza. Potwierdza to chociażby późniejszy cykl poetycki z czasów okupacji *Świat. Poema naiwne*. Co ciekawe, powstawał on w tym samym czasie, co cykl *Głosy biednych ludzi*. Oba zbiory ukazały się w jednym tomie *Ocalenie* z 1945 r. Jeden z nich to bolesna skarga na trudny los życia w czasie wojny, drugi głos to wspomnienie Arkadii⁸. *Świat (poema naiwne)* to – jak rekonstruuje Błoński – wypowiedź prostaczka, który w istocie staje się mędrce. Filozoficzna medytacja pozwoliła mu wrócić do niewinności. Sam cykl to obraz właściwie uporządkowanej hierarchii bytów⁹. Gest poetycki skupia się na ucieczce od koszmaru rzeczywistości okupacyjnej Warszawy do idealnej krainy dzieciństwa, w któ-

⁶ Por. C. Miłosz, *Młody człowiek i sekrety*, [w:] idem, *Rodzinna Europa*, op. cit., s. 194-212.

⁷ Ibidem.

⁸ J. Błoński, *Miłosz jak świat*, [w:] idem, *Miłosz jak świat*, Kraków 2011, s. 71-108.

⁹ J. Błoński, *Patos, romantyzm, prorocstwo*, [w:] idem, *Miłosz...*, op. cit.

rej panuje moralny ład i patriarchalny porządek. To miejsce, gdzie ojciec objaśnia, a świat jest zrozumiały i harmonijny. *Głosy biednych ludzi* z kolei to realistyczny opis światowych kataklizmów wojennych. O ile cykl *Świat* pokazuje rzeczywistość idealną – taką, jaka powinna być, *Głosy biednych ludzi* pokazują rzeczywistość taką, jaka jest. Sam Miłosz przyznaje się do swoich inspiracji filozofią św. Tomasza z Akwinu w sposobie kreacji rzeczywistości *Świata*¹⁰. Zestawienie tych dwóch cykli pokazuje silną potrzebę ocalenia (!) w sobie harmonii świata zburzonej przez doświadczenia wojenne.

Andrzej Franaszek – biograf poety – tak opisał skrótowo losy Miłosza: „Życie Czesława Miłosza jest kroniką minionego stulecia, którego boleśnie doświadczył na własnej skórze. Od pól bitewnych pierwszej wojny światowej, widzianych oczyma kilkuletniego chłopca, poprzez rosyjską rewolucję, odzyskanie przez Polskę niepodległości, społeczne i narodowościowe problemy II Rzeczypospolitej, czas spełnionej Apokalipsy i piekła, którym stały się ulice okupowanej Warszawy, Holocaust i walkę ze sobą dwóch totalitaryzmów, doświadczenie emigranta w świecie podzielonym „żelazną kurtyną”, Amerykę lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, aż do upadku sowieckiego imperium i początku XXI wieku. Wszystko to stało się jego udziałem, ale też zostało przemyślane i wyrażone – w wierszach, powieściach, esejach. Nieśmiały chłopczyk, który wstydził się w wileńskim sklepie powiedzieć, co chce kupić, przeszedł w ciągu dwięćdziesięciu trzech lat długą drogę, spotykając na niej Einsteina i Eliota, Karla Jaspersa i Alberta Camusa, Josifa Brodskiego i Susan Sontag czy wreszcie Jana Pawła II [...]”¹¹. Los emigranta był udziałem Miłosza przez większą część życia, co było źródłem nie tylko doświadczeń nietypowych względem osiadłego w jednym miejscu człowieka, ale i refleksji na temat istoty człowieczeństwa oraz kondycji kultury w ogóle. Nic zatem dziwnego, że Miłosz poszukiwał nici wiążących ludzi i próbował wskazywać źródła różnic między nimi. W eseju *Niedziela w Brunnen* pisał: „Jestem wdzięczny za katolicyzm, dzięki niemu odnajduję tu w Brunnen czy gdziekolwiek pójdę znane mi łacińskie słowa, znany mi gest księdza, jestem bądź co bądź wśród swoich. I żal przybysza nie jest właściwie żalem wyłączonego ze

¹⁰ Por. rozmowa z Ireneuszem Kanią w: „...wolę polegać na Łasce albo na braku Łaski...”. *O buddyzmie. Z Czesławem Miłoszem rozmawia Ireneusz Kania*, [w:] C. Miłosz, *Rozmowy polskie 1979-1998*, Kraków 2011, s. 506.

¹¹ A. Franaszek, *Miłosz. Biografia*, op. cit., s. 9.

wspólnoty przez okoliczności zewnętrzne”¹². Poczucie powszechności Kościoła musiało być doświadczeniem kluczowym, skoro w 1954 r. – w trudnym momencie biografii poety – właśnie ono zostało przywołane jako znaczące i scalające. Widać zatem, że katolicka formacja w młodości miała znaczenie w późniejszym życiu poety. Wspomniane wykłady z tomizmu podsumowuje autor w tym samym artykule: „Dzięki temu pojmuję się, czym mogłaby być radosna akceptacja świata – i na czym wspierali się np. Bach czy Mozart”¹³. To katolicyzm zatem ma wpływ na postrzeganie świata jako jedności i pełni. A ten sposób widzenia ma wpływ na powstawanie wielkiej sztuki, będącej wspólnym dobrem ludzkości.

Dotykając kwestii religijności Miłosza, nie sposób nie wspomnieć jeszcze o dwóch duchowych autorytetach poety. Pierwszym z nich jest jego przyjaciel, ks. Józef Sadzik. To on namawiał Miłosza do nauki języków starożytnych i przekładów ksiąg Pisma Świętego. Gdy natomiast poeta dowiedział się, że jest bliski otrzymania Nagrody Nobla, napisał wzruszający list do ks. Sadzika, „zwierając się przyjacielowi z ponawianej w modlitwach prośby: niech Nobel go ominie, byle „w zamian” wyzdrowiał Piotruś”¹⁴. Ze zgryzot związanych z chorobą syna i żony zwierzał się tylko kilku osobom, a ks. Sadzika darzył wyjątkowym szacunkiem.

Innym autorytetem był Jan Paweł II, do którego 2 kwietnia 2004 r. Miłosz wysłał list: „Ojcze Święty, Wiek zmienia perspektywę i kiedy byłem młody, zwracanie się przez poetę o błogosławieństwo papieskie uchodziło za niestosowność. A to właśnie jest przedmiotem mojej troski, bo w ciągu ostatnich lat pisałem wiersze z myślą o nieodbieganiu od katolickiej ortodoksji i nie wiem, jak w rezultacie to wychodziło. Proszę więc o słowa potwierdzające moje dążenie do wspólnego nam celu. Oby spełniła się obietnica Chrystusowa w dzień Zmartwychwstania Pańskiego”¹⁵. Papież odpisał i trzy tygodnie później nadeszła odpowiedź – powściągliwa, ale jednocześnie jasna i konkretna. Odnosząc się do sprawy zgodności z katolicką ortodoksją, papież skonstratował: „Jestem przekonany, że takie nastawienie

¹² Tekst po raz pierwszy wydrukowany w paryskiej „Kulturze” w 1954 r. Przekład: C. Miłosz, *Niedziela w Brunnen*, [w:] idem, *Metafizyczna pauza*, Kraków 1989, s. 13.

¹³ Ibidem, s. 19.

¹⁴ A. Franaszek, *Miłosz...*, op. cit., s. 679.

¹⁵ Cyt. za: A. Franaszek, *Miłosz...*, op. cit., s. 742-743.

Poety jest decydujące”¹⁶. Słowa tego listu papież zacytował w telegramie, który przyszedł po śmierci poety¹⁷.

Religijność jako dziedzictwo do ocalenia

Kulturalne dziedzictwo człowieka to odbicie sposobu myślenia nie tylko jednostki, ale i całych społeczeństw. Tę prawdę zdaje się potwierdzać Miłosz. Rozwój nauki ma wpływ na postrzeganie świata przez człowieka, ale też wprowadza zmiany w myśleniu człowieka o samym sobie i swoim miejscu we wszechświecie. Nauka i wiedza biologiczna to dla Miłosza szyba, która oddziela go od świata: „Chciałbym zawierzyć pięciu zmysłom, spotkać się nago z nagością, ale pomiędzy mną a tym, czego dotykam, wznosi się szyba: moja myśl o Naturze narzucona mi przez tzw. stan wiedzy i lekcje biologii”¹⁸. W tym samym rozdziale *Widzeń nad Zatoką San Francisco* Miłosz mówi o rosnącej sekularyzacji społeczeństwa. Początkowe i naturalne odnajdowanie wszechmocy i majestatu Boga w przyrodzie ustępuje myśleniu naukowemu i przesunięciu punktu ciężkości poszukiwania przyczyn – z tego, co „ponad” bytem do tego, co jest „w” bycie¹⁹. Na marginesie warto też dodać, że Miłosz w młodości niezwykle interesował się przyrodą i tym, co biologiczne. Początkowo sądził też, że będzie właśnie w ten sposób się kształcił. Wyraz młodzieńczych fascynacji dał m.in. w powieści *Dolina Issy* czy wczesnej noweli *Tryton*.

Zainteresowanie teodyceą i literaturą jednocześnie sprawiało, że Miłosz, czytając Dantego, doszukiwał się w jego symbolice źródeł teologicznych pochodzących m.in. od św. Tomasza. Pisał: „Moja wyobraźnia nie jest taka, jak człowieka, który żył wtedy, kiedy w symbolach Dantego przeglądał się światopogląd Tomasza z Akwinu, jakkolwiek jej zasadnicza potrzeba – sprowadzania wszystkiego do stosunków przestrzennych – jest ta sama. Przestrzeń jednak uległa zaburzeniom”.²⁰ Czym więc byłaby ta różnica w postrzeganiu przestrzeni człowieka współczesnego od tej średniowiecznej? Główną zasadą byłoby zagubienie hierarchii i postrzeganiu całego otoczenia w kategoriach nieskończoności. Otwarcie się na niezgłębioność powoduje

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ C. Miłosz, *O skutkach nauk przyrodniczych*, [w:] idem, *Widzenia nad Zatoką San Francisco*, Kraków 1989, s. 21.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ C. Miłosz, *Religia i przestrzeń*, [w:] idem, *Widzenia...*, op. cit., s. 28.

to, że człowiek musi zrezygnować z tradycyjnego uporządkowania – kierunki „góra” i „dół” przestają mieć konkretną wartość wskazującą. Miłosz opowiadał się za zaświadczeniem realności istnienia, dostrzeganiu „głębi” przedmiotów w samym fakcie ich istnienia. W eseju *O pewnej chorobie trudnej do nazwania* wskazuje na potrzebę dotykania szczegółu i zmysłowego związku z tym, co realne. Jako przybysz w Ameryce, a zarazem wnikliwy obserwator otoczenia wskazuje na pewnego rodzaju wyjałowienie i głód przeżyć, które nazywa „ontologiczną anemią”.²¹ Inaczej jest w Europie, w której „krajobrazy [...] są metaforą całej jej przeszłości”²². Miłosz dostrzega kryzys Ameryki lat 60. i 70. w tym oderwaniu od szczegółu, konkretności i braku głębokich więzi z historią. Mówi o pewnej nieodwracalnej stracie w postrzeganiu świata polegającej na redukcji wyobraźni do tego, co stworzył człowiek. Ostrzega przy tym Europejczyków przed podążaniem drogą konsumpcji. „Rozczulające, zapewne, jest móc gapić się na balkon Julii w Weronie, ale żeby się tam dostać, trzeba przejechać przez tę inną, prawdziwą Weronę, niezbyt różną od miasteczka w Teksasie czy Kalifornii”²³. Zatracanie więzi z przeszłością i przywiązanie do postreligijnego myślenia jest tym, przed czym Miłosz ostrzega z perspektywy obserwatora przemian w Ameryce.

Swoje refleksje o zmianach w postrzeganiu przestrzeni religijnej w Europie Miłosz wyraził również w innych miejscach. W eseju *O zgiełku wielu religii* wskazuje, że tylko w Bogu jest ocalenie, bo wznosząc myśl do Niego, wznosi się myśl ponad siebie²⁴. To przestrzenne rozróżnienie jest kluczowe w schemacie myślenia o sobie. Jednak myślenie o Bogu ma wpływ także na kształtowanie się architektury, przestrzeni miast. „Jak kościelny budynek przestał być centralnym punktem grodu, tak religijna całość obejmująca kiedyś filozofię, naukę i sztukę została od nich odcięta i te nowe całości są jej nieprzychylnie. Cywilizacja, w której tkwię, zaprzecza religii, a zachowywanie pozorów, wielość znakomicie zorganizowanych kościołów, ich finansowa potęga, przeraźliwie wzmagają powszechną nieprzejrzystość”²⁵. W takim społeczeństwie nie da się wypracować poczucia

²¹ C. Miłosz, *O pewnej chorobie trudnej do nazwania*, [w:] idem, *Widzenia...*, op. cit., s. 34-35.

²² Ibidem, s. 35.

²³ Ibidem, s. 36.

²⁴ C. Miłosz, *O zgiełku wielu religii*, [w:] idem, *Widzenia...*, op. cit., s. 65.

²⁵ Ibidem, s. 66.

spójności świata, a Bóg kojarzony jest wyłącznie jako tradycja. Zaprzepaszczone są jakiekolwiek relacje osobowe z Nim oraz układ świata wynikający ze stawiania Go w centrum. Obecna cywilizacja nie zaspokaja już pragnień ładu, sensu, sprawiedliwości, klarowności konstrukcji²⁶. Spycha człowieka ku dołowi, kształtując jego sposób postrzegania świata i tym samym powoduje jego poczucie zagubienia.

Tematy religijności w powojennym świecie nurtowały, jak wiadać, Miłosza wielokrotnie. W ankiecie rozpisanej przez „Kulturę” na temat współczesnego życia religijnego wypowiada się tak: „Tomizm. Cudowna aparatura pojęciowa wypracowana w XIII wieku była tak długo skuteczna, jak długo człowiek organizował przestrzeń w hierarchicznie ułożone obrazy Nieba, Ziemi i Piekła. Gdyż teologiczne argumenty mają moc albo tracą moc zależnie od zawartości wyobraźni [...]. Być może liturgia ma drogi otwarte ku nowoczesnej wyobraźni, którą należałoby określić jako antropocentryczną; we wszechświecie bez miejsca skąd można by zaczynać (bo Niebo przestało być „miejscem”), tylko człowiek przeciwstawiony Naturze, zagadkowy, niesamowity, zawsze potrzebujący rytuału, cielesny i zarazem wznoszący się ponad całość, jako tako uchwytny. Przyszła teologia będzie zapewne medytacją nad antynaturalnością człowieka”²⁷. To zaburzenie myśleniu o przestrzeni podkreślał też w zbiorze *Ogród nauk*²⁸. W eseju *O piekle* pisał: „Za zło i cierpienie Bóg według św. Tomasza i Dantego nie ponosi żadnej odpowiedzialności, bo jest samym *esse*, a czysty byt jest najwyższym dobrem i zło może pojawić się tylko tam, gdzie byt się rozrzedza. [...] Zło pojawia się według niego [św. Tomasza – przyp. KB] jako akt hołdu złożonego własnemu „ja”; ceniąc wyżej siebie niż adorację i służbę Stwórcy [...]”²⁹.

W podobnym kluczu odczytywać można fragmenty *Ziemi Ulro*, w których Miłosz wskazuje na zanikanie wyobraźni religijnej we współczesnej Europie. „Ulro jest słowem pożyczonym od Blake’a. Oznacza ono krainę duchowych cierpień, jakie znosi i musi znosić człowiek okaleczony. Sam Blake nie mieszkał w Urlo, choć mieszkali tam już uczeni, zwolennicy fizyki Newtona, i filozofowie, tudzież prawie wszyscy malarze i poeci. Jak też ich następcy w dziewiętna-

²⁶ Por. C. Miłosz, *Rozdział, w którym autor przyznaje się, że jest po stronie ludzi w braku czegoś lepszego*, [w:] idem, *Widzenia...*, op. cit., s. 162.

²⁷ C. Miłosz, *Na marginesie ankiety*, „Kultura” 1966, nr 3.

²⁸ C. Miłosz, *Ogród nauk*, Kraków 2013.

²⁹ C. Miłosz, *O piekle*, [w:] *Ogród nauk*, op. cit., s. 114-115.

stym i dwudziestym wieku, aż po dziś dzień”³⁰. Kryzys wyobraźni religijnej wiąże Miłosz z opanowaniem postrzegania świata przez prymat rozumu. Areną ostatecznego starcia była epoka romantyzmu³¹. Jako przykład podaje przypadek Mickiewiczowskiej *Romantyczności*, w której „szkiełko i oko” walczy z „czuciem i wiarą”³². Wpływ tego przesilenia widać według Miłosza w tym, że „literatura miała odtąd polegać na buntach przeciwko niemu [Mickiewiczowi – przyp. KB]”³³. Cały zbiór podejmuje pytania o sens wydarzeń XX wieku i przemian kulturowych wynikłych z oddalania się od religijności. Książka jest wędrówką po myśli europejskiej – od Blake’a, przez Dostojewskiego, Oskara Miłosza, Goethego, Newtona, Mickiewicza, Swedenborga do Simone Weil – w poszukiwaniu duchowego kształtu cywilizacji XX wieku. Autorzy ci dostarczają kluczy do rozmyślań o erozji myślenia religijnego³⁴.

Czesław Miłosz w *Piesku przydrożnym* tak charakteryzował zależność teologii i poezji: „To, co najgłębsze i najgłębiej we własnym życiu doświadczone, przemijalność ludzi, choroba, śmierć marność opinii i poglądów, nie może być wyrażone w języku teologii, która od wielu stuleci zaokrągla odpowiedzi w gładkie kule, łatwe do toczenia, ale jakby nieprzenikalne. Poezja dwudziestego wieku, w tym co w niej najbardziej istotne, jest zbieraniem danych o rzeczach ostatecznych w kondycji ludzkiej i wypracowuje po temu swój język, który teologia może wykorzystać albo nie”³⁵. „Ocalenie” (nie tylko w kontekście poetyckiego tomu pod takim tytułem) odnosić się będzie do szczególnej misji, jaką ma poeta, która polega na ratowaniu świata przed zagładą. Zagłada ta dotyczyć ma przede wszystkim sfery ducha i jest domeną pracy ludzkiej pamięci. Cytowany wcześniej krytyk literacki – Jan Błoński – zauważa, że u źródeł Miłoszowej poezji jest niezwykła wręcz fascynacja cielesnym, materialnym światem – rozumiana jako pochwała stworzenia. Momentów objawienia Boga można się spodziewać najmocniej w punktowych objawieniach rzeczywistości. Praca wyobraźni nie jest skazana na zatrącenie. To bo-

³⁰ C. Miłosz, *Ziemia Ulro*, Warszawa 1982, s. 48.

³¹ Ibidem, s. 108-111.

³² Ibidem, s. 111-119.

³³ Ibidem, s. 117.

³⁴ A. Zawada, *Ziemia Ulro*, [w:] *Miłosz*, Wrocław 1997, s. 149-180.

³⁵ C. Miłosz, *Teologia, poezja*, [w:] *Piesek przydrożny*, Kraków 2011, s. 35.

wiem poezja ocala świat³⁶. Poezja rozumiana w tym kontekście jest nieustannym hymnem na cześć istnienia, a *mimesis*, czyli naśladowanie, jest aktem poznawczym polegającym na uaktualnianiu i urozmaicaniu ujęć i pochwyceń świata, by ten świat ocalić³⁷.

Miłosz krytycznie odnosi się do zmian w wyobraźni religijnej Europejczyków. Określa je nierzadko jako kryzys. Prymat nauki we współczesnym świecie oddala myślenie o religii w kategoriach wyjaśniających rzeczywistość. Poezja ma więc ogromne zadanie ocalania tego świata. Taki gest wykonuje Miłosz w całej swojej twórczości. Nie tylko tam, gdzie wypowiada się o kryzysie religijnym, ale szczególnie w tych momentach, gdzie odnosi się do własnego posłannictwa i zadań twórczości literackiej.

Bibliografia

- Błoński J., *Miłosz jak świat*, Kraków 2011.
Franaszek A., *Miłosz. Biografia*, Kraków 2011.
Miłosz C., *Metafizyczna pauza*, Kraków 1989.
Miłosz C., *Na marginesie ankiety*, „Kultura” 1966, nr 3.
Miłosz C., *Ogród nauk*, Kraków 2013.
Miłosz C., *Piesek przydrożny*, Kraków 2011.
Miłosz C., *Rodzinna Europa*, Kraków 2001.
Miłosz C., *Rozmowy polskie 1979-1998*, Kraków 2011.
Miłosz C., *Widzenia nad Zatoką San Francisco*, Kraków 1989.
Miłosz C., *Ziemia Ulro*, Warszawa 1982.
Zawada A., *Miłosz*, Wrocław 1997.

³⁶ J. Błoński, *Epifanie Miłosza*, [w:] idem, *Miłosz...*, op. cit., s. 46-70.

³⁷ J. Błoński, *Miłosz jak świat*, [w:] idem, *Miłosz...*, op. cit., s. 71-108.

XIX-WIECZNA MODA NA HOMEOPATIE. SANKT-PETERSBURSKIE TOWARZYSTWA HOMEOPATYCZNE

Homeopatia jest formą medycyny niekonwencjonalnej. Polega ona na leczeniu schorzeń poprzez podawanie rozcieńczonych substancji pochodzenia roślinnego, zwierzęcego lub mineralnego, które u zdrowych osób wywołują objawy identyczne z objawami chorobowymi pacjenta. Ten sposób leczenia na europejskim kontynencie pojawił się pod koniec XVIII wieku za sprawą Samuela Hahnemanna. Niemiecki lekarz oparł leczenie na trzech głównych zasadach: „podobne leczyć podobnym”, badanie reakcji przyjmowanych środków przez zdrowych pacjentów oraz leczenie poprzez podawanie małych dawek leków².

W Rosji homeopatię zaczęto stosować w latach 20. XIX wieku, kiedy to kolejny niemiecki lekarz o nazwisku Adam, po zapoznaniu się z założeniami leczenia homeopatii u samego jego twórcy, po przyjeździe do Petersburga przekazał swoją wiedzę kolejnym medykom. Jednym z pierwszych lekarzy, który miał możliwość poznania tajników metody leczenia homeopatii był Ernest Schering, który następnie rozpoczął badania nad skutecznością homeopatii w szpitalach wojskowych.

Jednak leczenie środkami homeopatycznymi stało się popularne przede wszystkim wśród zamożnej warstwy społeczeństwa. W 1826 r. po zaproszeniu przez rosyjską księżną Golicyn lekarza-homeopatę z Lipska dr Christiana Herrmanna, liczba petersburskich rodzin jako zwolenników i praktykujących homeopatię, zaczęła szybko się zwiększać. Było to spowodowane tym, że arystokracja, ze względu finansowych, miała łatwiejszy dostęp do lekarzy, również

¹ mgr Jolanta Kowalik, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: j.kowalik1901@wp.pl

² С.П. Песонина, Ю.В. Васильев, *Гомеопатия: история и современность*, „Фармацевтические производители” 2001, nr 3 (17), http://www.farosplus.ru/index.htm?/fp/fp_3_17/fp_3_17.htm, [dostęp: 20.10.2017]. Istotną kwestią staje się stopień rozcieńczenia podawanego leku osobom chorym. Homeopaci wierzą w tzw. *pamięć wody*, polegającą na tym, że im substancja bardziej rozcieńczona w wodzie, tym jest skuteczniejsza w leczeniu.

zwolenników nowej metody. Po drugie należy zwrócić uwagę na inne czynniki społeczne, które stały się podatnym gruntem dla rozwoju tego typu medycyny. Mianowicie rozwijający się w Rosji romantyzm, który dystansował się do oświeceniowego racjonalizmu i poszukiwał przyczyn zjawisk w sferze duchowej, stał się mocnym podłożem dla założeń homeopatii, które doskonale wpisywały się w nowy nurt. W okresie romantyzmu, promującego mistycyzm i wyższość przeżyć o charakterze duchowym wszelkiego rodzaju praktyki odbiegające od przyjętych standardów, były wchłaniane przez społeczeństwo, zwłaszcza pośród kręgów elitarnych. W tym przypadku za wzorcową uznawano „niemiecką medycynę romantyczną”³.

To właśnie poprzez wsparcie, przede wszystkim finansowe, arystokracji, a później bogatego mieszczaństwa, homeopatia miała możliwość rozkwitnąć w Imperium Rosyjskim. Należy dodać, że ówczesni lekarze praktykujący homeopatię przeprowadzali badania na większą skalę przede wszystkim w szpitalach wojskowych. Z polecenia samego księcia Mikołaja Pawłowicza dr Herrman został wysłany, w czasie walk z Turcją, do stacjonującego obozu wojskowego w celu leczenia rosyjskich żołnierzy dotkniętych różnymi przypadłościami np. takimi jak gorączka, krwawienie czy zakażenie⁴. Szerząca się popularność homeopatii nie ominęła również rodziny panującej, niemiecki homeopata Carl Bernhard von Trinius stał się również lekarzem zatrudnionym na dworze carskim, a także innych rodzin arystokratycznych w stolicy.

Nie zmienia to jednak faktu, że początkowo dość sceptycznie podchodzono do założeń homeopatii, zwłaszcza w środowisku dyplomowanych lekarzy, którzy od początku negowali skuteczność jej leczenia. Stosunek szerszych grup społecznych do homeopatii uległ ociepleniu po pierwszych widocznych sukcesach w leczeniu niekonwencjonalnymi środkami. W czasie epidemii cholery w latach 1830-1831 zanotowano znaczące rezultaty wyzdrowień właśnie poprzez stosowanie leków homeopatycznych⁵. Według ówczesnych statystyk z 1270 przypadków chorych poddanych kuracji homeopatycznej

³ J. Jeszke, *Homeopatia – doktryna kryzysów. Między przełomami w nauce i przemianami społecznymi*, Poznań 2012, s. 24-25.

⁴ К. Боянус, *Гомеопатия в России*, Москва 1882, http://www.homeo-int.ru/homeopathy/history/bojanus_history5.htm, [dostęp: 20.10.2017].

⁵ *По поводу холеры. Материалы для истории гомеопатии в России*, „Журнал гомеопатического лечения” 1865, R. 3, nr 6, s. 31-38.

wyzdrowiało 1162 osoby⁶. Podobne rezultaty odniesiono podczas kolejnej epidemii cholery w latach 1847-1848, czy podczas innych pandemii, takich jak tyfus czy szkarlatyna. Warte podkreślenia jest to, że ważnymi zwolennikami nowej metody leczenia stało się prawosławne duchowieństwo. Na potwierdzenie często przytacza się słowa rosyjskiego duchownego Jana Kronsztadzkiego, który podczas otwarcia apteki homeopatycznej w 1892 r. podsumował następująco: „Wasza metoda jest zrozumiała i właściwa. Sama Mądrość Boska nie znalazłaby bardziej właściwego środka dla uzdrowienia dotkniętego grzechem i niezliczoną ilością chorób ludzkości, jak podobne leczyć podobnym”⁷. Kapłani często sami stawali się praktykującymi terapeutami, szerząc ten sposób leczenia zwłaszcza wśród ubogiej ludności, a z czasem stając się autorami publikowanych na łamach czasopism artykułów dotyczących homeopatii⁸. Jako sferę podobieństw odwoływano się do podstaw filozoficznych założeń homeopatii i religii chrześcijańskiej, podkreślając m.in. siłę uzdrowicielską wody oraz ideę udoskonalania duszy, polegającej na „przeobrażeniu grzesznej natury ludzi”⁹.

Sukcesy tej sfery medycyny dostrzegł sam car Mikołaj I, który w 1833 r. wydał ustawę, która oficjalnie dopuszczała możliwość praktykowania i leczenia środkami homeopatycznymi przez wykwalifikowanych lekarzy, lecz poza obszarem szpitali państwowych. Ta metoda leczenia objęta została także kontrolą Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Imperator zatwierdził również powstanie dwóch aptek w Petersburgu oraz Moskwie¹⁰. Co istotne, nie zabroniono jednocześnie prywatnego uprawiania tego rodzaju medycyny, tym samym car nadał kierunek rozwoju homeopatii, jako jednej z form medycyny domowej i w tej formie rozwijała się przez całe XIX-wieczne stulecie. Druga połowa XIX wieku przyniosła szczególnie rozwój popularności homeopatii, nie tylko w dużych miastach, ale także na

⁶ А.В. Патудин, В.С. Мищенко, *Летопись российской гомеопатии (1824–1995)*, Москва 2015, s. 9.

⁷ А.А. Крылов, *Гомеопатия и религия*, „Гомеопатия и фитотерапия” 1995, nr 2, http://www.homeopatica.ru/gomeopatiya_i_religiya__a_a_krylo.shtml, [dostęp: 5.11.2017].

⁸ А. Ильин, *Православна ли гомеопатия?*, <http://novogolutvin.ru/obedience/med/articles/gomeo.html?xsl:print=1>, [dostęp: 25.10.2017].

⁹ А. Андрусiewicz, *Цивилизация росыjsка*, t. 2, Warszawa 2005, s. 267.

¹⁰ *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*, t. 8, nr 6447, Санкт-Петербург 1834, s. 531-532.

provincjach. Jak podsumował słynny ówczesnie lekarz-homeopata Karl Bojanus, w wydanej w 1882 r. książce poświęconej historii homeopatii w Rosji: „Nie można nie przyjąć za istotne zjawisko homeopatii, gdyż za ostatnie dwa dziesięciolecia znacząco stała rozpowszechniać się wewnątrz imperium i w prowincjach, według mnie, jest to najlepszy dowód na to, że społeczeństwo coraz bardziej i bardziej czerpie korzyści z nowej medycyny”¹¹.

Na ogólny sukces tej odmiany medycyny niekonwencjonalnej w Imperium Rosyjskim złożyło się kilka czynników. Po pierwsze kuracje proponowane przez homeopatów obejmowały przede wszystkim choroby powszechnie nękające społeczeństwo oraz te, wobec których medycyna konwencjonalna była bezradna. Po drugie leczenie środkami homeopatycznymi przynosiły widoczne rezultaty – wspomniane wyżej przypadki wyleczalności podczas epidemii cholery szeroko odbiły się echem wśród mieszkańców imperium. Na to niewątpliwie nałożyły się inne czynniki, m.in. braki w kadrze medycznej na całym terenie Rosji. Najtrudniejsza sytuacja przedstawiała się na prowincji państwa, gdyż nierzadko zdarzało się, że na gubernię przypadał tylko jeden szpital, a lekarze mieszkali tylko w miastach lub miasteczkach¹². Na zmniejszającą się liczbę lekarzy wpływał również fakt, że medycy byli często werbowani do szpitali wojskowych na czas trwania konfliktów zbrojnych. Warto przytoczyć w tym miejscu dane statystyczne odnośnie stanu liczebności służby medycznej. Podczas przeprowadzonego spisu powszechnego w Rosji w 1897 r. wykazano, że na ogólną liczbę 130 mln populacji przypadało tylko ok. 16 tys. lekarzy¹³. Porównując w tym samym czasie w Niemczech przy prawie dwukrotnie mniejszej liczbie ludności przygadało już ok. 32 tys. lekarzy¹⁴. Z kolei postępująca urbanizacja, zwłaszcza w II poł. XIX wieku, wraz z reformą uwłaszczeniową spowodowały wzrost liczby mieszkańców miast. Nie przekładało się to często na polepszenie jakości życia i warunków higienicznych, co tym samym sprzyjało

¹¹ К. Боянус, *op. cit.*, http://www.homeoint.ru/homeopathy/history/bojanus_history5.htm, [dostęp: 20.10.2017].

¹² Л.Я. Скороходов, *Краткий очерк истории русской медицины*, Ленинград 1926, s. 115-116.

¹³ З.К. Френкель, *Основной нерешенный вопрос земской медицины*, [w:] Б.Б. Веселовски, З.Г. Френкеля (red.), *Юбилейный земский сборник [1864-1914]*, Санкт-Петербург 1914, s. 414.

¹⁴ Ibidem.

szerzeniu się różnorodnych chorób. Wszystko to przyczyniło się do tego, że ludzie poszukiwali alternatywnych sposobów leczenia.

Kolejną kwestią była dostępność leków – środki za pomocą których leczono w kuracjach terapeutycznych omawianej metody leczenia były stosunkowo tanie i powszechnie dostępne, a przy tym można było takie preparaty wykonać samodzielnie w domu. Homeopaci m.in. stawiali sobie za główny cel rozwój sieci aptek – co umożliwiałoby tym samym rozpowszechnianie leków¹⁵. Istotnym zagadnieniem jest także szerzenie metody leczenia homeopatii wśród najniższej, lecz najliczniejszej warstwy społeczeństwa – ludności wiejskiej, która chętniej wybierała tę metodę, nie tylko z tego powodu, że była tańsza. Po pierwsze założenia homeopatii były bardziej zrozumiałe dla ówczesnych ludzi niż treści oficjalnej medycyny, prowadzącej liczne, często skomplikowane eksperymenty na pacjentach. Po drugie metody leczenia stosowane w homeopatii były praktycznie bezbolesne. Ludność wiejska nie miała zaufania do służb medycznych i pobytów w szpitalach, przed którymi ustrzegano się wszelkimi możliwymi sposobami i traktowano raczej jako miejsce umierania¹⁶.

Homeopaci także intensywnie propagowali nową formę leczenia. Szerzono jej właściwości za pomocą czasopism popularnonaukowych oraz różnego rodzaju broszur. Pierwsze artykuły dotyczące homeopatii pojawiły się już pod koniec lat 20. XIX wieku. Czasopisma poświęcone homeopatii odegrały ważną rolę w popularyzowaniu wiedzy z tej dziedziny medycyny. Z ważniejszych wydawanych ówczesnie periodyków stanowiły *Журнал гомеопатического лечения* (1861-1865) oraz *Гомеопатический вестник*. Na ich łamach publikowano historię homeopatii, podawano informacje o właściwościach poszczególnych roślin i opisywano ich zastosowanie, informowano o pojawiających się nowościach wydawniczych, tłumaczono artykuły z innych języków, drukowano także prace dotyczące sposobu dbania o zdrowie. Co jednak najważniejsze, publikowano rezultaty stosowania poszczególnych kuracji środkami homeopa-

¹⁵ Jedną z największych aptek i funkcjonującą do dzisiejszego dnia powstała w 1834 r. w Petersburgu i nazywała się „Główna homeopatyczna apteka”, która zaopatrywała inne homeopatyczne apteki w całym państwie. Zob. А. Сас, *Очерк пятидесятилетней деятельности С-Петербургской Центральной гомеопатической аптеки*, Санкт-Петербург 1884, s. 2.

¹⁶ К. Боянус, *Лечение крестьян в провинции*, „Врач – гомеопат” 1872, nr 8, http://specialist.homeopatica.ru/lecshenie_krest_yan_v_provinchi.shtml, [dostęp: 26.10.2017].

tycznymi. Opisywano przykłady wyleczenia z takich dolegliwości lub schorzeń jak: gorączka, krwawienia, bóle głowy, bóle kończyn i stawów, padaczka, gruźlica, świerzb, wysypki, bóle menstruacyjne, krwawienie poporodowe, szkarlatyna u dzieci, niedotlenienie u noworodków a nawet przywrócenie do sprawności fizycznej osób dotkniętych paraliżem. Przytaczano także opisy, które dotyczyły leczenia głównie ubogich, w tym chłopstwa, co świadczyło o aktywnej działalności homeopatów na prowincji państwa. Warto nadmienić, że sferą działalności homeopatów była także weterynaria, a jednym z jej czołowych przedstawicieli był polski lekarz-homeopata Antoni Kaczowski. Czasopiśmiennictwo miało niewątpliwy wpływ na szerzenie tajników sposobu leczenia środkami homeopatycznym oraz propagowaniu nowych dostępnych lekarstw. Publikowane artykuły miały na celu ukształtowanie świadomości czytelnika, a także potwierdzały wiarygodność stosowanych preparatów poprzez rozpisywanie się o sukcesach przeprowadzonych terapii na chorych. Periodyki wydawane przez praktykujących homeopatów stały się także miejscem prowadzenia dyskusji przez specjalistów w tej dziedzinie oraz odpieraniu zarzutów stawianych przez wykwalifikowane środowisko lekarskie.

Z wyjątkiem czasopism wydawane były także broszury, w których także opisywano sposoby leczenia środkami homeopatycznymi przeciw poszczególnym dolegliwościom. Pisane one były m.in. przez osoby praktykujące homeopatię. Za taki przykład stanowi napisana przez Polaka, członka towarzystwa homeopatycznego, Artura Dolińskiego, kilku stronicowa książka poświęcona chorobie zakaźnej, jaką jest wścieklizna. W książce zostały przedstawione zarówno przyczyny choroby, symptomy występujące u zakażonych osób oraz sposób jej leczenia za pomocą ostromleczu kosmatego. Sposób przygotowania leku został szczegółowo opisany przez autora. Dla przykładu i zobrazowania metod leczenia w homeopatii, pokrótce zostanie przedstawiony proces sporządzania oraz stosowania leku.

Według instrukcji autora, należało do glinianej miseczki włożyć kawałki wspomnianej rośliny, które miały zająć objętość $\frac{3}{4}$ pojemnika, następnie zalać miksturę wodą aż po brzegi naczynia. Po przykryciu glinianą pokrywką i należało wstawić do pieca o temperaturze wypieku chleba na 24 godziny. Powstały w ten sposób wywar (nr 1) przelewano do butelki. Do powstania drugiego preparatu, należało od nowa powtórzyć całą procedurę, minimalizując czas przygotowania do 12 godzin. Opis stosowania szczegółowo został

wypunktowany przez autora. W przypadku ugryzienia przez zarażonego zwierzęcia, należało natychmiastowo przemyć ranę roztworem sporządzonym w następujących proporcjach: ćwierć butelki octu połączonego z butelką wody, następnie dodanego do niego 4 łyżki soli. Po opłukaniu rany, należało pozbyć się zatrutej krwi, doprowadzając do jej spuszczenia. Po tym wlewano do rany sporządzony wcześniej drugi wywar, który miał służyć także do codziennego przemywania rany, aż do jego ostatecznego zagojenia. Z wyjątkiem tej procedury, należało także przyjmować w ciągu pierwszych trzech dni roztwór nr 1, podług następujących wskazówek: dla silnych mężczyzn: 1 łyżka, dla mężczyzn słabej kondycji fizycznej oraz kobiet po 2 łyżki, młodzieńcom oraz dziewczynkom po 1 stołowej łyżce, a dzieciom, w zależności od wieku, od pół łyżki do dwóch. Autor książki, przywoływał również alternatywne metody leczenia wścieklizny takiej jak stosowanie bani, nadmanganianu potasu, wyssanie jadu z rany lub przykładanie gorącego metalu¹⁷.

Niewątpliwie, w rozwój tej sfery medycyny wiele wniosły powstałe w II poł. XIX wieku towarzystwa zrzeszające homeopatów, które stawiały sobie za główny cel rozwój homeopatii w państwie. Jednym z bardziej znaczących i aktywnych wśród tego typu stowarzyszeń przyjęło nazwę Towarzystwo Lekarzy-Homeopatów, założone w 1868 r. Początkowo zrzeszało ono wyłącznie lekarzy i farmaceutów. Pierwszym określonym w statucie celem było wyłącznie szerzenie działalności naukowej, lecz w niedługim czasie dokonano zmian w dokumencie. Został on ponownie wydany w 1870 r. Określał on nowe zadania towarzystwa, a mianowicie założenie szpitala, w którym z wyjątkiem leczenia ludzi, prowadzono praktykę medyczną dotyczącą rozwoju nad badaniami homeopatycznymi. Kolejnym założeniem towarzystwa stało się propagowanie homeopatii w kraju, w tym wydawanie czasopism oraz książek. Członkami towarzystwa mogli stać się także osoby praktykujące prywatnie homeopatię, nie tylko wykwalifikowani specjaliści jak początkowo zakładano. Niewielką klinikę (mieszczącą 10 łóżek dla chorych) otwarto jeszcze w tym samym roku, do której przyjmowano także bezpłatnie pacjentów. W ciągu 10 lat przyjęto 17000 chorych. Ośrodek borykał się nieustannie z problemami finansowymi, niemniej przetrwał 20 lat. W ciągu swojej wieloletniej działalności towarzystwo przyczyniło się

¹⁷ А. Долинский, *Водобоязнь. Сведения о предохранительном специфическом против этой болезни средстве*, Санкт-Петербург 1884, s. 5-28.

do powstania w sumie 2 szpitali i 2 aptek oraz wydawało kilka czasopism, m.in. *Журнал Санкт-Петербургского общества врачей гомеопатов* (1871-1876), *Гомеопатический вестник. Журнал сравнительной патологии и терапии* (1883-1890). Tym samym aktywnie propagując homeopatię w kraju¹⁸.

Kolejnym znaczącym towarzystwem w dziejach rosyjskiej homeopatii było Towarzystwo Zwolenników Homeopatii, które powstało w 1878 r. w Petersburgu. Jego członkowie za cel postavili sobie propagowanie rozwoju leczenia homeopatycznego poprzez założenie szpitala, apteki homeopatycznej oraz czasopisma. Wśród założycieli towarzystwa (stanowiło ich ponad 60 osób) znalazły się głównie osoby bez wykształcenia medycznego, ale w tym zarówno mężczyźni, jak i kobiety¹⁹. Duży odsetek członków stanowili urzędnicy państwowi, wojskowi oraz profesorowie. O popularności stowarzyszenia świadczy to, że na początku lat 80. omawianego wieku liczba wzrosła do ponad 200 członków. Kilka miesięcy po założeniu Towarzystwa Zwolenników Homeopatii powstał szpital, który w ciągu 9 lat przyjął ponad 100 000 pacjentów, głównie bezpłatnie. Kolejnym jego sukcesem było powstanie drugiego takiego szpitala, pod koniec lat 90. XIX wieku, który posiadał 100 miejsc przeznaczonych dla chorych. Przetrwał on z kolei do 1918 r. To przede wszystkim stolica państwa stała się centrum działalności homeopatów, lecz w innych częściach Imperium Rosyjskiego również powstawały towarzystwa na rzecz rozwoju homeopatii m.in. w Moskwie, Kijowie, Wilnie, Warszawie, Odessie, Połtawie, Charkowie, Kamieńcu Podolskim, dając łącznie ponad 20 towarzystw na całym obszarze ówczesnego imperium²⁰.

Warte podkreślenia jest to, że homeopatia, zwłaszcza wśród mieszczaństwa, była przejawem panującej ówczesnie mody. Popularność medycyny niekonwencjonalnej, mimo braku potwierdzenia jej skuteczności w badaniach medycznych i nieustannym negowaniu przez środowiska lekarskie, nie przemijała, a wręcz powiększała grono jej sojuszników. Widać to zwłaszcza na przykładach licznie po-

¹⁸ О.Б. Ковалева, *Из истории гомеопатических обществ Санкт-Петербурга, „Гомеопатия и фитотерапия”* 2015, nr 1, s. 4.

¹⁹ *Устав С-Петербургского Общества Последователей Гомеопатии*, Санкт-Петербург 1881, s. 3-17.

²⁰ А.З. Лихтшангоф, *Роль обществ врачей-гомеопатов и последователей гомеопатии в развитии гомеопатической медицины в дореволюционной России*, „Педиатр” 2012, t. 3, nr 3, s. 97-101.

wstałych towarzystw. Wynikało to po pierwsze z tego, że w pewnym sensie i dla pewnych grup społecznych, przynależenie do różnego rodzaju stowarzyszeń było modnym sposobem spędzania wolnego czasu, okazją do nawiązania nowych znajomości, czy sposobem włączenia się w życie towarzyskie wyższych sfer społecznych. Po drugie leczenie się metodami naturalnymi uważano za bezpieczniejszą oraz dostępną dla każdego formę kuracji. Warto pamiętać, że w XIX wieku popularność zdobywały także inne niekonwencjonalne sposoby leczenia, jak np. magnetyzm zwierzęcy, oparty na przeświadczeniu, że w każdym człowieku znajduje się „fluid uniwersalny”, na który można wpływać i regulować stany chorobowe pacjenta za pomocą między innymi hipnozy²¹.

Homeopatia do dziś ma zarówno swoich przeciwników, jak i zwolenników. Przyczyn rozwoju tej formy medycyny w Imperium Rosyjskim w XIX wieku było wiele. Należy mieć na uwadze mentalność ówczesnych ludzi oraz uwarunkowania społeczne, które stworzyły dogodne warunki do rozwoju homeopatii, a przede wszystkim zbyt mała liczba szpitali i lekarzy. Centrum propagowania leczenia środkami homeopatycznymi stanowiły niewątpliwie wielkie miasta imperium, lecz zapotrzebowanie na leczenie tego typu objęło cały kraj. Dla wielu mieszkańców Rosji była jedyną dostępną formą leczenia, ale czy zawsze skuteczną? W świetle współczesnych badań medycznych wiemy, że nie przynosi ona oczekiwanych rezultatów. Jednak homeopatia niewątpliwie znacząco zapisała się dziejach rozwoju rosyjskiej medycyny i do tej pory jest stosowana w państwie, o czym świadczy obecna regulacja prawna. Na terenie Rosji od 1995 r. zostało dozwolone stosowanie homeopatii w szpitalach i klinikach²², lecz mimo to nadal wzbudza wiele kontrowersji.

Bibliografia

Andrusiewicz A., *Cywilizacja rosyjska*, t. 2, Książka i Wiedza, Warszawa 2005.

²¹ E. Klimus, *Na pograniczu nauki i wyobraźni – XIX-wieczny fenomen hipnozy i magnetyzmu w społeczeństwie polskim*, [w:] J. Kita, M. Korybut-Marciniak (red.), *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Moda i styl życia”*, Łódź-Olsztyn 2017, s. 189-199.

²² Приказ Минздравмедпрома РФ от 29.11.1995, № 335 „Об использовании метода гомеопатии в практическом здравоохранении”, http://www.lawrussia.ru/texts/legal_744/doc744a100x916.htm, [dostęp: 5.11.2017].

Jeszek J., *Homeopatia – doktryna kryzysów. Między przełomami w nauce i przemianami społecznymi*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2012.

Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Moda i styl życia”, J. Kita, M. Korybut-Marciniak (red.), Łódź-Olsztyn 2017.

Боянус К., *Гомеопатия в России*, Москва 1882, http://www.homeoint.ru/homeopathy/history/bojanus_history5.htm.

Боянус К., *Лечение крестьян в провинции*, „Врач – гомеопат” 1872, nr 8, http://specialist.homeopatica.ru/lecshenie_krest_yan_v_provinchi.

Долинский А., *Водобоязнь. Сведения о предохранительном специфическом против этой болезни средстве*, Санкт-Петербург 1884.

Ильин А., *Православна ли гомеопатия?*, <http://novogolutvin.ru/obedience/med/articles/gomeo.html?xsl:print=1>.

Ковалева О.Б., *Из истории гомеопатических обществ Санкт-Петербурга*, „Гомеопатия и фитотерапия” 2015, nr 1.

Лихтшангоф А.З., *Роль обществ врачей-гомеопатов и последователей гомеопатии в развитии гомеопатической медицины в дореволюционной России*, „Педиатр” 2012, t. 3, nr 3.

Патудин А.В., Мищенко В.С., *Летопись российской гомеопатии (1824–1995)*, Российское гомеопатическое общество, Москва 2015.

Песонина С.П., Васильев Ю.В., *Гомеопатия: история и современность*, „Фармацевтические производители” 2001, nr 3 (17), http://www.farosplus.ru/index.htm?/fp/fp_3_17/fp_3_17.htm.

По поводу холеры. Материалы для истории гомеопатии в России, „Журнал гомеопатического лечения” 1865, R. 3, nr 6.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, t. 8, nr 6447, Тип. II, Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, Санкт-Петербург 1834.

Приказ Минздравмедпрома РФ от 29.11.1995, № 335 „Об использовании метода гомеопатии в практическом здравоохранении”, http://www.lawrussia.ru/texts/legal_744/doc744a100x916.htm.

Устав С-Петербургского Общества Последователей Гомеопатии, Санкт-Петербург 1881.

Юбилейный земский сборник [1864-1914], Б.Б. Веселовски, З.Г. Френкель (red.), Тип. Шумахера и Б. Брукера, Санкт-Петербург 1914.

ODSŁONY FANTASTYCZNOŚCI W *LITERACH* TOMASZA RÓŻYCKIEGO

Litery to dziesiąta książka poetycka w dorobku twórczym Tomasza Różyckiego. O obecności kunsztownej poetyki nowego klasycyzmu i wysokich walorach artystycznych tego zbioru świadczy nominacja do V edycji Nagrody im. Wisławy Szymborskiej. Opolski poeta od jedenastu lat pozostaje wierny swoistej obsesji arytmetycznej, która przejawia się w upodobaniu do dwucyfrowych liczb o tych samych znakach w porządku rosnącym. Tym sposobem najnowszy tom Różyckiego zawiera 99 utworów pogrupowanych w trzy osobne cykle: *Teoria próżni*, *Trzecia planeta*, *Lato z muzyką*. W skład wcześniejszego tomu, mowa o *Księdze obrotów*, wchodzi odpowiednio 88 wierszy, natomiast *Kolonie* tworzy 77 tekstów wierszowanych. Poeta na spotkaniu autorskim z Jackiem Podsiadłą podczas Opolskiej Jesieni Literackiej w 2016 r. otwarcie wyznał, że taką strategię publikacyjną motywuje jedynie umiłowaniem ładu kompozycyjnego i harmonii, odzegnując się tym samym od podejrzeń o rzekomą fascynację numeryologią i ezoteryką. Nie bez powodu wzmiankuje się o liczbie liryków składających się na tę publikację. Wielość bowiem okazuje się tożsama z ich mozaikową różnorodnością. Krytycy, którzy dokonali rekonstruksu i wstępnych ocen zawartości tejże książki poetyckiej, akcentowali przede wszystkim występowanie obok siebie różnych motywów, wątków i tematów.

Skrótowy, pobieżny przegląd pierwszych krytycznych rozpoznawń umożliwi nam wytyczenie mało wyeksploatowanej niszy w refleksji nad nowymi tekstami Różyckiego. Rafał Rżany w swej recenzji poświęconej *Literom* jako dominantę wymienia problematykę transcendentálną oraz miłosną². Z kolei Bartosz Suwiński skupia się na przedstawieniach przyrody, pisząc o momentach spędzonych na łonie natury, na spacerach, podczas których bohater wierszy znajduje wytchnienie³. Mateusz Wabik zauważa natomiast, że w omawianym

¹ mgr Elżbieta Pietluch, Uniwersytet Opolski, e-mail: elzbietapietluch@gmail.com

² R. Rżany, *Skoro jest miłość*, „Nowe Książki” 2017, nr 1, s. 10-11.

³ B. Suwiński, *Niech się układają jak najlepiej*, „Zeszyty Literackie” 2017, nr 1, s. 236-238.

tomie pojawiają się tematy o zabarwieniu politycznym i historycznym⁴. Zgodność z poczynioną konstatacją wykazują ustalenia Magdaleny Grot-Piotrowskiej⁵, która pisze: „Różyci dość odważnie i chyba najdosadniej w swojej poetyckiej karierze formułuje postulaty i diagnozy dotyczące współczesności”. Niemniej jednak tę obserwację należy uzupełnić, bo wyartykułowanie własnych zapatrywań przez autora *Vaterlandu* na bieżące problemy społeczno-polityczne dokonuje się w fantastycznym anturażu, co przesądza o konieczności wkroczenia w sferę irrealności.

Skoncentrujmy się tymczasem na odsłonach fantastyczności w najnowszych utworach autora *Księgi obrotów*, wyodrębniając grupę poetyckich postscriptów, odezw do rzeczywistości społecznej. Na przykład w wierszu *Lawina* sygnalizującym problem uchodźstwa pojawiają się przetworzone motywy mitologiczne, zaś nawoływanie o pamięć o Szoa w wierszu *Wiatr* wymaga oddalenia się od polskiego dyskursu o Zagładzie i spoglądania na Europę z perspektywy sztucznego satelity na orbicie wokółziemskiej. Zatrzymajmy się dłużej przy innym utworze o lapidarnym tytule *Kryzys czytelnictwa polskiego*, który wymaga bardziej drobiazgowych analiz. Akcja tego utworu została osadzona w świecie możliwym, chociaż jego rudymenty tkwią w debacie prowadzonej przez ludzi nauki i kultury nad potrzebą krzewienia nawyków lekturowych wśród licznych mas polskiego społeczeństwa, po corocznym ogłoszeniu raportu Biblioteki Narodowej o stanie czytelnictwa Polaków. W artykułach prasowych, programach telewizyjnych i audycjach radiowych dochodzi wówczas do prezentacji najbardziej zatrważających wyników badań przeprowadzonych na próbie co najmniej trzech tysięcy respondentów, które najczęściej sprowadzają się do ukazania procentowej dysproporcji między czytelnikami a stroniącymi od literatury. Zatem o konieczności wdrażania niekonwencjonalnych metod i środków, aby zachęcić nieczytających do sięgnięcia po książkę, usilnie przekonują nawet środowiska bibliotekarzy, wydawców, literatów, których to pojedyncze głosy, składające się jednakowoż na chór orędowników czytania, utrwaliła Agata Diduszko-Zydlowska we współpracy z Katarzyną Tubylewicz w zbiorze wywiadów *Szwecja czyta. Polska czyta*⁶. Różyc-

⁴ M. Wabik, *Magia i wyobrażenia*, „Wyspa” 2016, nr 4, s. 153.

⁵ M. Grot-Piotrowska, *Tygiel liter(acki)*, „Fa-Art.” 2016, nr 4, s. 155.

⁶ Zob. *Szwecja czyta. Polska czyta*, A. Diduszko-Zydlowska, K. Tubylewicz (red.), Warszawa 2015.

ki nie wtórował tym zbiorowym lamentom, można powiedzieć, że wręcz zdystansował się do medialnych nawoływań o ratunek dla chwiejnej pozycji literatury we współczesnym świecie, co idzie łatwo wynioskować na podstawie odpowiedzi, jakich udzielał dziennikarzom na pytania dotyczące dzisiejszej kultury książki, kondycji polskiego czytelnictwa, a nawet przesylenia rynku wydawniczego literaturą adresowaną do masowego odbiorcy. Trzy lata temu opolski poeta z właściwą sobie dezynwolturą podzielił się z Dorotą Wodecką bardzo śmiałym, lecz zarazem absurdalnym i nierealnym do wcielenia pomysłem, mogącym co więcej wprawić niejednego czytelnika w konfuzję i skłonić do refleksji: „Nie wszystko, co zostało wydrukowane jako książka, jest równie istotne. Kiedy słyszę, jak wydawnictwo chwali się wzrostem sprzedaży książek, chciałbym wiedzieć, jakie tytuły sprzedaje. Bo może głównie produkty rozrywkowe? Wiem, stawka jest duża – może jeśli zachęcimy kogoś, żeby w ogóle zechciał sięgnąć po jakąkolwiek książkę raz w życiu, to znajdzie w tym przyjemność, a może i sens. Szczerze mówiąc, ja bym zakazał czytania. Wtedy okazałoby się, czy to jest dla ludzi ważne, czy nie”⁷.

Różycki jest znany z tego, że niepochlebnie wyraża się o głośnych akcjach promujących czytelnictwo. Szczególnie kampanię społeczną sprzed pięciu lat pt. „Nie czytasz? Nie idę z tobą do łóżka” poddał on negatywnej ocenie za fetyszizowanie czytania i operowanie chwytną retoryką obrazu. Nie dziwi więc fakt, że ciągle powracające w wywiadach pytania o partycypację w propagowaniu obcowania z literaturą znalazły odbicie w najdłuższym spośród wszystkich zgromadzonych w tym tomie wierszu pt. *Kryzys czytelnictwa polskiego*. Za pomocą przewrotnej wyobraźni poetyckiej wykreowano sfabularyzowaną sytuację liryczną, która znacząco odbiega od wszelkich reguł prawdopodobieństwa i referencyjnej zdarzalności. Głównym bohaterem utworu jest bowiem przybywający na spotkanie z autorami Czytelnik – pisany dużą literą jakoby dla podkreślenia wyjątkowości jego pasji, zainteresowań, wyborów życiowych. Fantastyczność ujawnia się już w pierwszej strofie. Na samym początku zarysowano pokrótce okoliczności owego spotkania oraz wymieniono główne postaci biorące w nim udział.

Oddajmy więc głos narratorowi, który dokonuje swoistej epizacji poetyckiego przedstawienia: „Tymczasem w auli spotkanie

⁷ *Piszę, więc jestem nieśmiertelny*, z T. Różyckim rozm. przepr. D. Wodecka, „Gazeta Wyborcza” 2013, nr 297, s. 38-39.

z Czytelnikiem, na sali sami autorzy książek, dla niektórych zabrakło miejsc siedzących. Wreszcie wchodzi nieco spóźniony, chwiejnym krokiem. Łyknął sobie jednego dla kurażu w garderobie. Brawa i flesze, transmisja na żywo”⁸. Trudno nie dostrzec, iż dramaturgia spotkania polega na celowym odwróceniu skonwencjonalizowanych ról dla uzyskania dość nieoczekiwanego efektu, skoro to Czytelnikowi właśnie przypadła w udziale rola niecierpliwie wyczekiwanego gościa przez rzesze pisarzy. W tejże optyce zwięzła charakterystyka Czytelnika nasuwa skojarzenia ze stereotypami narosłymi wokół ludzi pióra, wedle których alkohol pomaga przełamać literatom nieśmiałość w trakcie wystąpień publicznych. Bohater ten bynajmniej nie naśladuje zachowań pisarzy, tylko automatycznie przejmuje ich sposób bycia, trwale wpłatając go w swój tekstowy status ontologiczny. Czytelnik wśród zgromadzonego audytorium cieszy się estymą porównywalną do tej, którą zyskują celebryci w otoczeniu fanów, o czym może świadczyć ciąg zastosowanych w utworze metonimii (brawa, flesze, transmisja na żywo) odsyłających bezpośrednio do wykreowanego przez przekaz telewizyjny blichtru. Wizja snuta przez poetę ma zatem stabilne zakotwiczenie w porządku spotkania autorskiego, lecz odchyleniem od ogólnie przyjętych norm jest zamiana ról. W tym ujęciu autorzy reprezentują fandum, a Czytelnik natomiast wykonuje gesty i wypowiada kwestie znamienne dla osób, które zdobyły ogromną popularność: „Tournée trwa drugi tydzień, Czytelnik dyskretnie ociera pot z czoła. Przed nim kolejka pisarzy po autograf, każdy ze swoją książką. Niektórzy są natrętni, a on przecież jeden” i w innym miejscu: „Gdyby nie honoraria i setki fanek – żartuje – dawno bym to rzucił”⁹. Poeta zaprojektował absurdalną i shiperbolizowaną sytuację, wzbogacając ją o realistyczne szczegóły, znane odbiorcy atrybuty z przestrzeni codzienności – wszak świat możliwy powstaje w relacji ze światem aktualnym. Warto w tym miejscu zastanowić się, jakie faktycznie za tym stoją pobudki. Trudno bowiem oprzeć się wrażeniu, że opolski literat podejmuje w tak zawoalowany sposób krytykę coraz powszechniejszych działań *self-publishingowych* oraz branży wydawniczej ukierunkowanej jedynie na nieustanne promowanie nowych tytułów. Bez wątpienia ta książkowa nadprodukcja uruchamia marketingowe mechanizmy walki o zainteresowanie potencjalnego adresata, przytłoczonego nadmiarem pro-

⁸ T. Różycki, *Kryzys czytelnictwa polskiego*, [w:] idem, *Litery*, Kraków 2016, s. 22.

⁹ Ibidem, s. 23.

pozycji. Z jednej strony ostentacyjne zabieganie o uwagę odbiorcy lokuje się jak na razie w sferze twórczej fantazji, zmyślenia, z drugiej jednak dostrzega się (choćby na portalach społecznościowych) próby zmierzające do skrócenia dystansu autora w relacji z czytelnikami. Ich opinie nie pozostają pisarzom obojętne, przeto obficie korzysta się w blurbach na książkowych okładkach z amatorskich fragmentów omówień, recenzji. Można zatem odnieść wrażenie, że przesłanie wiersza Różyckiego zmierza ku zobrazowaniu na planie hiperbolicznym, do czego mogłoby doprowadzić kurczenie się społeczności pasjonatów czytania i związany z tym zjawiskiem wzrost znaczenia czytelnika w oczach pisarzy i wydawców – w formie ironicznej przestrogi na przyszłość.

Drugim pozwalającym się tematycznie wyodrębnić, ważnym utworem będzie *Trzecie millenium*. Już sam tytuł narzuca futurystyczne ramy dla rozwijanej w tekście światotwórczej wizji o pozornie katastroficznej wymowie. Podmiot zbiorowy zgodnie relacjonuje, jak wygląda miejska codzienność, wykorzystując przy tym leksykę przywołującą natychmiastowe skojarzenia z futurystyczną baśnią: „Żyjemy w dzikich czasach/ po naszych ulicach poruszają się piekielne maszyny/emituje zgrzyt dym i siarkę/po niebie latają ogniste ptaki/porywające ludzi. Przeglądamy się w magicznych zwierciadłach/ które mówią jesteś najpiękniejszą osobą/wiem o tobie wszystko/ jestem z tobą/ jestem tobą”¹⁰. „Dzikość” konotuje anarchię, zaburzenia w stosunkach społecznych, upadek tradycyjnych form państwowości. A co się zaś tyczy infernalnej rekwizytorni i fruujących monstrów, to implikują one przestrzeń nieprzyjazną ludzkości, sferę bezpośredniego zagrożenia utraty życia. Tym niemniej wzmianka o czyhających na człowieka niebezpieczeństwach w tej kalejdoskopowej sekwencji obrazów jest odsyłaczem do wszechogarniającej technologicznej iluzji, która namacalnie zawłaszcza czasoprzestrzeń. Atrapy nie wzbudzają strachu, bo jak inaczej wytłumaczyć obojętność człowieka z przyszłości wobec piekielnych maszyn i ognistych ptaków porywających ludzi? Pojawiające się w dalszych passusach „magiczne zwierciadła”, „wielkie katedry ozdobione na podobieństwo raju”, „jaskinie, na których ścianach wyświetla się koszmary”¹¹ to elementy o proveniencji baśniowej, powstałe na użytek rozwiniętych technologii immersyjnych, tworzących interakcyjne

¹⁰ Ibidem, s. 14.

¹¹ T. Różycki, op. cit., s. 14.

obszar hiperrealności i symulacji. W sukurs tym założeniom interpretacyjnym przychodzą jeszcze inne wersy: „to nie my to oni udają setki razy umieranie” czy „czasem któreś z nas wyrusza na obrzeża miasta żeby walczyć z potworem smokiem Minotaurem w wykafelkowanym labiryncie”¹².

Można wobec tego wysnuć konkluzję, że poeta kreśli swoją wizję przyszłości w oparciu o cechy dystopijne – rozpad więzi międzyludzkich, identyczność zachowań, tendencje izolacyjne, całkowite wyparcie rzeczywistości przez nacierającą zewsząd wirtualność, która służy zaspokajaniu spektrum potrzeb. Jak pisał Jean Baudrillard w *Procesji symulaków*: „symulacja stawia pod znakiem zapytania różnicę między prawdziwym a fałszywym, między światem rzeczywistości a światem wyobraźni”¹³. W epoce symulaków następuje sukcesywne zacieranie granic pomiędzy tymi dwoma porządkami, a w wykładni posthumanistycznej te granice ulegną całkowitemu zatarciu, zniesieniu. Podążając więc śladem refleksji francuskiego socjologa, poetycka wariacja na temat przyszłości rozwija się na gruncie profetycznych narracji o końcu świata, który – mówiąc językiem Przemysław Czaplińskiego – skończy się w piekle ponowoczesności, więzienia zawężonego do ekranu, sieci, immanencji, cyfrowości, czasoprzestrzeni bez wymiaru¹⁴.

Osobne miejsce w tej książce poetyckiej zajmuje cykl utworów poświęcony postaci porucznika bądź pułkownika Anielewicza. To nie jedyny bohater fantastyczny, jakiego spotkać możemy w tekstach wierszowanych Różyckiego. W *Księdze obrotów* pojawia się bowiem enigmatyczny „facet, który właśnie kupił świat”¹⁵. Po dokonanej transakcji udaje się on na przechadzkę po obrzeżach amerykańskiej metropolii wystylizowanej na dantejskie kręgi piekielne, zatracą się w gwarze życia miejskiego, aż przybywa do poczekalni w szpitalu dziecięcym i doznaje dojmującego uczucia marazmu. W porównaniu z „Gościem, który właśnie kupił świat” tekstowa tożsamość Porucznika Anielewicza nie jest podporządkowana zasadzie spójności – choć

¹² Ibidem, s. 15.

¹³ J. Baudrillard, *Procesja symulaków*, przeł. T. Komendant, [w:] R. Nycz (red.), *Postmodernizm. Antologia przekładów*, Kraków 1996, s. 177.

¹⁴ P. Czapliński, *Symulakry i symulacja*, <http://wybocza.pl/1,75517,3158406.html>, [dostęp: 03.10.2017].

¹⁵ Zob. P. Żołądź, *Proteuszowy kształt „gościa, który kupił świat” w Księdze obrotów Tomasza Różyckiego*, [w:] A. Czabanowska-Wróbel, M. Marchaj (red.), *Wyobraźnia poetycka XXI wieku*, Kraków 2014, s. 43-55.

obraz podlega pewnym przeobrażeniom, to nie ewoluuje znacząco na przestrzeni kilku tekstów. Pierwsze interpretacje zmierzały ku odkryciu związków tej postaci z biografią Mordechaja Anielewicz, przywódcy powstania w getcie warszawskim. Różycki natomiast takim intuicyjnym tropom porównawczym stanowczo zaprzecza, uzasadniając swój wybór usankcjonowanymi religijnie wyobrażeniami anioła stróża. Jednak poeta nie sprecyzował, że posługuje się figurą anioła uwikłaną w rozmaite gry językowe i kody kulturowe. Jeśli by faktycznie wziąć pod uwagę sugerowany przez autora angelo-logiczny punkt odniesienia, to nie sposób nie zauważyć, że to stróżowanie jest czynnością dynamiczną, a zakres świadczonych przez stróża usług nie jest przypisany pojedynczemu człowiekowi.

Zadanie Anielewicz polega raczej na strzeżeniu i kompletowaniu zachowanych śladów po dawnych przestępstwach, spiskach, zniknięciach, bo jak czytamy w wierszu *Miara wszechrzeczy*: „Porucznik Anielewicz właśnie jest na tropie/kolejnych przemian: było się raz tym, raz owym,/ zostawiło się ślady, odciski, dowody/”¹⁶. Z jednej strony wyposażanie bohatera w tytuły nadawane wyższym rangą żołnierzom nasuwa na myśl wykonywanie pracy szpiegowskiej na potrzeby wywiadu wojskowego. Z drugiej jednak w języku potocznym mianem „czarnego anioła stróża” określało się niegdyś pracowników Służby Bezpieczeństwa, toteż bycie stróżem prawa w tym negatywnym kontekście znaczeniowym staje się uchwytnie w tekście *Bank gniewu*: „Porucznik Anielewicz tropi dywersantów/ zboczeńców, spekulantów/ Już na nic edukacja, gdy wrogowie są wokół,/ jedynie inżynieria, tylko regularne/ zastrzyki i meldunki”¹⁷. Kolejny utwór *Gorzelnia* opowiada o awansie pułkownika z porucznika wskutek pomyślnie przeprowadzonej akcji – przyłapania przez stróża prawa winnych na gorącym uczynku (jeśli można tylko posłużyć się takim frazeologizmem) zamiast zapobiegania złym uczynom – co stanowiłoby domenę anioła stróża. Należy przy tym dodać, że dla spotęgowania efektu asocjacyjnego Różycki posługuje się kolokacjami charakterystycznymi dla nowomowy biurokratycznej rodem ze sprawozdań i raportów organów bezpieczeństwa. Wreszcie z dwóch ostatnich, sąsiadujących ze sobą w zbiorze wierszy *Ślad się urywa* i *Otwarte*, można dowiedzieć się czegoś więcej o przedmiocie prowadzonego przez Anielewicz śledztwa: „Poruczniku, melduję, że ślad

¹⁶ T. Różycki, op. cit., s. 31.

¹⁷ Ibidem, s. 66.

się urywa/ w koniczynie nad rzeką, ćwiartka pomarańczy/ i wygnieciona trawa w kształcie litery es zet/ obróconych ku sobie. Dodatkowo akcent,/ u góry, ślad po czaszkach?"¹⁸. Na podstawie złożonej bohaterowi przez podwładnego relacji wydawać by się mogło, że mowa jest o miejscu zbrodni niżli o tajemnym miejscu schadzek kochanków w ustronnych okolicznościach przyrody. Układ ciał niejednoznacznie wskazuje na to, że mogło dojść do spotkania dwojga zakochanych ludzi. Przytoczone wersety uwypuklają zatem paralele z wierszem otwierającym tom *Litery – Łqkq*, w którym Różycki budował odpowiedni nastrój dla romantycznych spotkań na łonie natury za pośrednictwem sugestywnych detali: odorującego zapachu akcji i wygniecionej trawy. W tym układzie poetyckich obrazów nie dziwi zatem końcowa mowa obronna Anielewicza skierowana wobec miłości. Rola apologety przypadłaby w udziale Kupidynowi, którego w sztuce ukazywano najczęściej jako skrzydlatego młodzieńca. Stąd popularne przedstawienie malarskie skutkować może anielskimi asocjacjami, a poeta świadomie do tej figury nawiązuje, choć nie czyni tego bezpośrednio.

Na podstawie przybliżonego materiału egzemplifikacyjnego fantastyczność w książce poetyckiej *Litery* uobecnia się na co najmniej trzy sposoby. Pierwszy z wyszczególnionych polega na kreowaniu światów możliwych, z perspektywy których można wypowiadać się bezpiecznie o bieżących sprawach społeczno-politycznych. Drugi sposób wiąże się w wysokim stopniu z tendencjami światotwórczymi dla wyrażenia lęku o losy ludzkości i świata w przyszłości poprzez ekspansję cudów technologicznych. Z kolei trzeci polega na skonstruowaniu osobnej postaci, obdarzonej cechami wykazującymi znaczne podobieństwo z różnymi realizacjami wizerunku anioła w kulturze. Wszak zdolność do snucia fantastycznych wizji nie jest imaginacji Różyckiego obca, tyle że prędzej jego *imaginarium* było zorientowane przeszłościowo i obejmowało terytoria poecie najbliższe nie tylko na planie przestrzennym, bo i duchowym: dom, miasto i jego peryferie, a także utracone ziemie przodków.

Przypomnijmy w gwoili wyjaśnienia, że w poemacie heroikomicznym pt. *Dwanaście stacji* jedynie za sprawą wyobraźni twórczej odbywa się podróż przez kolejowy labirynt na nieodżałowane Kresy w towarzystwie zmarłych członków fantasmagorycznego klanu. W onirycznej powieści *Bestiarium* ukazanie życia w zatopionym mie-

¹⁸ Ibidem, s. 114.

ście pociągnęło za sobą konsekwentne uruchomienie poetyki marzenia sennego w katastroficznej optyce.

W *Literach* załączków fantazjotwórczych należy dopatrywać się w teraźniejszych problemach o globalnej skali (masowy spadek zainteresowania zadrukowanym *verbum*, cyberdominacja w kulturze), a prognozowane zagrożenia w omówionych utworach zostały ulokowane w specjalnie zaprojektowanej w tym celu czasoprzestrzeni lirycznej przez *imaginautę*¹⁹ o wizjonerskich predyspozycjach.

Bibliografia

Baudrillard J., *Procesja symulaków*, przeł. T. Komendant, [w:] R. Nycz (red.), *Postmodernizm. Antologia przekładów*, Wydawnictwo Baran i Suszczyński, Kraków 1996.

Czapliński P., *Symulakry i symulacja*, <http://wyborcza.pl/1,75517,3158406.html>.

Grot-Piotrowska M., *Tygiel liter(acki)*, „Fa-Art.” 2016, nr 4, s. 154-158.

Jarzyna A., *Imaginauci. Pismo wyobraźni w poezji Bolesława Leśmiana, Józefa Czechowicza, Krzysztofa Kamila Baczyńskiego, Tadeusza Nowaka*, Wydawnictwo Universitas, Łódź-Kraków 2017.

Piszę, więc jestem nieśmiertelny, z T. Różyckim rozm. przepr. D. Wodecka, „Gazeta Wyborcza” 2013, nr 297, s. 38-39.

Różycki T., *Litery*, Wydawnictwo A5, Kraków 2016.

Rżany R., *Skoro jest miłość*, „Nowe Książki” 2017, nr 1, s. 10-11.

Suwiński B., *Niech się układają jak najlepiej*, „Zeszyty Literackie” 2017, nr 1, s. 236-238.

Szwecja czyta. Polska czyta, A. Diduszek-Zyglewska, K. Tubylewicz (red.), Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2015.

Wabik M., *Magia i wyobraźnia*, „Wyspa” 2016, nr 4, s. 153-154.

Żołądz P., *Proteuszowy kształt „gościa, który kupił świat” w Księdze obrotów Tomasza Różyckiego*, [w:] A. Czabanowska-Wróbel, M. Marchaj (red.), *Wyobraźnia poetycka XXI wieku*, Wydawnictwo Universitas, Kraków 2014.

¹⁹ Niniejsza kategoria pojęcia została wprowadzona przez Anitę Jarzynę jako uzupełnienie Słownika Terminów Literackich, jako że na gruncie polskiego literaturoznawstwa nie ma odpowiednika dla rosyjskiego imażynizmu, angielskiego i amerykańskiego imagizmu (imażyzmu). Zdaniem badaczki imaginauci są poetami, którzy w utworach powołują rzeczywistość będącą przestrzenią działania pisma wyobraźni. A. Jarzyna, *Imaginauci. Pismo wyobraźni w poezji Bolesława Leśmiana, Józefa Czechowicza, Krzysztofa Kamila Baczyńskiego, Tadeusza Nowaka*, Łódź-Kraków 2017, s. 25-28.

**COLLECTING PROJECTS I DOCUMENTATION STRATEGIES
JAKO JEDNE Z ANGLOSASKICH METOD SELEKCJI ARCHIWALNEJ**

Żyjemy w czasach, kiedy archiwa przestały być instytucjami, które interesowały jedynie historyków. Przemiana w tym polu dzieje się na naszych oczach. Użytkownicy zadają coraz bardziej zróżnicowane pytania oraz reprezentują coraz liczniejsze profesje. W historiografii również uległy zmianie tendencje naukowe i historycy pozbyli się ograniczającego fetyszu daty i przypisywanego do niej wydarzenia. Starają się ujmować swoje badania w oryginalne i interesujące ramy. W związku z tym przed instytucją statutowo powołaną do gromadzenia, ewidencjonowania, opracowywania, przechowywania i udostępniania materiałów archiwalnych stawia się coraz większe wymagania, a ich użytkownicy zgłaszają coraz bardziej zróżnicowane zapytania informacyjne. Z drugiej jednak strony, przez prawie 70 lat nie straciły na aktualności słowa Gustawa Kaleńskiego, który twierdził, że nie ma „[...] na świecie państwa tak bogatego, aby mogło pozwolić sobie na zbudowanie gmachów, które byłyby w stanie pomieścić wszystkie akta bez wyjątku [...]”². Należy więc przyglądać się inicjatywom, których efekty mogą być równie wartościowe, co działalność archiwów. Mowa tu działalności dokumentacyjnej na rodzimym polu oraz *collecting projects* i *documentation strategies* w kręgu nauki anglosaskiej.

Zamysłem autora jest zwrócenie uwagi na tekst, który jako pierwszy w Polsce podejmował tematykę projektów zagranicznych. O zaletach rozwiązań anglosaskich wypowiedzieli się Robert Degen oraz Marlena Jabłońska z w artykule pt. *Collecting projects i documentation strategies jako narzędzia kształtowania zasobu archiwalnego i budowania wizerunku archiwów*. Zdaniem autorów „powszechniejsze wykorzystanie *collecting projects* i *documentation strategies* może pozwolić na zachowanie materiałów bardziej różnorodnej proveniencji i zawierających informacje o bardziej indywidualnym charak-

¹ mgr Marcin Smoczyński, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, e-mail: marcin.smoczynski@wp.pl

² G. Kaleński, *Brakowanie akt*, Warszawa 1935, s. 17.

terze”³. Obydwoje uważają także, że instytucje prowadzące tego typu działalność będą stanowić coraz ważniejszy punkt na mapie poszukiwań dla historyków dziejów najnowszych.

Charakterystyka i przykłady *collecting projects*

Założenia *collecting projects* zostały wyłożone w podręczniku *Keeping Archives* przez Barbarę Reed, starszego wykładowcę największego australijskiego ośrodka akademickiego – Monash University w Melbourne. Esencją projektu powinno być założenie, że pewne zdarzenie lub problem nie zostały odpowiednio udokumentowane. Ze swojej definicji *collecting project*⁴ jest jasno określonym planem zgromadzenia istniejącej już dokumentacji, która zawiera informacje o zjawiskach, wydarzeniach historycznych lub procesach. Zebrany materiał może być przechowywany w jednym lub kilku repozytoriach, co sugeruje możliwość kooperacji wielu instytucji w jednym projekcie. *Collecting projects* zwykle dotyczą zakończonych wydarzeń o określonych ramach chronologicznych i terytorialnych, które są łatwe do zdefiniowania⁵. Jest to niewątpliwie złożony proces wymagający zarówno zasobów ludzkich, jak i finansowych, choć nie jest specjalnie skomplikowany. Działą się tu etapowo, pierwszym z nich jest oczywiście wybranie interesującego inicjatorów projektu wydarzenia, procesu lub zjawiska. Realizatorom projektu powinna przyświecać idea udokumentowania tego, co z jakichś powodów mogło nie zostać dostatecznie zabezpieczone w archiwum. Drugi etap pracy powinna stanowić kompleksowa kwerenda archiwalna, biblioteczna i muzealna oraz zbudowanie sieci kontaktów z potencjalnymi donatorami dokumentacji. Towarzyszyć temu powinna akcja promocyjno-informacyjna prowadzona tak, by dotrzeć do jak największej liczby

³ R. Degen, M. Jabłońska, *Collecting projects i documentation strategies jako narzędzia kształtowania zasobu archiwalnego i budowania wizerunku archiwów*, [w:] T. Czarnot, M. Konstankiewicz (red.), *Archiwa organizacji pozarządowych w Polsce*, Warszawa 2015, s. 173.

⁴ Jest to nazwa trudna w translacji na język polski. Nie mamy odpowiednika słowa *collecting*, ciężko też uchwycić wskazanie na długofalowość procesu. Jedyłą propozycją może być mało zgrabna forma „projekt kolekcjonerski”.

⁵ B. Reed, *Appraisal and Disposal*, [w:] J. Ellis (red.), *Keeping Archives*, Melbourne 1991, s. 196.

instytucji oraz osób prywatnych, które mogłyby wzbogacić kolekcję. W ten sposób buduje się jak największe przedpole archiwalne⁶.

Przykładem *collecting project* może być *Collecting Memories: Oral Histories of American Folklorists* prowadzony wspólnie przez *American Folklore Society* oraz *Utah State University's Special Collections and Archives*. Inicjatorem projektu jest Randy Williams z Uniwersytetu w Utah. Jego głównym celem jest zachowanie i rozpowszechnienie wspomnień (poprzez wykonanie nagrań) oraz dokumentacji (zebranie zdjęć i materiałów powiązanych: osobiste dokumenty, pamiętniki, dzienniki, etc.) amerykańskich folklorystów. Projekt ma za zadanie zobrazować zmiany, które zaszły w polu badań historii folkloru w ciągu XX w. Koordynatorzy jasno określili grupy docelowe. Wskazali tu uczonych z ośrodków akademickich oraz prowadzących „ważne” projekty pracy w terenie. Zaproszono także członków *American Folklore Society* oraz regionalne stowarzyszenia tego typu. Zebrana dokumentacja ma być przechowywana na Uniwersytecie w Utah⁷. Obiektem zainteresowania projektu jest więc działalność amerykańskich folklorystów wieku XX, zaproszono ich do przekazywania swoich spuścizn (lub ich części) oraz wspomnień. Nie opublikowano niestety chociażby wstępnych wyników projektu, jednak wszystko wskazuje na to, że nie został on jeszcze zakończony⁸.

Kolejnym projektem, któremu warto się przyjrzeć jest *Human Rights Internet Documentation Collection Project*. Został zapoczątkowany w 1979 r. przez organizację *Human Rights Internet*, która od 1985 do 1990 r. była związana z Wydziałem Prawa Uniwersytetu Harvarda. W 1990 r. przeniosła się do Ottawy i początkowo działała we współpracy z tamtejszym uniwersytetem. Od 1994 r. *Human Rights Internet* jest całkowicie samodzielną organizacją posiadającą siedzibę w stolicy Kanady, jednak co ciekawe, pozwala swoim pracownikom wykonywać zadania z własnych domów⁹.

Zadaniem, które postawili przed sobą autorzy projektu jest gromadzenie, opracowanie oraz indeksowanie dokumentacji dotyczącej praw człowieka dostarczanej przez organizacje pozarządowe

⁶ Proces ten bardziej szczegółowo został opisany w cytowanym we wstępie artykule R. Degena oraz M. Jabłońskiej.

⁷ *AFS-Utah State University "Collecting Memories: Oral Histories of American Folklorists" Project*, <http://www.afsnet.org/?page=OralHistory>, [dostęp: 10.10.2017].

⁸ Stan na X 2017 r.

⁹ *History*, <http://www.hri.ca/about/history/>, [dostęp: 10.10.2017].

z całego świata. Zebrane materiały dotyczą w szerokim zakresie zagadnień praw człowieka: praw ludności autochtonicznej różnych terenów, uchodźców, kobiet, zjawiska wykorzystywania dzieci do pracy, wolności wypowiedzi, zrzeszania się, zgromadzeń i sumienia. Znajduje się tu także dokumentacja z zakresu zniesienia tortur, zabójstw politycznych, zaginięć, niewolnictwa i ludobójstwa, związana z losem więźniów politycznych, praworządności i sprawiedliwości procesów sądowych, prawa do udziału w życiu politycznym i samostanowienia oraz prawa do zapewnienia podstawowych potrzeb człowieka. Donatorzy-organizacje pozarządowe przesyłają zróżnicowaną dokumentację: część z nich jest uniwersalna w swoim zakresie, inna dotyczy kwestii praw człowieka w poszczególnych regionach świata: Afryce, Azji i Pacyfiku, Bliskim Wschodzie, Ameryce Łacińskiej, Ameryce Północnej oraz Europie.

Dotychczas zebrano dokumentację od ponad 687 twórców z całego świata (w tym nieistniejącej od 1987 r. organizacji polskiej - *Poland Watch Center*). Kolekcja publikowana jest na bieżąco online. Ostatni dopływ stanowią dokumenty otrzymane w 2017 roku¹⁰.

Kolejną ilustracją *collecting project* jest *Jewish Buffalo Archives Project's Collections* prowadzony przez archiwum Uniwersytetu w Buffalo od 1980 r. Obiektem zainteresowania są tu materiały dotyczące lokalnej społeczności żydowskiej, jej wyróżniających się przedstawicieli oraz synagog, a także studia na temat syjonizmu profesora Selig Adlera. W zbiorze znajdują się także dokumenty z kolekcji rabinu Izaaka Kleina. Jako najbardziej cenne materiały wskazuje się kolekcję zdjęć dokumentującą życie żydowskie w mieście od 1910 do 1940 r., nagrane wspomnienia członków tej mniejszości religijnej oraz akta organizacji: *Soviet Jewry Movement*, *Jewish Community Center*, *National Council of Jewish Women* oraz *Bureau of Jewish Education*¹¹.

Godny zauważenia jest fakt, że amerykańscy studenci archiwistyki nauczani są praktycznego (choć w niezbyt rozbudowanym zakresie) przeprowadzania *collecting project*. W programie Uniwersytetu w Utah znajduje się instrukcja dotycząca przeprowadzenia wła-

¹⁰ *Human Rights Documents*, <http://hrd.idcpublishers.info/hrd/>, [dostęp: 10.10.2017]; *Background*, <http://hrd.idcpublishers.info/hrd/background.html>, [dostęp: 10.10.2017].

¹¹ *Jewish Buffalo Archives Project's Collections*, <http://library.buffalo.edu/archives/jbap/archival-collections/>, [dostęp: 10.11.2015].

snego projektu. Studenci zobligowani są do wybrania interesującego ich tematu (konkretna grupa zawodowa, etniczna, folklorystyczna) lub zjawiska (tutaj wskazano m.in. legendy, zwyczaje, muzykę ludową oraz wierzenia). Minimalna liczba zebranych dokumentów zależy od ich charakteru – nie mniej niż dwadzieścia pospolitych lub dziesięć unikalnych. Projekt powinien zostać opatrzony dokumentacją składającą się m.in. ze strony tytułowej, informacji o autorze (każdy pracuje samodzielnie), spisu treści, opisu tekstowego, listy elementów kolekcji oraz bibliografii¹². Jest to niewątpliwie interesująca oraz cenna forma edukacyjna, która pozwala studentom poznać *collecting project* od strony praktycznej, ale także zbudować w najmłodszym pokoleniu archiwistów świadomość o istnieniu możliwości prowadzenia tego typu inicjatyw.

Charakterystyka i przykłady *documentation strategies*

Terry Cook, profesor Uniwersytetu w Manitobie, wieloletni pracownik Biblioteki i Archiwum Kanady, określił *documentation strategy* jako „najważniejszy wkład Ameryki Północnej w narastającą debatę o teorii, strategiach i metodologii w archiwistyce”¹³. Od czasu swojego debiutu w latach 80. XX wieku, propozycja zastosowania takiej metody selekcji twórców i zachowywanie efektów ich pracy jest obiektem szerokiej dyskusji w kręgu archiwistów anglosaskich, pozyskując zarówno zwolenników, jak i przeciwników.

Koncepcja *documentation strategy*, czyli w prostej translacji strategii dokumentacyjnej została po raz pierwszy zaprezentowana w referatach Helen Samuels, Larry’ego Hackmana oraz Patricii Aronsson podczas sesji corocznego spotkania *Society of American Archivists* w 1984 r. Zgodnie z definicją opublikowaną przez Samuels *documentation strategy* to „plan zabezpieczenia narastającej dokumentacji dotyczącej danego tematu, zjawiska, obszaru lub działalności (np. wpływu technologii na środowisko, działanie rządu stanu Nowy Jork, związki zawodowe w Nowym Jorku). Strategia ta jest zwykle planowana, promowana i realizowana przez stały system, na który składają się twórcy dokumentacji, jej późniejsi administratorzy

¹² *The Collecting Project*, <https://archives.usu.edu/folklo/guide/iiprojec.php>, [dostęp: 11.10.2017].

¹³ J. Marshall, *Documentation strategies in the twenty-first century?: rethinking institutional priorities and professional limitations*, „Archival Issues” 1998, vol. 23, no. 1, s. 59.

(w tym archiwiści) oraz użytkownicy. *Documentation strategy* jest prowadzona dzięki wspólnym wysiłkom wielu instytucji i osób, mających wpływ zarówno na tworzenie dokumentacji, jak i jej późniejsze opracowanie archiwalne. Strategia powinna opierać się na zmieniającym się trendom oraz opiniach¹⁴.

Po prawie dekadzie dyskusji na łamach literatury amerykańskiej, zamieszczono w słowniku specjalistycznym następującą definicję *documentation strategy*: „ciągłe, analityczne, planowe oraz promowane działanie realizowane wspólnie przez twórców, administratorów (w tym archiwistów), jak i użytkowników w celu zapewnienia zachowania narastającej dokumentacji na temat określonej działalności ludzkiej. Możliwe dzięki zastosowaniu metodyki archiwalnej, narzędzi selekcji, opracowaniu odpowiednich środków oraz powołaniu specjalnych instytucji archiwalnych. Kluczowe w tym działaniu są: dogłębna analiza dokumentowanego tematu, świadomość problematyki związanej z projektem i sformułowanie planu zbierania dokumentacji tak, by zabezpieczyć informacje o danej kwestii, działalności lub obszarze geograficznym”¹⁵. Strategia dokumentacyjna zakłada więc wybranie instytucji, od których będzie się przejmować wytwarzaną dokumentację, by następnie poddać ją opracowaniu, zabezpieczeniu oraz udostępnianiu zainteresowanym użytkownikom. Jest to zatem opracowanie kompleksowej procedury mającej na celu zachowanie narastających informacji na temat zjawiska, obszaru lub procesu.

Podobnie jak *collecting projects*, strategia dokumentacyjna jest działaniem wieloetapowym. Jest inicjowana przez osobę lub instytucję dla poprawienia stanu zachowania dokumentacji dotyczącej danego tematu. Placówka, która podejmuje taki wysiłek, nie musi być wcale repozytorium archiwalnym, a *spiritus movens* całej akcji nie musi być archiwista. Po identyfikacji tematu, należy przeprowadzić szeroką kwerendę archiwalną, muzealną oraz biblioteczną. Pozwala ona stwierdzić, czy zaproponowane zagadnienie rzeczywiście nie jest wystarczająco dokumentowane w istniejących już placówkach. Następnie rozpoczyna się badanie mające na celu lepsze poznanie zjawiska do udokumentowania oraz dostępu do dokumentacji na jego

¹⁴ H. Samuels, *Who Controls the Past*, „American Archivist” 1986, vol. 49, s. 115.

¹⁵ Na podstawie: R. Cox, *The Archival Documentation Strategy and Its Implications for the Appraisal of Architectural Records*, „American Archivist” 1996, vol. 59, s. 145-146.

temat i informacji o ew. twórcach. Niezbędne jest tu stosowanie różnych technik analitycznych, wiedza historyczna, ale także znajomość administracji. Na podstawie zdobytych wcześniej informacji o zjawisku (problemie, działalności, obszarze geograficznym) i świadomości problemów z zabezpieczeniem dokumentacji, można formułować cele oraz sposoby realizacji *documentation strategy*. Przez cały czas trwania projektu należy kłaść ogromny nacisk na współpracę między instytucjami oraz zachowywać świadomość, że dokumentacja może być rozporozszona pomiędzy różnymi twórcami, jak i nie stanowić ogółu jego wytworów – zaleca się więc zastosowanie metod selekcji. *Documentation strategy* jest systemem powiązanych ze sobą elementów: twórcy (np. parlamentarzyści, naukowcy, instytucje, osoby prywatne), użytkownicy (tutaj najłatwiej wskazać historyków, jednak grono użytkowników może być znacznie szersze) oraz „opiekunowie” dokumentacji (archiwiści, bibliotekarze, muzealnicy). Są to najważniejsze ogniwa strategii. Każdemu etapowi powstawania oraz późniejszego prowadzenia strategii dokumentacyjnej musi towarzyszyć kompleksowa akcja promocyjno-informacyjna. W toku nieprzerwanie trwającej dyskusji na temat metod selekcji archiwalnej oraz ograniczonych warunków lokalowych archiwów, taka działalność może być cennym rozszerzeniem oferty „tradycyjnych” placówek.

Bezpośrednim efektem zaprezentowania *documentation strategy* w archiwistyce amerykańskiej było utworzenie w późnych latach osiemdziesiątych dwuletniego projektu *National Historical Publications and Records Commission*. Był on świadomie wzorowany na strategii dokumentacyjnej i miał na celu poprawienie stanu zachowywania informacji na temat sześciu hrabstw stanu Nowy Jork. Do grupy koordynującej weszli historycy, bibliotekarze oraz archiwiści. Efektem ich pracy było sformułowanie 15 tematów reprezentujących większość aspektów działalności mieszkańców regionu. Projekt nie zakończył się sukcesem, jednak wniósł cenne informacje do – jak dotąd – istniejącej tylko w płaszczyźnie teoretycznej strategii dokumentacyjnej. Zauważono dzięki niemu, że najpilniej należy pracować nad materiałami dwudziestowiecznymi, szczególnie tymi z czasów II wojny światowej. Profesor Uniwersytetu w Pittsburghu, archiwista oraz uczestnik projektu Richard Cox, podsumował go następująco: „proces badania dokumentacji pomógł ocenić metody selekcji archi-

wów historycznych, otworzyć kanały komunikacyjne oraz zbudować most współpracy z archiwami oraz użytkownikami”¹⁶.

Jednym z przykładów *documentation strategy* może być prowadzona od 1953 r. działalność *ANU Archives of Business and Labour*, obecnie pod nazwą *Noel Butlin Archives Centre*. Obiektem zainteresowania centrum jest dokumentacja twórców australijskiego przemysłu na poziomie krajowym oraz regionalnym. Kierujący projektem za najciekawsze uważają akta takich firm jak: *Australian Agricultural Company* (działające do dziś najstarsze przedsiębiorstwo rolnicze w Australii, które wniosło istotny wkład w rozwój tamtejszej hodowli bydła oraz uprawy pszenicy), ale także firmy: *Dalgety Ltd*, *Burns Philp & Co Ltd*, *CSR Limited*, *Tooth & Co Ltd*, *state Stock Exchanges* and *Elder Smith & Co Ltd*. Kolekcja obejmuje publikacje zwłaszcza o charakterze efemerycznym, związane z polityką przemysłową Australii: gazety, czasopisma, magazyny pracownicze, raporty roczne i plakaty otrzymywane na bieżąco od instytucji, których dokumentacja jest objęta opieką. Najstarsze cymelia pochodzą z 1820 r.¹⁷

Noel Butlin Archives Centre w swojej strategii ujęło firmy przemysłu Australii i Pacyfiku, których dokumentacja może stanowić źródło do badań naukowych. Na przestrzeni lat wypracowano ściśle kryteria selekcji dokumentacji. Pierwszym z nich jest kryterium pochodzenia. Szczególnie chętnie przyjmuje się dokumenty od przedsiębiorstw znaczących w skali kraju (także prowadzących działalność międzynarodową), ogólnokrajowych organizacji zawodowych i przemysłowych, firm federalnych oraz osób ściśle związanych z biznesem i ruchem robotniczym. NBAC wychodzi ze słusznego założenia, że jeżeli dokumentacja ma być przechowywana długoterminowo, to jej wartość informacyjna powinna być ciągła i to jest drugie kryterium selekcji. Dokumentację ocenia się w odniesieniu do celów m.in. administracyjnych, finansowych, prawnych, kulturalnych. Bierze się pod uwagę ochronę praw i interesów wytwórcy, jego pracowników, klientów oraz użyteczność do badań społecznych¹⁸.

Powyższą strategię dokumentacyjną określić można jako wzorcową. Instytucja zaprasza wszystkich do kontaktu oraz jasno

¹⁶ H. Samuels, op. cit., s. 65-66.

¹⁷ *Companies*, <http://archives.anu.edu.au/collections/organisations>, [dostęp: 13.10.2017].

¹⁸ *Collecting Policy*, <http://archives.anu.edu.au/collections/transferring-records-to-the-noel-butlin-archives-centre/collecting-policy>, [dostęp: 18.10.2017].

określa swoją politykę i wymagania co do charakteru dokumentacji. Nie ogranicza wytwórców odnośnie nośników oraz formatów, zasad przyszłego udostępniania. Jest zainteresowana zbieraniem także przedmiotów, m.in. medali okolicznościowych. O ogromie inicjatywy świadczy liczba zebranej już dokumentacji. Szacuje się ją na ponad 20 km. akt. Przechowywana w *Noel Butlin Archives Centre* dokumentacja pochodząca ze wspomnianej powyżej *Australian Agricultural Company* została wpisana na listę *UNESCO Australian Memory of the World Register*¹⁹.

Wnioski

Podsumowując powyższe inicjatywy anglosaskie, można dostrzec zbiór cech charakteryzujących zarówno *collecting projects*, jak i *documentation strategies*. Na pierwszym miejscu będzie to wspólny cel: zabezpieczenie tej części dokumentacji – zależnie od nośnika, wytwórcy oraz wieku – która nie znalazłaby się w archiwum. Dalej należy wymienić wieloetapowość projektu, planowane i długoterminowe działanie, skonkretyzowany temat przewodni, konieczność kontaktu z wytwórcami oraz deponentami dokumentacji oraz korzystanie z narzędzi *public relations*. Podstawową różnicą pomiędzy projektami będzie fakt, że o ile *collecting project* zakłada selekcję dokumentacji już powstałej, o tyle w strategii dokumentacyjnej wybiera się *a priori* wytwórców, których akta znajdują się pod opieką archiwisty.

Documentation strategies oraz *collecting projects* są niewątpliwie inicjatywami, które z powodzeniem mogłyby odnaleźć się na polskim gruncie, także w archiwach historycznych²⁰. Współczesne metody selekcji spowodują, że w dalszej perspektywie w każdym archiwum przechowywane będą jednakowe tematycznie oraz typologicznie materiały archiwalne o wąskiej proveniencji i jednakowej treści, co stanowić będzie oczywiste zubożenie oferty informacyjnej tych instytucji. Spowoduje to niewątpliwie wzrost znaczenia archiwów społecznych i działalności bibliotek oraz muzeów, które uzu-

¹⁹ Jest to lista tworzona przez Organizację Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury, która zawiera unikalne, bezcenne oraz ważne dla światowego dziedzictwa kulturowego dokumenty.

²⁰ Można zresztą znaleźć wiele analogii pomiędzy omawianymi inicjatywami zagranicznymi, a działalnością dokumentacyjną w polskich placówkach, m.in. w Bibliotece Narodowej oraz Muzeum Państwowym Auschwitz-Birkenau.

pełniać będą braki. Może to stworzyć pozory konkurencji o użytkownika pomiędzy wszystkimi placówkami zajmującymi się przejmowaniem, zabezpieczaniem, przechowywaniem oraz udostępnianiem już nie tylko materiałów archiwalnych, ale ogólniej: dokumentacji. Mając cały czas w pamięci słowa Kaleńskiego przytoczone na początku, idealnym stanem byłaby szeroko zakrojona współpraca w tych materiałach, wymiana doświadczeń i informacji pomiędzy ośrodkami dokumentacyjnymi i archiwami, a także odsyłanie niezadowolonych poszukiwaczy do instytucji, w której można się spodziewać szerszego wachlarza informacji na dany temat.

Bibliografia

AFS-Utah State University "Collecting Memories: Oral Histories of American Folklorists" Project, <http://www.afsnet.org/?page=OralHistory>.

Collecting Policy, <http://archives.anu.edu.au/collections/transferring-records-to-the-noel-butlin-archives-centre/collecting-policy>.

Companies, <http://archives.anu.edu.au/collections/organisations>.

Cox R., *The Archival Documentation Strategy and Its Implications for the Appraisal of Architectural Records*, "American Archivist" 1996, vol. 59.

Degen R., Jabłońska M., *Collecting projects i documentation strategies jako narzędzia kształtowania zasobu archiwalnego i budowania wizerunku archiwów*, [w:] T. Czarnota, M. Konstankiewicz (red.), *Archiwa organizacji pozarządowych w Polsce*, Warszawa 2015.

History, <http://www.hri.ca/about/history/>.

Human Rights Documents, <http://hrd.idcpublishers.info/hrd/>.

Background, <http://hrd.idcpublishers.info/hrd/background.html>.

Jewish Buffalo Archives Project's Collections, <http://library.buffalo.edu/archives/jbap/archival-collections/>.

Kaleński G., *Brakowanie akt*, Warszawa 1935.

Marshall J., *Documentation strategies in the twenty-first century?: rethinking institutional priorities and professional limitations*, "Archival Issues" 1998, vol. 23, no. 1.

Reed B., *Appraisal and Disposal*, [w:] J. Ellis (red.), *Keeping Archives*, Melbourne 1991.

Samuels H., *Who Controls the Past*, "American Archivist" 1986, vol. 49.

The Collecting Project, <https://archives.usu.edu/folklo/guide/iiprojec.php>.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТИНЕНТ ТА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

ТОМ 2

За редакцією: Р. Кордонського, О. Кордонської, Л. Мушинського

Науковий редактор: *Маркіян Мальський* – д-р економ. наук, проф., декан факультету міжнародних відносин, Львівський національний університет ім. І. Франка.

Рецензенти:

Наталія Хома – д-р політ. наук, проф., філософський факультет, Львівський національний університет ім. І. Франка.

Аркадій Жуковський – д-р політ. наук, проф., директор інституту політології, Вармінсько-Мазурський університет в м. Ольштин;

Денис Свириденко – д-р філос. наук, проф., Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова.

Проект обкладинки: Руслан Безуглий

Верстка та макетування: Олександра Кордонська

Рекомендовано до видання Вченою радою факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка за співпраці з Інститутом політології Вармінсько-Мазурського університету в м. Ольштин (протокол № 2, від 27.11.2017 р.)

Європейський континент та виклики сучасності: колективна монографія: том 2 / за ред. Р. Кордонського, О. Кордонської, Л. Мушинського. – Львів, Ольштин: ЛНУ ім. І. Франка, 2017. – 318 с.

ISBN 978-617-7448-28-9

monografia.interdyscyplinarna@gmail.com

Підписано до друку 22.12.2017 р.

Формат 60X84/16. Папір офс.

Гарнітура Times New Roman

Ум. др. арк. 16,95

Тираж 100 прим. Замовлення № 99

Друк ФОП Кепещук П.М.